

प्रस्तावना

मराठी भाषेची वाढ

“ तारांमधे बारा रासी । सप्तवारांमाझी रवीशसी ।

यां दिपिचेअं भासांमधे तैसी । बोली मराठिया ॥ ”— खिरतपुराण, अबस्वरु १. १२५

विषयप्रवेशः—चवथ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत मराठी भाषेची उत्पत्ति पूर्ववैदिक कालापासून, वैदिक संस्कृत, ग्रन्थांने व सूत्रकालीन संस्कृत, अभिजात संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश हत्यादि निरनिराळ्या टप्प्यांनी व अनेक स्वरूपांत रूपांतर पावत आली हैं दाखविले आहे. प्रस्तुत स्थली मराठी भाषेची उत्पत्ति ज्ञाल्यानंतर तिची बाढ व तिचा विस्तार कसकसा होत गेला याचें स्थल अबलोकन करावयाचे आहे. याकरितां आणणांस प्रथम ज्या भाषेला “ मराठी ” असें स्पष्टपणे म्हणतां येईल, असें तिचे स्वरूप कोणत्या कालीं विशेषत्वानें दृष्टीस पडते तें पाहिले पाहिजे, कोणतीहि भाषा लोकांच्या प्रचारांत असतां तिच्या स्वरूपांत जो फरक पडत जातो त्याला निश्चित स्वरूप येऊन पूर्वरूपापायून उत्तरकालीन रूप स्पष्टपणे निराळे होऊन त्याला निराळे नामाभिधान प्राप्त होण्यास दीर्घ काळ लागत असला पाहिजे. जरी प्रत्येक जीवित अथवा प्रचलित भाषेच्या स्वरूपांत नित्यशः थोडाकार फरक पडण्याची क्रिया अवाधितपणे चाललेली असते तरी या क्रियेने तिच्या स्वरूपांत विशेष पालट होऊन पूर्व स्वरूप व उत्तर स्वरूप यांस भिन्न भिन्न नांवांनी संबोधण्याइतका त्यांच्यांत फरक पडावयास अनेक बाबतीत तो दग्धोचर व्हावा लागतो; एरवी कांहीं किंवित बाबतीत भाषेत फरक पडल्यास त्यावरून कोणी भाषेला निराळे नांव देत नाहीं. तेव्हां ज्या ज्या निरनिराळ्या स्वरूपांतून मराठी भाषा स्थित्यंतरे पावत “ मराठी ” या नामाभिधानास पावली त्या त्या भाषांचे निरनिराळे कालखंड असले पाहिजेत व ते तसे आणणांस पाडतां येतात, ही गोष्ट मागील विशद केली आह. आतां प्रत्यक्ष “ मराठी ” या स्वरूपांत या भाषेच्या प्रचारास आरंभ केव्हां झाला ही गोष्ट निश्चितपणे सांगणे कर्ठिण आह. काण भाषेत पडणारे फरक, प्रथम बोलींत दग्धोचर होऊ लागतात व असे ते बोलींत केव्हां आले याचें गमक आणणांस उत्तरकालीं सांपडणे शक्य नसते. असे बोलींतील फरक जेव्हां बाब्यांशांत रुढ होतात व असें भिन्नकालीन बाब्याय जेव्हां आरव्या दृष्टीस पडते तेव्हां आणणांस या दोन कालांतील भाषेत पडलेले फरक स्पष्टपणे नरजेस येऊन आपण या दोन कालीं दोन भिन्न भाषा अथवा एकाच भाषेचीं दोन भिन्न स्वरूपे रुढ होतीं असें म्हणतो, तेव्हां एखादी भाषा विशिष्ट प्रदेशांत केव्हां रुढ होती हैं पाहावयास त्या प्रदेशांतील बाब्याय हेच खरें गमक होय.

आद्य बाह्यमयः—या दृष्टीने आपण महाराष्ट्रकडे पाहिले असतां आणणांस महाराष्ट्री किंवा अपभ्रंश बाब्यायानंतर मराठी ग्रंथ ज्ञानेश्वराच्या कालीं दृष्टीस पडतात. ज्ञानेश्वरांनी श्रीमद्भगवद्गीतेवर मराठी भाषेत केलेली टीका जी ज्ञानदंबी त्या ग्रंथांत आणणांस मराठीचे चांगले प्रगल्म व पूर्वकालीन भाषांपासून स्वतंत्र असें स्वरूप दृष्टीस पडते. परंतु त्या स्वरूपासहि प्रगल्मता प्राप्त होण्यास वराच दीर्घ काल लागला असला पाहिजे. एरवी भगवद्गीत-सारख्या तत्त्वज्ञानप्रधान ग्रंथांतील उच्च कोटीप्रत पौऱ्यलेले बिच्छन दृतक्या सुगमदंनें व विस्तारशः प्रकट करणे या नवीन भाषेस शक्य झाले नसते. तेव्हां ज्ञानेश्वरकाल हा मराठीच्या तत्कालीन स्वरूपाचा पूर्ण बाढीचा अथवा वैभव-काल होता असेच म्हटले पाहिजे व ज्या अर्थी ज्ञानेश्वरींतील मराठीचे स्वरूप अनेक अलकागादि सामग्रीने नटलेले दृष्टीस पडते. त्या अर्थी असें परिणत स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वीं मराठीची पूर्वीवस्था आणणांस माहीत करून घ्यावयाची असत्यास या कालाच्या मार्गे दीर्घकालपर्यंत आणणांस शाख कला पाहिजे.

अशा तन्हेने भाषेच्या अस्तित्वाचा शोध आणणांस कागवयाचा ज्ञाल्यास उच्च कोटीच्या ग्रंथांपूर्वीच्या कालांत तत्कालीन कांही लौकिक बाब्याय किंवा त्रुटित काळें वर्गेर असल्यास त्यांचा शोध करणे, त्यापूर्वीं कांहीं टिपणे, टांचणे असल्यास त्यांचा शोध करणे हैं आवश्यक होय. याच्याहि पलीकडे जावयाचे म्हणजे ताम्रपट, शिलालेखादि चिरजीवि लिखाणे असलील त्यांचा शोध व द्यावन्ना केत्यास भाषेच्या पूर्वीवस्थेचा छडा लागणे शक्य असते. यालेली इतर भाषांतील बाब्याय अथवा ग्रंथ व संख यांमध्ये या भाषेतील त्रुटित उल्लेख येण्याचा सभव असतो,

अशा तंद्रेने शोध घेत घेत आपणांस कोणत्याहि भाषेच्या प्राचीनतम उल्लेखाकडे जासां येते व तेथून त्या भाषेची बाढ व प्रसार करकसा होत गेला हे पाहतां येते.

जुना लेखः—या दृष्टीने पाहतां मराठी भाषेतील सर्वांत जुना लेख म्हणून रा. राजबाडे यांनी शके ६५८ म्हणजे इ. स. ७३६ मधील चिकुडे येथील ताम्रपट संपादन करून जो ग्रंथमालेत प्रसिद्ध केला आहे त्यापैकी थोडा उतारा पुढे दिला आहे.

“...हस्तीनापुरी सुखसंकथा विनोदी राज्य करित दशिणदिसावरे दिगुविजययात्री विजयं करवुन करहाट-कंवलेश्वर देवा संनिधी कटकमेलिकार करवुन पितृसत्रुनिर्मिती सर्पदाग करित अहेंद्रभक्षक स्वहा तथा लवणांबुधि-माडलौह मुभ्यंतरत धर्मपतिष्ठे तदनंतरे करहाट ४५०० भ्यंतर कारिवेनद्वाड ग्रामौच वलियवाड चिकलवाड ग्रामा मुलिका मंनेयाराम गाबुदेया मद्हस्तीपालरक्षपालकराया मंनवुन भाव संबद्धरे वैशाखमासे क्रिण पक्षे भौमदिने अष्टम्यां तिथौ दत...।”

या उताऱ्यांत जरी कांहीं संस्कृत शब्द व रूपे आढळतात तरी भाषेची मोडणी मराठी आहे. परंतु या लेखाच्या कालावद्दल निश्चित मत देतां येत नाहीं. कारण रा. राजबाडे यांनी शके ६५८ हा जरी या लेखाचा काल म्हणून दिला असला तरी त्यांतील भाषेचे स्वरूप पुढे जे या कालांतील ॲक्विं कालापुढील शिलालेख दिले आहेत त्यांपेक्षां अधिक अर्वाचीन दिसते. तथापि हा काल जर वरीवर असेल तर देशी भाषा खिस्ती शकाच्या सातव्या शतकांत रुढ झाल्या म्हणून चवध्या भागाच्या प्रस्तावनेत पूर्वी जे विवेचन करण्यांत आले आहे त्यास वरील लेखावरून बल्कटी येईल. यापूर्वीचे व या सुमाराचे कांहीं शिलालेख, ताम्रपट वैरे पाहतां पुढे दिलेल्या निरनिराळ्या लेखांत मधून मधून मराठी शब्द बापरलेले आढळून येतात.

(१) शक ६०२ मध्यव्या ताम्रपटांत-पन्नास, प्रिथिवी (पुथिवी). (२) शक ६२१ (चालुक्यांचा शिलालेख)—सुक, वादावी, हित. (३) शक ६७५ (सामानगड ताम्रपट)—देऊळबाडे, पारगांव, आईतबाडे. (४) शक ६८० चा ताम्रपट—दोसिराज (जोशिराज), भंडारगविड्गे (भंडारकवटे). (५) शक ७२८ चा वणीचा ताम्रपट-वारिखेड (सध्यांचे वारखेड). (६) शक ७३५ चा ताम्रपट-खल्लखल, (७) शक ७५७ चा ताम्रपट-येज्ज (यज्ज). (८) शक ८१० चा राष्ट्रकूटांचा ताम्रपट—न्हा, पुन्य, जो (रुव्वनाम), सिंध (सिंह), दह (दश), थिति (स्थिति), रिपू, इ० (९) श. ८३२ चा ताम्रपट-बहिरि (वैरी), निशेष, सिंध. (१०) शके ९०० चा ताम्रपट-सोंत्राजय. (११) श. ९२२ चा शिलालेख-करणिक, शीर. (१२) श. १०१६ चा ताम्रपट-कोकण, रिषि, सोमण, संबतु, छेपाटी, भाभण (बावण), नोर, राय. (१३) श. १०५९ च्या शिलाहारांच्या ताम्रपटांत-सकु (शक), संबतु, धोरपड, वरवली, ऊसर, मोर, मोबली, गांडीमार्ग.

परप्रांतीय उल्लेखः—याप्रमाणेच मराठी भाषा ही याच सुमारास महाराष्ट्रांजारील प्रांतांसहि “मरहट्ट” म्हणून प्रचारांतील भाषा या नायाने परिचित होती, ही गोष्ट मागील विभागाच्या प्रस्तावनेत कुबल्यमालाकथेमधील देशी भाषांच्या नमुन्यांचा जो उतारा (इ. स. ७७७) दिला आहे त्यावरून सपष्ट होईल. तसेच प्राकृत पैगलामध्ये “मरहट्ट” म्हणून एक सर्वाईच्या चालीसारखे वृत्त दिले आहे. यावरून मराठी भाषेतील छंदांचा परिच्य त्या काळीं इतर प्रांतीयांस झाला होता असें दिसते. ‘एहु छंद सुलखण भणइ विअक्खण जंहइ पिंगलणात’ विसमझ दह अक्खर पुणु अङ्कखर पुणु एगारह ठाउ | गण आहाहि छक्कलु पंच चउळलु अंत गुरु लहू देहु | सउसोलह अगगल मत्तस मगगल भण मरहट्ट एहु ||२०८||’ प्राकृत पैगलाचा काल निश्चित नाहीं, तथापि त्यामध्ये आलेल्या कल्चुरी राजधरांच्या उल्लेखावरून तो कल्चुरी सतेच्या सुमारास (दहवें, अकारंवै शतक) झाला असावा असें वाटतें. तो उल्लेख असा:—हणु उज्जर गुज्जर राअ दलै | दल दलिअ चलिअ मरहट्ट बलै | बल मोलिअ मालव राअ कुला | कुल उज्जल कलचुले कणफुला | १८५ |. याप्रमाणे या मरहट्ट भाषेचे जान महाराष्ट्रावाहेरच्या प्रांतांसहि बऱ्याच पूर्वीपासून असलें पाहिजे असें दिसते.

चालुक्यबंशी दुसऱ्या विक्रमादित्याचा मुलगा सोमश्वर हा इ. स. ११२७ ते ११३८ पर्यंत राजा होता, त्यांने मानसोळास अथवा ‘अभिलषितार्थचिंतामणि’ या नांवाचा एक संस्कृत ग्रंथ शके १०५१ (इ. स. ११२९) मध्ये लिहिला. यांत ठिकिकार्णी मराठी दग्धाचीं रूपे व शब्द आढळतात, व भंथात्ता थोळासा अखेरचा भाग तस

मराठीत आहे, शिवाय महाराष्ट्र ख्रियांच्या मराठी गाण्यांचा व जात्याबरील ओळ्यांचा उळ्ळेख केला आहे. इतकेच नव्हे, तर एका भागात मराठी पर्यंत आली आहेत. त्यातील एक पुढील पद्धत आहे.

“जें रसातल उणु मत्स्यरूपे वेद आणियले मनुशिवक गणियले तौ संसारसायरतारण मोहंतो रावो नारायण जो गीची.”

मराठी भाषेची शिष्ट ग्रंथांत आलेली ही पहिलीच झुकूक दिसते. म्हणून तिचे विशेष कौतुक करण्यासारखे आहे.

मराठी शिलालेख-ताम्रपट—शके १०० च्या सुमारास अथवा लिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकाच्या अखेरीस आपणांस प्रत्यक्ष मराठी भाषेत खोदलेले शिलालेख बगैरे आढळू लागतात. कालानुकमाने पाहून गेल्यास आपणास एकामागून एक पुढे दिलेले लेख आज उपलब्ध आहेत.

१. म्हैसूरजवळ श्रवणवेळगोळ येथील शिलालेख हा मराठीतील पहिला शिलालेख असल्यासुदृ याचें विशेष महत्व आहे. हा लेख शके १०५ (सन १८३) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ३०७ या वर्षी कोरला. गंग घराण्यांतील राचमळ राजाच्या कारकीर्दीत (इ. स. १७४-१८४) त्याच्या चातुण्डराय नांवाच्या प्रधानाने बाहुबलजी ऊर्फ गोमटेश्वराचा एक अतिशय प्रचंड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठी पुतळ्याच्या खाली निरनिराक्रया देशभाषांत ती गोष्ट कोरविली. मराठीतील मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे.

श्री चातुण्डरायें करवियले ।

गंगराजे सुत्ताले करवियले ।

ह्या दोन्ही ओळी एकाच 'काळी खोदल्या गेल्या नाहीत, दुसरी ओळ कांहीं वर्षे मागाहून कोरली असावी.

२. चालुक्य खंभ याचा भोर ताम्रपट शक १००१ (सन १०७९) मधील आहे. या लेखांत कालाचा उळ्ळेख ‘सकु एकोत्तरसहस्र अंकातोपि १००१ नृपकालातीत सिद्धार्थ संवत्सरांतर्गत...’ असा आहे. हा ताम्रपट चालुक्य खंभदेव याच्या वेळचा आहे. याची माहिती ताम्रपटांत आली आहे ती अशी-श्रीवल्य (=शिरबळ) देशामध्ये चालुक्य वंशातील खंभ म्हणून राजा होता. त्याने स्वपराक्रमाने राजा ही पदवी मिळविली. त्याचा मुलगा तैलण्पाचा पुन्हा खंभ, या खंभानेच ताम्रपट दिला आहे. खंभाच्या प्रधानांची नावं देऊन पुढे ‘एते पंच प्रधाना:’ असा शेरा आहे. खंभराजाने पूर्वी दान केलेले असें महास्थान विड्ग पुन्हां दान केले आहे, असें या दानपत्रांत मुख्यतः नमूद आहे. याची भाषा सामान्यतः अशुद्ध संस्कृत आहे. तीवर मराठी व कानडी या दोन्ही भाषांची छाया तर पडली आहेच, पण शुद्ध मराठी बाब्येहि आहेत. सहस्र (ओळ १ ली) आणि ओ. ११-१५ तील युहुतेक सर्व शब्द हे मराठीची छाया दाखवितात; आणि ८ व ९ या दोन ओळींत तर ‘बात वाई सुर्यु तपे वरिल पुइल तेलटि माळीलीक कारुक देणे’ अशी स्पष्टपणे मराठी भाषेतील बाब्यें व शब्द आहेत.

३. यानंतरचा शिलालेख म्ह, शके १०७९ (सन ११५७) मधील पल्सदेव येथील होय. हा ज्ञानेश्वरीच्या-पूर्वी १३३ वर्षीचा आहे. पल्सदेव हें गांव गारदौडापासून सहा मैलांवर भांमेच्या काठीं आहे. तेथे सरडेश्वराच्या देव-लावर हा लेख आहे. जाघवांच्या पूर्वी राघूकूटांच्या राजवर्टीत मराठी भाषा चांगली प्रचलित होती, असें ह्यावरून दिसते.

श्रीचंगदेव दंडनाके विणुगुह केले। दंश्वर संवर्धी नीफजले प्रासादी व स व ण स व गा तेहाचे पुत्त भाउया। स्तंभा निश्कृती सोनेया साहस्र एकु १००० प्रासादि अस कर वातोतरे भूमि १०० दाउ पसाउ बाहिरा। सकु १०७९ मंगल मह श्री।

४. ह्यानंतरचा शिलालेख मोंगलाईतील उस्मानाबाद जिल्हातील तुळजापूर तालुक्यातील सावरगांव येथील महामंडळेश्वर कंदंबकुलातिलक माखाडेवाने दिलेल्या दानासंवर्धी आहे. ह्याचा काळ १०८६ शके आश्विन शु. १ गुरु’ असा आहे. ह्याला इंग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इसवी अशी येते.

सकु १०८६ तारण संवत्सरे आश्विन सुध २ गुरु’ कडं (व). कुलतिलक महामंडळेश्वर मा रड (?) गणक तस्यादपश्चोपजी। वि भाली अंवादेवीचंआ कार्तनासि बीसांवे मा धावनायके लाहिंपनायके मासप्रति द्रा म २ दत्त (न) फेडी तो स्वान ग्रावपशुल्य स्य यस्य य (दा) (भू) मी तस्य तस्य तदा क (ल).

५. ह्यानंतरचा शिलालेख म्हणजे परल येथील सरकारी बंगला बांधीत असतांना सांपडलेला. हा शके ११०९ (सन ११८७) मध्ये कोरलेला असल्यासुळू ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १०३ वर्षांचा ठरतो. त्यात कोकणाच्या अपरदित्य नांवाच्या राजाने श्री वैद्यनाथ देवाच्या पूजेसाठी 'षट्पृष्ठ' म्हणजे साधी प्रांतांतील माहूर्णीजबळ २४ द्राम उत्पन्नाच्या जमिनीची देणगी नमूद केली आहे. ह्यांतील प्रारभीचा मजकूर संस्कृतांत असून शेवटच्या दोन ओळींतील शपथ मात्र मराठीत आहे. त्याबरून एक गोष्ट उठवड आहे की, ह्या सुमारास शिष्टांची दखारी भाषा जरी संस्कृत असली तरी सामान्य लोकांची भाषा सरहा मराठी होती; सर्वांना ती शपथ किंवा तो शाप समजावा म्हणून जी भाषा बापरली ती पुढीलप्रमाणे आहे. || अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लोपी तेया श्रीवैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुंवी आ पडे || तेहाची माय गाढवे *विजे ||

६. खानदेशांत चाळीसगांवापासून दहा मैलंबर असलेल्या पाटण ह्या गांवांतील श्रीभवानीच्या मंदिरांतील शिलालेख वरील लेखानंतरचा आहे. हा लेल ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ८४ वर्षांचा म्हणजे शके ११२८ (सन १२०६) मधील आहे. हा लेल भ.षेच्या दृष्टीने अधिक स्पष्ट आहे. लीलावतीचे कर्ते प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव नांवाच्या नातवावें हा लेल खोदविला आहे. देवगिरीच्या सिंघण यादवांचे मांडलीक म्हणून असलेल्या निकुंभ नांवाच्या राजकुलाच्या आश्रयांने ज्योतिषशास्त्राचे अध्ययन अध्यायन करण्यासाठी मठाच्या स्थापनेसंबंधी ह्यांत उल्लेख आहे. मठाच्या योगक्षेमासाठी कोणकोणस्या गोष्टी वावयाच्या त्यांचे वर्णन त्यांत आहे. लेखाच्या शेवटच्या चार ओळी मराठीचे पूर्ण स्वरूप प्रगट करतात. ह्या लेखांत 'इया, पाटणी, केणे, तेहाचा, ब्राह्मणा, दिन्हला, तेलिया, मविजे, मवावे' इत्यादि मराठी व्याकरणांने मान्य केलेली रूपै आढळतात.

स्वति श्री शके ११२८ प्रभव संवत्सरे श्रावणमासे पौर्णमास्यां चंद्रग्रहणसमये श्री सोहदेवेन सर्वजभसंनिद्वौ हस्तोदकपूर्वक निजगुरुरचितमठायायस्थानं। दत्तं ॥ तद्यथा ॥ इयां पाटणी जै केणे उघटे तेहाचा असि आउ जो राउला होता ग्राहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जै विक (ते)या पासी ब्रह्मोत्तर ते ब्राह्मणी दिन्हले ग्राह

कापासी दामाचा वीसोबा आसू पाठी नग (रे) दिन्हला ॥ तुलदाइया बैलां सिद्धवै ॥ बाहीरिला आसू पाठी गिघवे ग्राहकापासी । पांच पोफली ग्राहकापासी ॥ पहिं

लेआ घाणे आदाणाची लोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाणे वांहति तेतीयां प्रति पली पली तेला ॥ येथ (जै) मविजे तै मढीजेन मार्पे मवावें मापाउ मढा अर्द्ध ॥ अर्द्ध

मापहारी । (रु) पाचै सूक । तथा भूमिः ॥ चतुराधाट विशुद्ध ३० डुग्रामु पषड बालेआ कामतामर्ये चहवंटा ॥ एकल वंटा ॥ पंडिताचा कामतु ॥ श्री ते ग्रा

मी चाउरा धामोजीचीअ सौंदिंआं

७. ह्यानंतरचा शिलालेख शक ११५० (सन १२२८) मधील आहे. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ६२ वर्षे ह्याचा काळ येतो. हा लेल आंबेजोगाई यंथे मिळाला असून ह्याला खोलेश्वराचा शिलालेख असे म्हणतात. ह्यांत कोरलेल्या एकंदर ४७ ओळींपैकीं पहिल्या ३५ ओळी आणि शेवटच्या पांच ओळी संस्कृतमर्ये आहेत. मधील ४-५ ओळी मराठी आहेतशा बाटतात; कारण त्यांतील मराठी स्पष्ट नाहीं. संस्कृत लिहून ज्ञाल्याबर तोच मजकूर महाराष्ट्र भाषेमर्ये लिहिला. "तदेव महाराष्ट्रभाषयात्र लिखयते"—असे लेखांतच म्हटले आहे.

तदेव महाराष्ट्र भाषयात्र लिखयते । ल । ल ! आंग्रेशे लघ्याड । धी नाम ग्रामो दत्तः ॥ तथा वेदे खुकेंदांदेत । असिदत्त । उदगिरि । रघुवोसंगे । विडिबोसह प्रति...लिक ॥ तथा आंब्र-पुरे

— द्यवलोल किं...तथा पुर । गुरवा सत्रसोम स्वर्ण संवधे...चौदेसी चौविडी मात्य प्रतिपा ३० वातडेभा ॥ दोव विडेसह...देसी पालवि वेल पलसपणु सर्वनमस्य ॥....आ पालिवे गाढव लोले समीप म १-१....हखडी मला-देवा समीप

मला-तथा पूर्वता मला-पूर्व मले ७ ॥ हा (द्रा) ई (टी) माणिणी प्र.... घाणे ॥ ६ ॥ आंब्रदीक्षणे कामत ॥ तथा पूर्वता कामड १ ॥ माय प्रविलोणा...के ॥ णा...वा ॥ आंब्रगण पोफला... १२ ॥ पाले आ फलां गूकां ॥ चाढुसी ॥ आडसी-मढ

८. ह्या लेखानंतरचा शक ११६१ (सन १२३९) मधील नेवासें येथील शिलालेख होय. हा ज्ञानेश्वरीपेक्षां ५१ वर्षांनी जुना आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी ज्या खांबाला टेकून ज्ञानेश्वरी लिहिली, अशी समजूत आहे त्याजवळ कणेरेश्वराचे जुने हेमाडपंती देऊळ होते. त्या देवलाच्या एका दगडावरील हा लेख आहे. ह्याची भाषा संस्कृत मराठी मिश्र असून त्यांत सीढू पंडित वृत्तिकाराला १८ निवर्तने जमीन दिल्याचा उल्लंख आहे. लेख पुढीलप्रमाणे आहे:—

स्वस्ति श्री शक् ११६१ विकारी संवत्सरे ॥ श्री कणेरेश्वरदेवालये ॥ पुराण वृत्तिकारः । शौनकगोत्रीय माध्यंदिनः ॥ श्री सीलपूंडितः तथा पांपूबीहिर सीमागरे पुराणवृत्ती भूमी निवर्तने सर्वनमते अठरा १८ ईए भूमीः कणेरेश्वर दे ३० मूली ॥ हे भूमि दर्बे पुरुषण । जीवणा दिघली ॥

९. यादवकृष्ण याच्या वेळचा तासगांव-ताम्रपट हा नेवासें येथील शिलालेखानंतरचा असावा; कारण त्यांत कालाचा त्पृष्ठ उल्लंख नाही. पण 'तस्मिन् कृष्ण नरेशो शासति...' या पंक्तीबरून हा ताम्रपट यादव कृष्ण अथवा कन्हर याच्या कारकीर्दींत म्हणजे शके ११६८-६९ ते ११८१ च्या दरभ्यान खोदला गेला असें दिसते.

ताम्रपटाच्या पहिल्या ८२ ओळीपर्यंतची भाषा संस्कृत असून पुढे ९७ व्या ओळीपर्यंतची भाषा मराठी आहे. ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन मराठीचा नमुना म्हणून या भागास महत्व आहे. ९७ व्या ओळींत पुन्हां संस्कृत भाषा सुरु होते ती शेवटपर्यंत.

या लेखांत आरभीं जैत्रपालाची स्तुति असून जैत्रपालाचा वंश यादव कृष्णपर्यंत देऊन त्या राजाच्या प्रसादानें शतानंदाचा वंशज गुर्जर द्विज चंद्र व त्याचा भाऊ केशव यांचा वंश उत्कर्ष पावत होता १० दिलें आहे. यादवांचा मांडलिक अशा या चंद्राला खरहस्तमळ ही पदवी होती. त्याचा भाऊ केशव व तो यांनी मोळ्या भक्तीने कलिदेव नांवाचे शिवाल्य घांघिलें; व त्या देवाच्या अष्टांगभोगांसाठी मंजरवाटक गांवाचा अर्धा भाग व २९ ब्राह्मणांच्या भोजनासाठी अर्धा भाग अग्रहार करून दिला. नंतर त्या गांवाच्या सीमा दिल्या आहेत व धर्मकार्याची चिंता करणारे आठजण होते, त्यांची नावे दिलीं आहेत. हें शासन लिहिणारा म्हांइदेव नांवाचा षड्भाषा-चक्रवर्ती कवि होता.

मराठी भाषा असलेल्या ओळी पुढीलप्रांती ॥ मंजरवाडे गावु अर्धु कलिदेवा अष्टांग भोगा अर्धु पंचवीसा ब्राह्मणभोजना ग्रामासि पूर्वदीसे गोवरु मर्याद सीमा दक्षिण दिसे वालगवाड सीमा पश्चिमे हधिनौर मर्याद सीमा उत्तर पेढ मर्याद सीमा एया धर्मकार्या चिंता करिते बेंदांगराशी गुरोस्ट्टा(स्था)नापती कांतवाहू नरसिंधट अण्ड-भट्ट गंगाधरभट्ट महादेवमट गोहूंदभट्ट विणुभट्ट चांचरसु लाखणभट्ट हे आठ मुख्य करून चौदाही वृत्तिमंत सत्रपालक देवस्थ(स्थ)लासि गुणवि ओडेरि सत्रस्थ(स्थ)लासि ब्राह्मण ओडेरे सत्र भोगु प(पा)लावा गुरवी देवभोगु प(पा)लावा ब्राह्मणी देवासि नित्य पंचामृत त्रिकाल धूपारत नेवेद्य दीपवत्ति पुरुषे ॥

१०. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १७ वर्षे म्हणजे शके ११९५ (सन १२७३) मध्ये कोरलेला पंदरपूरच्या श्रीविष्णुलाच्या मंदिरांतील शिलालेख आहे. ह्यालाच लोक भाविकपणे चौंयांयशीची शिला म्हणतात. ह्या शिलेस पाठ लालिली म्हणजे मनुष्य चौंयांयशी योर्नीतून मुक्त होतो अशी समजूत आहे. श्रीविष्णुलाच्ये मंदिर बांध्यासाठीं वर्गणी गोटा करण्यांत आली त्या वेळेस ज्यांनी ज्यांनी मदत केली त्यांची नावे वर्षांहुक्रमानुसार त्या शिलेवर आठ रकाने काढून त्यांत कोरली आहेत. ह्या यादींत त्या वेळच्या अनेक व्यक्तीची नावे व कांहीं नाण्यांचा उल्लंख आहे. या यादींतील वर्गण्या श. ११९५ ते ११९९ पर्यंतच्या आहेत. यांत हेमाडपंतानें श. ११९८ (इ.स. १२७६) मध्ये वर्गणी दिल्याचा निर्देश आहे. पुढत्या वर्षीं रामदेवराव जाधवानें वेलंख्या साहाय्याची टीप पुढील शब्दांत केली आहेः— श्री. सकु ११९९ ईश्वरसंवत्सरे मार्गसिर सुदि १५ रुक्मे ॥ श्री विष्णुदेव रायासि पांढरी फडमुख्य आचन्द्राक श्री जादव नारायण प्रांढप्रतापचक्रवर्ति श्री रामचंद्र देवयाए द ॥. एकंदर नावे जरी पुढकळ असली तरी त्यापैकी कांहीं नावे व शब्द मराठी व्याकरणनियमांशी संदर्भ आढळतात. “चालांवया देकाचा, गमचंद्र देवराये, देवरायासी, करनु, सेठी, तेयोची, विष्णुषाची आण ” इत्यादि शब्द मराठी वदणाचे आहेत. लेखांतील जहर तेबढा भाग पुढे दिला आहे.

स्वस्ती श्री सकु ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागनिपूर श्री, विष्णुलदेवरायासि तिसा सिंत फुले फुले दांडे आचंद्राक चालावेआ नानाभक्त माळीआं दत्त पैकाचा विवरु.

११. ह्यानंतरचा रामदेव जाघराच्या राजवर्टीतील शके १२०७ म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या ५ वर्षे पूर्वीचा सासवड-(पुणे) जबळ पूर गांवांत एक शिलालेख आहे. ह्यामध्ये ११ ओळी असून त्यांतील बराच भाग त्रुटित आहे. लेख पुढीलप्रमाणे आहे:—स्वरित स्त्री सकू १२०७ वर्षे प (पा)थिंव सबछेरे आस्तिन (ना)दौ अद्यैह स्त्री म प्रौ- (धौ) दप्रताप चक्रवर्ती स्त्रीगमच(चं)द्रवेवविजय राज्योदै तदपादपदुमोपजिवि सकलकर्णी (रणा) धीप...हेमाडि पंडितो । त बोइं...दंडनायक स्त्रीपत प (प्र) मु(भु ?)णे नायक । रामचंद्रदेवों नाडिती जीविलक कुळ.....सोडि....

१२. ज्ञानेश्वरीच्या एकच वर्ष पूर्वीचा म्हणजे शक १२११ (सन १२८९) मधील निशामशाहांतील उनकेश्वराचा शिलालेख आहे. ह्या लेखांत रामचंद्र यादव, त्याचा एक नातलग बंकदेब, त्याचा करणाखिंहे हेमाडी पंडित, त्याचा इस्तक सोमदेव पंडित व माहूरच्या रहिवासी सरणनायक, इतक्यांचीं नावं असून सरण नायकानें उनकेश्वराच्या देवालयाचा जीणोङ्दार केल्याचा उल्लेख आहेत. लेखांत १८ ओळी आहे. त्यांपैकीं पहिल्या आठ ओळी पुढे दिल्या आहेत.—

ॐमो गणाखितये नमः स्वस्ती स्त्री सके १२११॥ वीक्रम सवत्सरे आ...स्व... प्रतापचक्रबर्तीः स्त्री रामचंद्रदेवः विजयोपत यादव पदुमोपजिविः हाचि साहा रसी बकदे वः प्राधान हेमाडिपंडित...तं निरोपीत नाएकु टक्कु सोमदेवे पंडितः तस्मिन्काले वर्तमाने त्रेता—युगी रामुः वनवासप्रसंगीः सरभंगाच आ आस्तमा आले. सर भंग प्रीत्यर्थ हे उद दक उल्ल केले: तदा काळ्ये सिस देवरचित तीर्थ हे: हरीहरा प्रसादे मातापुरनिवासी क-सी-ध्यः कौडण्य गोत्रः समुना एकः स्तेभृतैः सकल प्रासादारंतु केले. तो राम प्रासादं संपूर्णं जाळाः तेयाचा नमस्कारः हरीहरा...देवता सकलांसि नमस्कार त्रिकालः वाचिता विजेया.....लिटिग्रामु ॥ २ ॥

ह्यापुढे देवालयास दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्या लेखांतील भाषा संस्कृतमित्र मराठी आहे. काही रुपे असल मराठी शिक्यांची आहेत.

१३. ज्ञानेश्वरकालीन गोमांतकी मराठी ताम्रपट—

हा ताम्रपट फोडे महालांतील वेरैं गांवचा रहिवासी रा. आत्माराम शेट वेरेकर नांवाच्या बाण्याच्या धरीं सोपडला, याचा शक १२२१ प्रारंभीच दिलेला आहे. परंतु हल्लीच्या पद्धतीने शके १२२२ या वर्षी सावरी म्हणजे शार्वरी संवत्सर येत असल्यानें हाच काल येतो.

खाडेगांवचे बाणी व सोनार यांचा तंटा पडल्यावेळी वेरेगांवचे बाणी आपल्या जातीच्या मदतीस धांवून गेले. या उपकाराची फेड करण्याकरिता कांहीं मान व दान ठरवून दिले आहेत असें दिसतें. हा ताम्रपट जेथें लिहिला तें खाडेग्राम, खंडोळे या नांवानें सध्या ओळखिले जातें. तेथें गणनाथाची मूर्ति फार जुनी आहे. त्याच देवळांत बसून हा अग्रहार लिहिण्यात आला आहे. *

या ताम्रपटांतील लिपी जुनी कानडी (हलेकक्षण) व भाषा मराठी आहे. पोर्टुगीज किंवा आदिलशाही यांचा अंमल गोमंतकांत वसण्यापूर्वी वर्गीच वर्षे गोमंतकांत कर्नाटकी राजांचा अम्मल चालत होता. या कानडी राजांवरोवर कांहीं कानडी बाणी गोमंतकांत शिरले. त्यांचे लिहिले हिशेव वैगेरे कानडीत चाले. परंतु भाषा मराठी असे. हा प्रकार ७५ वर्षांपूर्वीपर्यंत म्हापसे येथें प्रचारांत होता.

(पहिला पत्रा) स्वस्ति श्री सालिवान सक १२२१ वरुसां बरतमन सावरी संवदर श्रावण बहुळ ८ मि सोमवारी तिम्मंतरि धर्माधिमि मरिकु भादुरु राज करीत असतां अग्राहरं खाडेग्रामे वारातु श्री. गणनाथा देवाचा देउली यदि सिके नगर समस्त भळ्लेयाचा विवर गोवे नगर पथिकीं सेटिया नागसेटी जणु १ तथा नगर पथिकीं गोम सेटी जणु १ तथा भयिसेटी जणु १ तथा कायिसेटी जणु १ तथा ल्यासेटी जणु १ यं गोवेचे नगराचे निनमि (यं १) जण ५ नारवें नगर पथिकीं सेटिया विठल सेटी जणु १ तथा नगर पथिकीं सात (१ ब) सेटी जणु १ तथा लोमसेटी जण १ तंथा वजरसेटी जणु १ यं नारवेनगराचेनि निनिमते जण ४ च्यवग यं समस्त आमीं नगराने वेरे-कारासी अञ्जुजे भितरी अग्रालें ग्रामे लक्ष्मेटी लिला चांदसेटी लिला यिसर सेटीसि यं जण ३ तीं वरगासी रुषु

तुडि खलादाने भान्य चाबी नरुं तुमी आमचे जाति समधाचा कारे(१ रि)यासि उपमा अलेत क्षण कार्य गृहाल तरी आमासी आणि सोनारांसि सवादा होउनु हाणमारी जाले समधीं तुमी वेरेकार अमचेया बाणियाचा समयाचे संमदि विदिसि तुमी वाणी समयासि यउनु मानु समेचा राकिला समधीं आर्मी नगरा दोसी जानि तुमासी आमी दोंसि जा नगराहु जातीतु कार्य निहासी (? ओ) प्रंसओ तुमासी आमीं दांन मान लुगडी विडा गंध आकेत दिघले...भोगावया दिघले आमी वा आमचा जातपरजातान यावचंद्र पाळावा लिहिलेप्रमाणे तुमी वा तुमच्या जात परजातान यावचंद्रक भोगावे म्हणउनु दिघला दानमानेचा सासनपटु होय...ग्रामसेटु जण ५ लिहित सेणवी कुळ तळी ग्रामे सारांतु आहेत मांग सेणवी स्वस्ति...श्री, कपिलेस्वर देत श्री, नागनाथ देत...

लिखित व अलिखित वाङ्गाय— शिलालेखांनी व्यापलेल्या कालांत मराठी भाषा ही सामान्य जनतेची माषा होती ही गोष्ट उघड होते. कारण शिलालेखांतील मजकूर सामान्य जनतेस, येणाऱ्या जाणाऱ्या कोणाहि मनुष्यास कळावा म्हणून लौकिक अथवा सामान्य जनांच्या भाषेत लेखकांने खोदून टेवटेला असतो. याप्रमाणे मराठी ही बोलीरूपांनै या दीर्घ काळांत वावरत होती. आतां या बोलींत काहीं जानपदगीर्ते, कथा वर्गे रे वाङ्गाय तयार होत असलेंच पाहिजे. पण हें बुधा अलिखित स्वरूपांत व तोंडी परंपरेने चालले असले पाहिजे व ते फारसे शिष्टस्वरूपांत असणे संभवत नाहीं. त्यामुळे त्याचें संशोधन करणे कठिण असते व म्हणून ३.मुक कालांचे अमुक लौकिक वाङ्गाय आहे असे निश्चितपणे सांगणे कठिण असते. शिवाय त्या काळीं लेखनकला विशेष सुलभ व प्रचारांत नसल्यामुळे विशेष महत्वाचे तेवढेच वाङ्गाय लेखरूपांत उत्तरत असले पाहिजे व अशा विशेष महत्वाच्या वाङ्गायाचेंच लोकांनी जतन करून टेवणे शक्य असते. तेहां आपणांस आज जें मराठीच्या प्राथमिक अवरस्थेतील वाङ्गाय उपलब्ध असेल तें अशा रीतीने जें कमी महत्वाचे वाङ्गाय नष्ट होऊन व अधिक महत्वाचे जतन होऊन किंवा काहीं कारणामुळे परंपरेने आपणांपर्यंत चालत आले असेल तेवढेच आहे. यांतहि परंपरशागत वाङ्गायाच्या भाषेचे स्वरूप तिला उत्तरोत्तर प्रचलित भाषेशी एकरूप बनविष्याकरितां निरनिराळ्या लोकांनी तीवर हात फिरवून कालौंधाप्रमाणे वरचेवर पालटत असते ही गोष्ट हि आपणांस लक्षांत घेतली पाहिजे व तसें मराठी भाषेंतील अनेक प्राचीन ग्रंथांच्या वावरतीं झाले आहे ही गोष्ट आपणांस राजवाडे-संपादित ज्ञानेश्वरी व सांप्रदायिक ज्ञानेश्वरी, तसेच तुकारामाची जगनाडी गाथा व सांप्रदायिक गाथा यांवरून दिसून येईल.

भाषेचे बदलते स्वरूपः— कोणत्याहि भाषेत देशकालानुसार बदल होत जात असतो व हा बदल होण्यास अनेक कारणे असतात ही गोष्ट विस्तृत रीतीने दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेत नमूद केली आहे. तेहां त्या कारणांची येथे विचारिता करण्याचे कारण नाहीं. परंतु थोडक्यात सांगावयाचे तर (१) वंश, (२) हवामान, (३) व्यवसाय, (४) वार्गिंद्रियाची रचना, (५) व्यक्तिगत उच्चारभिन्नता, (६) ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिस्थिती, (७) उच्चारसुलभतेकडे प्रवृत्ति, (८) मानवस्वभाव, (९) अनुकरणप्रियता, (१०) परकीयांचा संसर्ग, (११) आनुवंशिक संस्कार, इत्यादि कारणांनी भाषेच्या स्वरूपांत वरचेवर बदल होत जातो. तसेच सामाजिक, राजकीय किंवा धार्मिक क्रांति अथवा दुःकाळ वरेसारखी राष्ट्रीय आपत्ति यामुळे समाजांत जी खलबळ होते तिचाहि भाषेच्या स्वरूपावर परिणाम होतो. तरी आतां आपण कालानुक्रमाने मराठी भाषेचे स्वरूप कसकसे बदलत गेले तें पाहू.

कालानुक्रमाने मराठी भाषेत झालेले भेदः— मराठीचा उत्पत्तिकाल सातवे शतक हा आहे, असे पूर्वी दाखविले आहेच, परंतु ती ग्रंथनिविष्ट होण्यास आणखी पांच शतके जाबीं लागलीं. या पांच शतकांत मराठीमध्ये काहींतीरी जानपद स्वरूपाचे वाङ्गाय निर्माण झाले असावे, परंतु तें उपलब्ध नाहीं. या पांच शतकांतील भाषेचे स्वरूप आपणांस फक्त शिलालेख व ताम्रपट यांतच दृष्टीस पडते. सातवा शतकाच्या सुरवातीपासून ती मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरांच्या कालापर्यंत इणंजे बाराव्या तेराव्या शतकापर्यंत या ज्या शिलालेखांत किंवा ताम्रपटांत मराठी शब्द, रूपे अगर बाब्ये आढळले ती यथानुक्रम पूढी दर्लिं आहेत. त्यावरून आपणास बाराव्या-तेराव्या शतकापर्यंतच्या मराठीच्या दिशतीची थोडीशी कल्पना येईल, या एवढ्या कालांतील ग्रंथ उपलब्ध नसल्याने आपणास बाराव्या शतकापर्यंतच्या वाङ्गायबद्द मराठीची दिशति कळणे कठीण झाले आहे. म्हणून बील लेखांवरच संतुष्ट गहन आपण तेराव्या शतकापासून पुढील काळांतील या भाषेच्या अवस्था पाहू.

बारावें शतकः—मराठीचे आद्यकवि आज मुकुंदराज हे समजायांत येतात, त्यांचा काळ इ.स. ११२८-११९८ हा आहे. यांनी विवेकसिंधु व परमामृत अंस दांन वेदान्पत्र ग्रंथ लिहिले आहंत, हे ग्रंथ त्या वेळच्या भाषेत जसे लिहिले गेले तसे मिळणे दुरापास्त झाले आहे. ग्रंथाच्या नकला व त्या नकलांच्या पुन्हा नकला, असें होत होत प्रत्यक नकलाकाराच्या व्युत्पन्नतेप्रमाणे किंवा अडाणीपणाप्रमाणे शुद्धलेखन, प्रत्यय, काना, मात्रा, न्हस्वदीर्घ इत्यादि-कांत कालमानाप्रमाणे फरक होत होत पंधराव्या—सौत्राव्या शतकांत लेखनाच्या प्रती आपणापर्यंत आत्या आहेत. त्यांतव्या त्यांत पुन्हा जे ग्रंथ किंवा जीं पद्ये लोकांच्या पाठांत अधिक येत गेली त्यांनें अर्वाचीकरण फार झाले आहेत. या कारणाने आज उपलब्ध असलेल्या विवेकसिंधूतील मराठी भाषा ही शुद्ध बाराव्या शतकांतील आहे असें म्हणतां येत नाही. मुकुंदराजांनी हा ग्रंथ शक ११८० (सन १८८८) मध्ये रचिला. याला आधार म्हणून विवेकसिंधूच्या कांही हस्तलिखित पोळ्यांतून खालील दोन ओळ्या आढळतात:

शंक अकरा दाहोत्तरु | साधारण संवत्सरु | राजा शारंगधरु | राज्य करी ||

ऐसा समयो सर्वोत्तमू | तेथ मुकुंद द्विजोत्तमू | विवेकसिंधू मनोरमू | निर्मिता जाला ||

मूळ ग्रंथ इतका जरी जुना असला तरी तो मूळच्या स्वरूपांत नसल्यामें आपणास त्या वेळच्या मराठीचे विशेष प्रचार किंवा भाषेची अवस्था कशी होती ती ठरवितां येत नाही. म्हणून त्या वेळच्या भाषेच्या अवस्थेचे विवरण न करता फक्त विवेकसिंधूतील एक उतारा देतो:

वेदशास्त्राचा मतिरार्थ | मराठिया होय फलितार्थू | तरी चतुरीं परमार्थू | कां न ध्यावा || ११ || चाडा चातुर्यांत जिंऱे : ऐसे बोलती शाहाणे। तरी येथीचिये परमार्थलुणे। ग्राहिक कां न व्हावै || १२ || जरी रुद्धचे झाडीं। भरती मध्याचिया कावडी। तरी हिंडावायाची आवडी। कां पडों द्यावी || १३ || जरी हे अरुष बोल। तरी रोकडे ब्रह्मज्ञान हें नवल। तरी अवज्ञा कोण करील। येथ विष्वर्णी || १४ || ऊंस कीर दिसे काढा। परी वे वै रसाचा गळाढा। तेसे अरुष बोल परी झळाढा। दिसे विवेकाचा || १५ || विवेकसिंधू—पूर्वीर्ध १.

तेरावें शतकः—या शतकांतील मुख्य ग्रंथ म्हणजे ज्ञानशरी. यांत आपणांस मराठीचा बाबिलास पूर्ण रीतीने पाहाव्यास सांपडतो. यांतील उपमा, रूपके हे. अलंकारांची समृद्धि, विषयप्रतिपादनाची उत्तृष्ठ हातोटी, शांतिसाळा मूर्धाभियक्त करून ग्रंथ वेदांतपर असला तरी शृंगारसाचीहि उदाहरणरूपांनी दाखविलेली चुणूक, प्रसाद-प्रतिभादि गुणांची उज्ज्वलता इत्यादि पाहून मराठीची योग्यता व संपन्नता प्रत्याव्यास येते. याहूनहि विशेष गोष्ट म्हणजे 'माझा मन्हाठाचि बोल' म्हणून मराठीचा विशेष अभिमान दाखविला आहे ही होय. वेदांतासारखे गहन विषय संस्कृत-मधूनच सांगितले पाहिजेत हा दंडक मोडण्याचे धारिष्य ज्ञानेश्वरांनी कंलें तें उगाच नव्हे. त्या वेळी मराठी भाषेला उन्नत व संपन्न स्वरूप आले होते.

मराठीचा अभिमान आपणांस इतर ग्रंथांतूनहि आढळतो. महानुभाव पंथाचा आद्यप्रवर्तक दक्खधर याने आपल्या आचारप्रकरणांत 'कानडदंसा, तेलंगदेसा न वचावै... महाराष्ट्रीं असावै' असा नियम घालून महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांवदलचा अभिमान व्यक्त केला आहे. त्याप्रमाणे स्वमणीस्वयंवरकर्ता नंदेंपंडित म्हणतो. 'हे पुण्यवान मराठी। आइकती आदरे कर्णुटी। तेयासो कवहनी न पडे कामाठी। संसाराची ||' आणखी ऋद्धिपूरवर्णनकर्ता नारायण पंडित बहाळे यानेहि 'जेथची नंब तन्ही मन्हाठी। परि घडदर्शनातै दलवटी। प्रेमेय धांडोलितां सृष्टीं। आर्थीचिना।' अशा तन्हेचे उद्दार काढून मराठाचा अभिमान वाहिला आहे. अशा रीतीने या शतकांत मराठीचा अभिमान उत्पन्न झाला होता. भलयाच गोष्टीविष्वर्णी कोणीहि अभिमान वाळगीत नाही. यावून हे शतक हा मराठीचा वैभवकाल होता, असे ज्ञानेश्वरी ग्रंथ पाहून म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

ज्ञानेश्वराव्या पूर्वीपासून महानुभावीयांनी ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. लीलाचरित्र, चक्रधरसूत्रे, वत्स-हरण, शक्मणीस्वयंवर, ध्वने हे ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वीचे आहेत. या पंथाच्या लोकांनी त्या वेळी पद्याप्रमाणे गच्छांतहि ग्रंथरचना केली. चक्रधराचा विद्वान् शिष्य महीन्द्र व्यास याने आपल्या गुरुच्चे लीलाचरित्र गायिले. शिशुपालवध एकादशस्कंध किंवा उद्धवगीता असे दांन ग्रंथ भास्कर व्यास याने रचिले आणि आपले नंब त्या ग्रंथांतील भाषा-प्रभुत्व, कोमल पदलालित्य, बर्णनकाशल्य, कृपनावैभव इत्यादि गुणांत ज्ञानेश्वराच्या वरोबरीने कायम कंले. हे दांन ग्रंथ शक १२२८-१२३१ च्या सुमारास म्हणजे खिस्ती सनाऱ्या चौदाव्या शतकाच्या सुरक्षातील लिहिले गेले. असावे-

व ग्रंथकाल देणारी ओवी (१०८८) प्रक्षिप्त असून तीत दिलेला ११९५ ग्रंथकाल वरोवर नाही, असें श्री. कोलते यांचे मत आहे. भावे व्यास यांने ' पूजावसर ' नांवाचा एक चांगला ग्रंथ व इतर तीनचार गद्यांत लिहिले. पूजावसर यांत श्रीचक्रधराची दिनचर्या दिलेली आहे. त्यामध्ये आपणांस त्या काळज्या समाजित्थीचे चित्र चांगले उमटलेले पाहावयास मिळते. यानंतर गोपाळपंडित ऊर्फे आनेराज व्यास व कंशव व्यास हेहि नांवाजण्यासारखे महानुभाव ग्रंथ कार होऊन गेले. चक्रधराची शिध्या रूपाई ऊर्फे महदंबा ही ज्ञानेश्वरांची समकालीन होती. हिचे घवळे-यशोरीते-प्रसिद्ध आहेत, यांची नवी आवृत्ति नुकतीच यवतमाळचे रा. वामनराव देशपांडे यांनी संपादन केली आहे. ही माठीची आद्य कवित्री होय. ज्ञानेश्वरांना समकालीन असा दुसरा एक महानुभावपंथीय लेखक दामोदरपंडित हा होय. याचा प्रसिद्ध ग्रंथ ' वच्छ (त्स) रेण ' हा ज्ञानेश्वरीपूर्वी वाराच वर्षे लिहिला गेला.

ह्या वेळज्या महानुभावीय वाङ्यातील मराठीचे स्वरूप आपणांस निश्चित करण्यास कठीण झालेले आहे. कारण या पंथाचे सर्व वाङ्य संकेतलिपीत लिहिले आहे. या लिपीचा जनक रवळ व्यास एकनाथकालीन असल्या-मुळे साहजिकच भाषेचे मूळचे वर्णण जाऊन त्याएवजी एकनाथकालीन वर्णण आलेले आहे. ज्ञानेश्वरीची सुद्धा तीच स्थिति आहे. स्वतः एकनाथांनीच ज्ञानेश्वरी परिशुद्ध केली, परंतु, जशी ज्ञानेश्वरांनी रचिली तशीच जरी नसली तरी एकनाथपूर्वकालीन रा. राजवाडे यांनी संशोधित करून छापलेली ज्ञानेश्वरीची एक प्रत उपलब्ध झाली आहे. त्यावरून आपणांस तेराव्या शतकांत मराठी भाषेचे स्वरूप कसें होतें तें कांहीसे पाहतां येतें.

वरील लेखकांशिवाय निवृत्तिनाथ, सोपानदेव, मुक्ताई, नामदेव, आणि त्यांचे सर्व कुटुंब आणि इतर अनेक भक्त मंडळी यांचे अभंग वैगरे आज जरी उपलब्ध असले तरी ते नेहमीच्या पाठांत फार असल्यानें त्यांचे अर्बाचीकरण फार झाले आहे, व यामुळे तेराव्या शतकांतील भाषेचे स्वरूप ठरविण्यास त्यांचा उपयोग नाही.

शिलालेख व ताम्रपट यांवरील लेखांत कोणाला दवळादवळ करणे शक्य नसल्यामुळे ह्या लेखांतील भाषा त्या काळी जशी होती तशीच्या तशीच आपणांस पाहावयास मिळते व या भाषेवरून आपणांस त्या काळचे तिचे स्वरूप समजेते.

तेराव्या शतकांतील शिलालेख अनुक्रमानें पुढीलप्रमाणे उपलब्ध आहेत:— १. पाटण येथील भवानीच्या मंदिरांतील—सन १२०६. २. आंवेजोगाई येथील—सन १२२८. ३. नेवासे येथील—सन १२३९. ४. पंढरपूर येथील चौच्यांयशीच्या शिलेवरील—सन १२७३. ५. निशामशाहींतील उनकेश्वराचा शिलालेख—सन १२८९. ६. वेळापूर येथील—सन १३००.

यांपैकी पहिले पांच पूर्वी आले आहेत. वेळापूर येथील शिलालेख पुढीलप्रमाणे:—

स्वस्ति श्री शकु १२२२ सर्वरि सं (व)। स (त्स) रे ज्येष्ठादौ श्रीमत्योद। प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम। चंद्रदेव विजयराजयोदयित। दुशदपदुमोपजीवी सर्वाधि। कारी श्री जोहिदेव तं (त) नि (नि) रोपि। त ब्रह्मदेव राणे तद्भ्रातर बाई। दे उराण माणदेशासंवध वे। लातुर तेथल ध (म) स्थल वटेस्व। राचे गुण मठ अ केले वा वोव। र बाईदेवे दत पाली स्वर्गा। जाए न प (पा) ली तो नरका जाए लेष। क दामोदर पंडित सुत माईदेव मंगलं ॥

राजवाडे यांनी संपादिलेली ज्ञानेश्वरी आणि शिलालेख यांवरून या शतकांतील मराठी भाषेच्या स्वरूपाविषयी सामान्यतः असें म्हणतां येईल:—मराठी भाषेचे अस्सल व निष्कलंक असें स्वरूप आपणास या काळांत पाहावयास मिळते. त्या वेळचे थादव राजे हं विद्वान् ग्रंथकार व संतकवि यांची चांगलीच वास्तपुस्त करीत. म्हणजे मराठीला राजाश्रय मिळाल्यामुळे ती चांगलीच फौफावलेली एकदम दृष्टीस पडते. तिचे मूळचे अंकुर अदृश्य आहेत. या काळांत सौंदर्य, प्रसाद, गंभीर्य, अलंकारप्रचुरता, इत्यादि गुण तिच्या ठिकाणी नांगलेच दृष्टीस पडतात.

महानुभावी वाङ्याच कांहीं गद्यांतहि आहे. ज्ञानेश्वरी आदिकरून पद्य ग्रंथांत आपणास भाषावैभव पूर्णत्वानें आढळून येते; परंतु या महानुभावी गद्य ग्रंथांची भाषा अगदीं साधी, सुटसुटीत, सरल व सुवोध अशी आहे. लहान लहान व तुटक वाक्ये आढळतात. पांडियांचे प्रदर्शन अजियात टाळले आहे.

मराठी संस्कृतप्राकृताद्वय असल्यानें तींत संस्कृत प्राकृत शब्द येणे अपरिहाय आहे; परंतु संस्कृतचा पगडा वसलेला मात्र कांठेहि दिसत नाही. याबनी भाषांचा त्या वेळी तिला बिटाल्हिझालेला नाही. नाही म्हणावयास मराठी

भाषेच्या जन्माच्या वेळी मराठीचा आणि कानडी, तेलगु ह्या द्राविडी भाषांचा अंति निकट संवेद आल्यामुळे त्या भाषांच्या कांहीं खुणा मराठी भाषेवर उमटल्या आहेत. ज्ञानेश्वरींत कांहीं तेलगु शब्द आढळतात पण ते फारच थोडे. उदा. बुरि, उवर, एकवंकी आणि जकलिले एवढेच शब्द प्रत्यक्ष तेलगु दिसतात. त्या मानानें कानडी शब्द वरेच, सुमारे ६०, आढळतात. उदा. अडदर (भय), आटु, आराइणे, आरोगणे, आळ, आळुकी, आळुकेले, उडव, उडवा, उंडी, उवरणे, उलीग(सेवा), ओगर (जेवण), गुंडा, गुढी, मातु, मेढू, हड्य, परी, कुसरी, चोखाळणे, मिरवती, किडाळ, आरोप, भीड, बरडी, चवी, पिले, पोकळ, तल्पणे, पोट, पहुळणे, कॉदण, मुदल, बोवरी, कडे, वाप, तूप, दाटी, सोसु, पैकीं, कैवरीं, विढार, काढी, तूक, राढी.

या कालांतील मराठी भाषेत होणारे बणाचे फरक आणि व्याकरणविशेष पुढे दिल्याप्रमाणे आढळतात. स्वरः—संस्कृतमधील क्र (न्हस्व आणि दीर्घ) खेरीज सर्व स्वर आहेत. न्हस्व क्र क्र फक्त तत्सम शब्दांत आढळते. तद्व शब्दांत क्र वदल 'र' किंवा 'रि' येत असत. उदा. नैक्त, रुते, नृपवर, ग्रिह, विधि. शब्दारंभी 'अ' ऐवजीं 'आ' येत असे. उदा. माहा, साहाजे. 'ए', 'आ' आणि 'ये', 'वो' यांमध्ये वराच घोटाळा दिसतो. एका ऐवजीं दुसरा वर्ण येतो. 'ए आणि ओ' वदल 'ये आणि वो' येणे ही द्राविडी भाषांची प्रवृत्ति मराठीने या काळांत उचलिली. उदा. ठाऊ (वो), हातपाऊ, सोहंमाऊ, येकमेका, बोलखो, बोगर, येहूदे. निरनुनासिक अक्षर कित्येक वेळां सानुनासिक होत असे. कांहीं शब्दांतून न्हस्व स्वराएवजीं दीर्घ स्वर आलेले आढळतात. उदा. मा(म)हा सुख, साहाजे (सहज). याच्या उलट कांहीं ठिकाणी दीर्घाएवजीं न्हस्व स्वर आढळतात. उदा. कुम(आ)र, यन्हवी (येन्हवी), काहं (कांही), कसवटी (कसोटी). त्याचप्रमाणे न्हस्व किंवा दीर्घ स्वराएवजीं संयुक्त स्वरहि आलेले आहेत. उदा. येदुकुळी, जैसेतैसे, अतशी (अतिशय), उपेगा (उपयोग). व्यंजने:—'ळ'चा मूर्खन्य उच्चार सहस्रा आढळत नाही. फक्त त्या उच्चाराला या काळीं सुखात शाळी असावी असें पंढरपुराच्या शिलालेखांतील 'ळ' वदन बाटते. तालव्य आणि दंततालव्य ह्या दोन उच्चारांत फरक करण्याची प्रवृत्ति ह्याच काळांत सुरु झालेली दिसते. कारण विचार, जोंति या शब्दांबरोवर 'विच्यार, ज्योंति' असे 'य' मिश्रित शब्दहि बापरलेले दिसतात. 'ख' वदल 'ष' बापरलेला दिसतो. उदा. लेषक (लेखक), रत्नघन्तिति, घोविला; याच्या उलटहि आढळते—सुवेख, बीखो. रेफानंतर नेहमीं वर्ण दित होतो. उदा. कर्दमी, धर्म, कर्म. 'न' आणि 'ण' यांचा घोटाळा आहे. उदा. जाळीण(न), म्हनेरे (णे), सर्पिनी(णी). कांहीं ठिकाणी स्वरलोप होऊन वर्णसंयोग दिसतो. उदा. द्वालक्षुमी, (महा.)म्हाजन, कुलकणी(करणी); तर कांहीं ठिकाणी स्वरागम आढळतो. उदा. सरावण, वस्था, लक्षुमी, पदुम, पृथुवी. त्याप्रमाणे वर्णांगमहि आहेच. वर्णियला (वर्णिला), आइक (ऐक), सोहोपा (सोपा). 'श' वदल 'ष' आणि 'स'; व 'स' वदल 'श' आणि 'ष' आलेले आहेत. उदा. गुडाकेप (श), असक्त (अशक्त), स्वष्टी (स्वस्ती), वैशेषल (वैसेल).

विभक्तिप्रत्यय:—एव.

प्रथमा—उ, अ, ओ, आ, एं

द्वितीया—उ, आ, एया, ते, आ, इया, सि;

तृतीया—अं, एं, ईन, ने, ई.

अ. व. विभक्तिप्रत्यय—एव.

चतुर्थी—इया, एया, अं, सी, आते—ये औं, सी, औंते

पंचमी—औनि, औनिया, हूनि

षष्ठी—चा, नी, चं

सप्तमी—ई, आंतु, ए.

अ. व.

हूनि

चा, नी, चं

ओं, ई

कांहीं रूप:—प्रथमा:—गणेशु, सूर्यू, नारायणु, संशयो, विस्मो, आश्रो, ठाय, केणे. द्वितीया:—जीण॒ बाऱ॑, अभिप्राये, भाव॑, राय॑, गोसावियार॑. तृतीया:—ईश्वर॑, राणेन, हरिदेव॑, सर्वज्ञ॑, ब्राह्मणी॑. चतुर्थी:—चौकीचिच्या, पंहेया, देवा, तेयासी॑, तुसी॑, मठा॑, सागरा. पंचमी:—मेघ॑नि, समुद्र॑नि, सनका॑दिक॑हूनि. षष्ठी:—नाभिकाचा॑, विठलाची॑, व्यासाचा॑, देवा, कृष्णा॑. सप्तमी:—देउळी॑, पाटणी॑, देही॑, ग्रामांतु॑. षष्ठ्यंत नामाना आणि सर्वनामाना 'नि' हा आगम लागलेला आढळतो. उदा. तुशेनि नामे, संग्रामाचेनि अवसरे.

सर्वनामांचीं कांहीं रूपे

प्रथमाः—तुआ, कवणी, जो, जै, काई, एक-कोणहु, मि, मी, तु.
द्वितीयाः—मां, मिये, तां, इया, मारै.
तृतीयाः—तिया, मिया, जेणे, तेणे, तेया, तिआ, मासीं, तुवां.
चतुर्थीः—तेयाते, येया, आपुलेया, ऐसेया, तेया.

पंचमीः—ययाहोनि, आपणपे.

षष्ठीः—जेयाचा, तेयाचे, जेयांचेया, केहाचा, तेहाचा, माझा.

अब,
आम्ही, तुम्ही, तिया—ये
आम्हां
तिहीं, तेहीं, जेहीं,
तुम्हां--सि, तयाते

आमचा, तुमचा, तयांचे

ज्ञानेश्वरीमर्यें शब्दयोगी अव्ययें विभक्तीच्या रूपांना जोडलेली अशीं सांपडतात. उदा. ईश्वरबांचुनि, डावोवरी. यांत 'वांचूनि, वरी' हीं शब्दयोगी अव्ययें द्वितीयेच्या रूपांना जोडलेलीं आहेत. याप्रमाणे जीवनेसीं, भरंवर्सेनि, नानामुर्तेसहितै, भर्तीरेहीन यांत तृतीयेच्या रूपांना शब्दयोगी अव्ययें जोडलेलीं आहेत. चतुर्थीं व सप्तमी यांच्या रूपांनाहि जोडलेलीं अव्ययें सांपडतात.

क्रियापदें—बर्तमानकाळचीं रूपें साधारणतः दोन प्रकारांनी ज्ञालेलीं आढळतात. (१) 'त' कारन्त धातुसाधित विशेषण घेऊन त्याच्यापुढे अस द्या धातृच्या बर्तमानकाळचीं रूपें लाविल्यानें बर्तमानकाळ साधणे. उदा. आचरत+आहाती = आचारताती; याप्रमाणे बोलताती, बर्तताती इ०. करीत+आहों=करितों (अ. व.), दिसत+असे=दिसतसे, किंजतसे. (२) फक्त कृदन्त बापूलन बर्तमानकाळ साधणे. उदा. डलमळित, आन्दोलत, उसरूत. आणखी निरनिराक्रया रीतीनीं बर्तमानकाळ साधित्याचीं उदाहरणें—जाणौ, आईकै, चाखे, अनुभवी, आठवी, बोले, घेर्है, वीए, जात, भीत, विसरलेति. भूतकाळचीं कांहीं रूपें—सरले, निगाला, आरंबळैला, सांगितैलंगी, स्वीकरित्रली, दिन्हली, धरिएला, काढित्रला, भणितले, बोभाविली, खोविन्हली, सांधीतली. भविष्यकाळचीं रूपें—होवैल, अभिनवैल, असैल, सांडिजैल, नवैल, उरैल, नाशैल. हीं रूपें ऐल प्रत्यय लाशून ज्ञालेलीं याहेत. होए (होईल) हें विशेषरूप आहे. व्यवन्तें—नि, ऊनि, ओनि, औनि, उतन इ० प्रत्यय लाशून होतात. उदा० ज्ञालौनिया, रिंगौनि, भंबौनि, जाऊनि, उठौनि, हासौनि, घणौनि, भिजूनु, देखोनु, धरूनु, करुतुन, हारपोनि इ०.

तेरात्या शतकांतील भाषेचे निरनिराळे नमुने—पूजावसर (महानुभावी बाढाय-गद्यः)—समस्त भक्तजने एतिः सर्वज्ञेचेया श्रीचरणां लागतिः पासि वैसतिः सर्वज्ञास निरूपणाची प्रवृत्ति असे तरि निरूपण करीतिः ना रात्रि बडील असे तारि पहुऱु होयेः नातरि आसनी नीधलु वैसतिः महदंबे प्रस्तु करीतिः जी जी आम्हीं सर्वज्ञाते चीतु सर्वज्ञ काई चीतीतिः म्हणति वाइ हें सकल जीवाते चीतिः नागंवे प्रस्तु करीतिः वावा आम्हीं वावाते चीतु वावा काई चीतीतिः सर्वज्ञ भणति वाइ हें श्रीप्रभूची थापु चीतिः—

शानेश्वरी—हें सारस्वताचे गोड। तुम्हींचि लाविले जी ज्ञाड। तरि अवधानामृते वाड। सिंपौनि कीजो ॥१९॥ मग हें रसमाव फूलीं फुलैल। नाना फलभारे भरैल। तुमचेनि प्रसादें होईल। उपयोगु जगा ॥२०॥ येया बोला संत रिज्जले। म्हणति तोखलों गा भलें केलें। आतां सांधै जे बोलिलें। अर्जुने तेथ ॥२१॥ तवं निवृत्तिदामु म्हणे। कृष्णा अर्जुनाचे बोलणे। मीं प्राकृतु काई सांधों जाणै। परि बोलबाल तुम्ही ॥२२॥ आहो रानिचेयां पालेखाइरां। नेवाणे करविले लंकेश्वर। एकला अर्जुनु परि अकरा। न जरिं क्षीणी ॥२३॥ म्हणौनि समर्थ हेये साहाकारी। माहूवे कैसे सचराचारी। तुम्हीं संत तियापरीं। बोलवा मारै ॥२४॥ तरि आतां बोलतसे आइकां। हा गीता अभिप्राञ्छ नीका। जो वैकुंठनायका। मुखौनि निगाला ॥२५॥ वापु ग्रंथु गीता। जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता। तो श्रीकृष्ण बक्ता। जिये गंथी ॥२६॥

राजवाडे—ज्ञानेश्वरी, अध्याय ११.
महादाहसेचे 'ध्वन्ते', पूर्वार्धः—एकले देव नीगालं रामु करी अवस्वरी। न्हला चला म्हणौनि आफाबिलिया भेरी। नीसान लागलें पटियारा टाळ फोकरीती। देवें केले कौडप्पा बलिभद्रा-उग्रसेना जाणवीती ॥२५॥ दसी-मुनी देव ते तेतिस कोळंडी। यादवां च्वाळतां पृथ्वी थोडी। नगरीचे सकले लोक रायमेडलीक च्वाळती उछाये। पातले पश्चनवरें जेथ मेलिकारु केला श्रीकृष्णरायें ॥२६॥ रामा कृष्णा भेटि प्रीतीं देती आलिंगन। समस्त नमिती कृष्णा जगन्मीलीना। पातले परमानंद कृपाहाणी अबलोकिले देवकीनंदनें। जाणती तथा होय कृष्णदरशन ॥२७॥

एकी रथी रामकृष्ण उद्घवदेवोर्जुन । अश्वधार्टीं बसुदेवो गजभारीं उग्रसेन । वरमाया पुष्टीं मेघङ्करीं अंधाकाह ।
चाल्तीं सीग्रं वेंगे ब्रह्मादीक देव करीतीं जयजयकारु ॥ २८ ॥

चक्रधरोक्तं सूत्रपाठः—स्वातंत्र्य हा मोक्षः पारतंत्र्य हा वेद ॥ १ ॥ मायावहिनी आशासिति आमचा
दांडिये डोळिये कै जाइल; परमेश्वर आशासिति कटंकटियेसान गव्हर्णीं कपाटीं ऐसा कै असेल ॥ २ ॥ पोरा जीवा
कबहणीं सामग्री न होआवी ॥ ३ ॥ पोरा जीवा सामग्री भणिजे गडदरा ॥ ४ ॥ सकळहीं सामग्रिया परित्यजौनि
एथनिया व्युत्पत्तीं व्युत्पन्ना होआवै ॥ ५ ॥ एषणात्रय त्यजावै ॥ ६ ॥ लोकीचा श्रेष्ठ तो एथीचा नष्टः एथीचा
श्रेष्ठ तो लोकीचा नष्ट ॥ ७ ॥ जवं जवं प्रयोजकु तवं तवं अप्रयोजकुः जवं जवं अप्रयोजकु तवं तवं प्रयोजकु ॥ ८ ॥
तवंर्यंत असावै जवं आपुले श्रेष्ठत्वं नष्टत्वं प्रकाशेना ॥ ९ ॥ अन्यधर्मे पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ १० ॥ विकरैं
पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ ११ ॥ आपणेयां उपद्रो उठीं तेयाचा असंवधु कीजे ॥ १२ ॥ —आचारमालिका.

चौदांचं शतकः—तेगव्या शतकांतील कविराज ज्ञानेश्वरानंतर चौदाव्या शतकांत अनेक कविं झाले.
तथापि ते या कविराजाच्या योग्यतेचे नव्हते. परंतु या कविग्रंथकारांचे लिखाण जें उपलब्ध आहे त्यांतील बन्याच्या
भागांचे अर्वाचीकरण झालें आहे. ज्ञानेश्वरसमकालीन असुलेले व ज्ञानेश्वरानंतरहि पुष्कलठ वैष्णव संप्रदायाचे
धुरीण नामदेव व त्यांच्या घरची त्यांच्या जनीदासीसह सर्व मंडळी आणि इतर भक्तमंडळी यांचे सध्यां आढळणारे
अभंग हे चौदाव्या शतकांतील आहेत. परंतु आपणांस हळीं त जेसे पाहावयास मिळतात त्यापेक्षां त्यांचे मूळ स्वरूप
फारच निराले असले पाहिजे. ज्ञानेश्वरांच्या संगतीचा लाभ मिळालेल्या या संतकवीची भाषा ज्ञानेश्वरीसारखीच
असावी. परंतु अस्सल मूळच्या रिथर्तीतील अभंग सध्यां उपलब्ध नसल्यानें हे सांप्रतचे अभंग चौदाव्या शतकांत
लिहिले गेले एवढ्या नामनिर्देशाखरीज तत्कालीन भाषेच्या अवस्थेच्या दृष्टीनें अधिक उपयोगी नाहीत. नामदवांनीं
इ. स. १३५० सालीं समाधि घेतली. परंतु त्यांच्या प्रभावळीतील इतर संतकवि यांनीं त्यांच्यापूर्वीच आपले देह
ठेविले. संनान्हावी, परिसाभागवत, विसोखायेचर (१३०९), नगरी सोनार (१३१४), वंका महार (१३१९),
जगमित्र नागा (१३३०), चोखामेळा (१३३९), इ० बारकरी संप्रदायांतील चौदाव्या शतकांतील संतकवीने
अभंग सतत पाठानें फार बदलून त्यांचे मूळ स्वरूप नाहीसे झाले आहे.

वरीलप्रमाणेच अज्ञानकवि याच्या वरदनागेश या ग्रंथाची स्थिति आहे. हा कविं चौदाव्या शतकाच्या
उत्तरार्धांत होऊन गेला. याचे ग्रंथ वरदनागेश, कालज्ञान, गुरुशिष्यसंवाद, पंचीकरणप्रमेय व कांहीं अभंग हे जे
उपलब्ध आहेत, ते एकनाथकालीं नकलेले आहेत. अर्थातच त्यांचे चौदाव्या शतकांतील भाषिक रूप बदललेले
आहे सत्यामलनाथ आणि बहिरापिसा यांचे सिद्धांतरहस्य, बहिरवी टीका, संकटहरणी, शिवग्रंथ इत्यादि ग्रंथ
हेहि या शतकाच्या उत्तरार्धांतील किंवा समाप्तिकालांतील आहेत. हे जरी अस्सल मिळालेले नसले तरी त्यांचे
फारसे अर्वाचीकरण झालेले नाहीं. कांहीं शब्द व रूपे ज्ञानेश्वरीसारखीं आढळतात.

ज्ञानेश्वराना शरण आलेला महासिद्ध चांगदेव, याचे कांहीं अभंग आहेत. परंतु यापेक्षां अधिक महत्वाचा
असा त्याचा 'तत्क्षसार' नांवाचा ग्रंथ अत्यून त्याचा कांहीं भाग उपलब्ध झाला आहे. याचा रचनाकाल 'शके
चौतिसे बारा' (इ. स. १३१२) हा आहे. म्हणजे ज्ञानेश्वरानंतर बाबीस वर्षांनीं हा ग्रंथ लिहिला गेला. ज्ञानेश्वर-
मुक्तावाईला गुरु केल्यामुळे व त्यांच्या सांकेदार्यांत असल्यानें या ग्रंथाची भाषा ज्ञानेश्वरीसदृश असावी यांत आश्रय नाहीं.

ज्यांचे अर्वाचीकरण किमपिहि न होतां मूळांतील अस्सल भाषा कायम आहे असा या शतकांतील उप-
लब्ध ग्रंथ म्हणजे चौंभा कविकृत उषाहरण. या ग्रंथाचा रचनाकाल अंतःप्रमाणावरूप व भाषेवरूप श्री. राजवाडे शके
१३०० ते १४०० असा दंतात. भाषेच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीला अगदीं जवळचा आहे. यांत ज्ञानेश्वरीतील
शब्द, वर्णनशैली आणि रूपे जर्शीच्या तशींच आहेत. भाषा शुद्ध मगाठी असून फारशीचा सप्तक नाही आणि संस्कृतहि
कार्याकारण आहे. भाषेचा ओघ सहज असून कृत्रिमता मुर्लींच नाही; इत्यादि कारणांनीं या ग्रंथाला या शतकाचा
आदर्शग्रंथ मानण्यास हरकत नाही. या शतकांतोल भाषेचे स्वरूप ठरविष्याला याचाच पुष्करसा उपयोग आहे.

परशुगम पंडिताचा पर्शरामोपदेश हा ग्रंथ इ. स. १३५६ मधील आहे. याचीहि भाषेचे स्वरूप
ठरविष्यास पुष्करळदी मदत होणार आहे.

महानुभावीयांना ज्याप्रमाणे ‘महाराष्ट्री असावें’ अशी चक्रधराची आशा होती त्याप्रमाणे त्याब्या पट्ट-शिष्यांने म्हणजे नागदेवाचार्यांने मराठीचा अभिमान बाळगून आपल्या बेशबव्यास नामक शिष्यास संस्कृतरच्छने-पासून परावृत्त केले, “नको गा केशवदेया, येणे माझिये स्वामीचा सामान्य परिवार नागवैल. भणांनि केशवा रस्त्यात सुत्रवद्ध प्रकरण न करी तू करी” अशा तन्हेने मराठी हीच आपल्या पंथाची भाषा या महानुभावीयांनी मुकरर केली व अनेक गव्यपत्र ग्रंथ मराठीत लिहिले. या शतकांत अनेक कवि व लेखक झाले. त्यांपैकी नारोव्यास बहाले, बोपदेव-शिष्य पंडित भीष्माचार्य आणि मुनिव्यास हे मुख्य होत. पैकी नारोव्यास वहालीये याचा कळदिपूरवणन हा ग्रंथ ‘साती ग्रंथां’तील आहे व भीष्माचार्यांचे पंचवार्तिंक हा ग्रंथ भाषाशास्त्रावरील असल्यामुळे महत्वाचा आहे.

या पंथाच्या वाङ्मयांतील या कालाची महत्वाची गोष्ट म्हणजे गुपतिपि. सह्याद्रिवर्णनकर्ता रवळोऱ्यास यांने ‘सकळ’ लिपि काढली व या लिपीनंतर आणखीहि अशा गुप लिप्या निशाल्या. इतर लोकांपासून आपले वाञ्छय गुप ठंडण्याची जरूरी या पंथीयांना वाटली व त्यामुळे या निरनिराळ्या सांकेतिक गुपलिप्या निघून यांतच त्यांचे वाञ्छय लिहिले गेले. यांमुळे यांच्या वाञ्छयाचा इतर लोकांवर किंवा त्या काळांतील प्रमुख असलेल्या वारकरी संप्रदायावर कांहींच परिणाम झाला नाही. या लिप्यांमुळे निरनिराळ्या ग्रंथांतील पाठ मात्र शळ राहिले आहेत. यामुळे महानुभावीय ग्रंथ आपल्या उपयोगी पडणारे आहेत.

या शतकांतील मुख्य गोष्ट म्हणजे राज्यकान्ति. यादवांची सत्ता नाहीशी होऊन यवनांच्या अमलाखाली महाराष्ट्र देश गेला. इ. स. १२९३ साली अल्हाउद्दीन पहिल्यांने दक्षिणेत उत्तरगळा, तेव्हांपासून मुसलमानांनी महाराष्ट्रांत धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली. रामदेवराव मुसलमानांशी सलोखा टेवून होता. परंतु त्याचा मुलगा वेळेवर खंडणी देईना म्हणून मलिककामूर्ने त्याला ठार मारून देवगडचे राज्य इ. स. १३१२ मध्ये मुसलमानी गळ्यास जोडले व तेव्हांपासून महाराष्ट्र मुसलमानी सत्तेखाली शिवाजीच्या स्वराज्य-स्थापनेपर्यंत होता. या राज्यकान्तीचा परिणाम ज्याप्रमाणे धर्म आणि संस्कृति यांवर झाला त्याप्रमाणे तो भाषेवरही झाला; किंवृहुना त्यांपक्षां अधिक झाला. कारण स्वराज्यस्थापनेनंतर आणि शिवाजीच्या स्वभाषाभिमानालाहि न जुमानां फारसी, अरबी इत्यादि यावनी भाषांनी आपला पगडा कायम ठेविला. मुसलमान राज्यकर्ते असल्यामुळे यावनी भाषा ही दखारी भाषा झाली आणि त्यामुळे या लोकांचा सरकारदरवारी यास्त संवंध येई त्यांच्या बोलण्यांत यावनी शब्द येऊ लागले. परंतु जितका सरकारदरवारी या भाषेचा परिणाम लवकर झाला तितका सामान्य लोकांच्या भाषेवर किंवा आध्यात्मिक वाञ्छयावर झालेला दिसत नाही.

सारांश, तेराच्या शतकांतील भाषा ही ज्ञानेश्वरीतील भाषेहून फारशी भिन्न अशी आढळणार नाही. ती ज्ञानेश्वरीसद्शा आहे. या वेळचे असे जे विशेष दिसतात ते देतों.

‘इ’कार दीर्घ विशेष आढळतो. पदारंभी किंवा इतरत्रहि दृष्टी जेथें न्हस्व इकार आहे तेथें दीर्घ ईकारच आढळतो. न्हस्व इकार क्वचितच आढळतो. उदा० मेनीका, त्रीभुवन, तीयं, वीघावा, वीसरौतु, दीनमान, ईद्रीयं, चीत्र. ‘ओ’ ऐवजीं ‘वो’ येतो. उदा० वोळवील, वो, वोविआ. याच्या उलटाहि प्रकार आढळतो. उदा० जीज (जीव), राजो. महादेओ. चौंभाकृत उपाहरणांत ‘ख’ बद्दल सर्वत्र ‘ष’ आढळतो. ‘ए’ च्या ठिकाणी ‘ये’ येतो. उदा० येकत्र, येक, यैसे. र. नंतर अगर पूर्वी येणाऱ्या ‘अ’चा लोप हातो. उदा० प्राभीला, क्विजे, पादाविर्दी, प्रजीले (परजीले). याच्या उलटाहि स्थिति आढळते. उदा० धरमु (धर्म). ‘ष’ आणि ‘श’ यांवद्दल ‘स’ येतो. उदा० सैवां (शैवां), कुसणातैं (कुणातैं), सासनविषय (शासनविषय), वीस्वामु (विश्वासु). महाप्राणाचा लोपः-प्रलदिंदवे (प्रलदादंदवे). ‘य’ बद्दल ‘जः’:-जुगानजुगावरी, जमाचे कालदंड. ‘ळ’ कार भरपूर आढळतो:-उधळताये, धुळौरा, प्रलयकाळीच्ये जळंधा, बोळले. कांही ठिकाणी वर्णांगम दिसून येतो. उदा० आपणयातै, वाइक्य, द्वीस (दीस), संवसारी (संसारी). अनुसवार कांही ठिकाणी विनाकारण दिला आहे तसाच तो मूळचा असलेला गाटलाहि आहे. उदा० उमंटला, धांवंती, ईद्रा, राहावरीचे घोडे. तालव्य आणि दंततालव्य यांमधील घोटाळा:-रायाच्ये निरोपे, च्यारी. ‘म्ह’ ऐवजीं ‘भ’ येतो, उदा० भणांनि, भणे. नामै:-उकारान्त प्रथमेची रूपे बाहुल्यांने दिसतात. ओकारान्त व अकारान्तहि आहेत. उदा० प्राक्षणु, पवित्रु, सर्वथु, सेषु, अनुष्ठ, यंक, वापु, वीरावो, धावो, ठावो, वीर, तप, वुध, सासनविषय. ज्ञानेश्वरीतील उकारान्त आणि ओकारान्त रूपांप्रमाणे या काळांतहि तक्षी रूपे पुष्कळ आहेत. परंतु अकारान्त

रूपे योजण्याचा जास्ती प्रधात दिसतो. द्वितीयेचीं रूपे प्रथमेप्रमाणेच आहेत. तृतीयेचे प्रत्यय न, एं, है, हीं; किंवा नुसत्या शब्दाच्या मूळ ल्याबरूनहि तृतीयेचा अर्थ होतो. उदा० वक्षिमणी भरिले हात I, भेण (भीतीने), उवारेन, आगरियाहि, तिहीं, हरणी, नार्दे, येणेकर्मे, एणे नावे, मियां, सकलहीं. चतुर्थी-तीयेथे (थे चतुर्थीचा थे द्वितीयेचा हि प्रत्यय), भाटालैये, दिशे, तिये, मनातें, बुद्धीतें, आगरियांस, चंद्रा, ईद्रा, सेवकांप्रति, पक्षीयांथे, राजपुरुषांथे, आलंदीये. पंचमीः—अंतराळानि. पष्ठीः—तेयांचा, राशिचेयां, जीये तीये, तीयाची (त्याची), घायाचे, जेयासी. प्रष्ठर्थं सामान्य रूपः—पुंडलिकाचा घरीं, आपुलां डोळां, भीताचेन नार्दे, माझेया घायाचे, ग्रीजेचा बीब्हाई, रसुद्राचीया लता, जेयाचेया तेजा, रायाच्यें निरोपे, भूमीचिए घानौडि, काळयुनासा भेण (काळयवनाच्या भीतीने). सप्तमीः—आंगीं, बीब्हाई, ठाई, मनासी माझारीं (मनामध्ये), मवसागरीं, तीये वेळ (त्या वेळी). संख्याविशेषणेः—तीवै, पाचै, सते, क्रियापदः—वर्तमानकाळः—धडधडितु, उधळताये, गर्जत, जाणत, असे, वांधीजताती, बाहे, विकाळे आहे, घेतले वर्ते, वैसे, विये, होये, होए, जाए, भणे, वोलिजेति. भूतकाळः—चालवीला, सुलवीला, जाळा, नीगाळा, जाणीतले, कापडीली, मेलवीली, गळीनले, भणितले, हाणितले, वोलिला, वोलिलेति, अनुवादली, विसरलिया, ठेलिया, लेळते होतों. भविष्यकाळः—सांगेन, वसो नेढु, निर्वचैल, पाविजैल, होईल, अनुवादेन, देऊ. विधर्थः—कीजे, दीजे, मेलविजे, कविजे, घालीजे, भेयावै, प्रतिकारावै, प्रतिपाठावै. अकरणरूपी क्रियापदेः—नेघती, नेदाबी (न घावी), नुपजंची, नोळघसी (न ओळखसी), नेढुं (देणार नाही), वाधिजेना, नेणो, नेघैल (घेणार नाही). अव्ययेः—तेवहली (तेव्हां), केउती (कोठेहि), तेथ, पौता, तेघौनी, म्हणौनु, भणौनि (म्हणून), वांचौनि (वांचून), तंब, केविं. पूर्वकालवाचक धातुसाखितः—दीउनी, देउनी, घेउनी, वोलाउनि, बलघौनि, वांधौनि, सांगौनि, जाणौनि. म्हणौनि. वर्तमानकालवाचकः—पलतु, रिंगतु (रांगत), देतु, येतु, पाहात. रडत. गीवसीतु, ग्रासीतु.

या चोदाव्या शतकांतील आध्यात्मिक मराठीवर फारसी इ० यावनी भाषांचा विशेष परंरेणाम शाळा नाहीं हे पूर्वीच सांगितले. चौभाषृत उषाहरणांत यावनी भाषेतील शब्द मुळीच नाहीत. मुसलमानी राज्याच्या योगाने लोकांच्या बोलीत थोडेथोडे यावनी शब्द येऊ लागले. नागांव येथील शिलालेखांत 'हिजरत' साल घातले आहे. तसेच जमात हा शब्द आला आहे. याशिवाया या शतकांतील वाळ्याचांत किवा लेखनांत मुसलमानी शब्द नाहीत. इ. स. १३४७ सालीं बहामनी राज्याची स्थापना जाली तेव्हांपासून मुसलमानी अमल खरा चालू क्ताला. लोकांच्या बोलण्यांत मुसलमानी शब्द येण्यास कांही काळ लोटणे साहजिकच आहे. आणि परकीय शब्द आत्मसात् होऊन वाळ्याचांत शिरण्यास अधिक काळ लागणार. यामुळे बहामनी राज्याच्या स्थापनेनंतर ५० वर्षांनी म्हणजे युद्धील पंश्रवाया शतकांतील वाळ्याचांत फारसी शब्द आलेले दिसतात.

चवदाव्या शतकांतील भाषेचे नमुने चौभाषृत उषाहरण. (पृष्ठ ६९ अ ब आ)—आला आला नारदमुनी । पाहाती बगांडे उच्छ्वलौणी । अरथानी तेंये देवीर्लीं आंसुवे । अबघेयांचां लोच्छी ॥ ७७६ ॥ ते बर्नांद देष्ट असे । केहीं न माये तेने संतोसे । मादीये माजी उभा टेला । कांहीं न वेले ना न वैसे ॥ ७७ ॥ राजो करतु आहे ईद्राहुनु । तो बर्णिया उंग्रेसेनु । मुनीं वैसा सीहासनी । साउमा पावो अवधाशनु ॥ ७८ ॥ आतां जाले आमचेया ऐसे । धरीतां धरीतां येताये हासे । तंब अर्ध सीहासन । सोडीलैं रुषीकसे ॥ ७९ ॥ तेवहली म्हणत असे मुनीरावो । न वैसों मोटा असे संदेहो । बाहलां माजी वैसतां । आंगां येईल अन्यावो ॥ ८० ॥ आंसुवे अबघेयांचां डोळां । रडते असा धरनु कपाळ । नपुसकां माजी वैसतां । कवण होईल फळ ॥ ८१ ॥ यादवां जरी तुम्हां होये बळ । असे आपुले पणाचे सळ । अनर्ध बाणाचीये वांधवडी । त्यावरी पंचवीस सांकळा ॥ ८२ ॥ वांधवडी पाहों गेला । म्यां देवीला कोमाइला । गाहीवरु न सवरेची मज । अंतकणी उच्चबळा ॥ ८३ ॥ नीच नीच काढाजे मारू । सुमर सुमर म्हणे बाणासुरु । ऐरु म्हणे कवणु रांगैल । दुरी टेला सारंग धरु ॥ ८४ ॥

पंचतंत्र—(प्रो. पोतदार, भा. इ. सं. म. त्रैमासिक, १८४४) तें बोलणे आळकोनि दधिकर्णु म्हणे सुषो-पायें आपुली वर्तणुक सिद्धी न पावे या कपटे तथासि विश्वासे या उपजळ लागला । सूर्यासमुख ह दोहीं चरणीं उभा गाहिला । हात उभारनु उन्मालित नयन बरवेया बुद्धीयांथे वंचावेया घर्मोपदेशु बोलता शाळा । अहो हा संसार असार । प्राप्तासुणा एका मध्ये नाश पावती । स्वप्नासारिषा पढीयेत्याचा संगम इंद्रजाळासारिषा । कुंकुं

परिग्रहो तरि धर्मु बांचुन आणीष नाही । बोलिले असे । जया पुरुषा दिवसं धर्मेवीण जाति । तो लोहकाराच्या भातेया परी स्वासु घाली परि जियेना ।

चांगा घटेश्वरकृत तत्त्वसारः— श्रीगुरु शाले प्रसन्न । पसरोने विशाल बदन । जैसे उजललं गगन । चंद्रविर्बो ॥ १०१३ ॥ मग श्रीगुरु घणे शिष्यातें । आतां तू प्रवेश गा येथे । पावलासि मातें । अभेदहर्पे ॥ १४ ॥ ऐसा धवनि आइकला । तंब शिष्यु मुखिं प्रवेशला । जैसा प्रकाशु मीनला । प्रकाशासि ॥ १५ ॥ कां समुद्रिं समुद्रु मिसलला । कां आकाशिं आकाशलयो जाला । हरिहरां जाला । ऐक्यवाढु ॥ १६ ॥ तैसे उभयथां मीनले । ब्रह्मतेजिए एकवटले । गुरुशी बाढिनले । असंख्यात ॥ १७ ॥ गुरुनु शिष्याचा घोंडु भर्लनु । आपण याहीं मिठी देउनु । प्रतीति मागु सांडोनु । राहिला पैं ॥ १८ ॥ आतां मागां पुढां एकुचि । घनदाट गुहाचि । तया सुखा नयेचि । रूप कहं ॥ १९ ॥ गुरुशीष्य एक शाळे । तें जालेपणहि गेले । गेलेपण राहिले । घेटश्वरी ॥ २० ॥ ऐसा शिष्यु गुरुभक्ति बोधला । वेद गुरु पातला । कविता धर्मे संपला । प्रबंधु हा ॥ २१ ॥ हे चतुर्विध भक्ति । हा पांचबा पुरुषार्थ जाणती । तैं कष्टीं समाति । पाविली ॥ २२ ॥ मङ्हाटी बोलिलां आरज । बालबोधपणे विरज । गुरुघटेश्वरीं बाली पुजा । चांगा घणे ॥ १०२३ ॥

ऋद्धिपूर वर्णनः—हा तंवचि आदर वहु । जंब सुकुतांचा संभदु । मग निगावा चक्रवीहु । भारिवा तो ॥ १७१ ॥ दाउनि साकुरेची गोडी । माती भरीति तोंडी । जैसी लाघवीये वेडी । चाळविर्ली ॥ ७२ ॥ तैसे खर्गादि सुखा । रातलेअं जीवां अशेखा । परिणार्मीं भवदुःखा । वांचौनि आन नाहीं ॥ ७३ ॥ कीं बळधौनि झाडा । एर-झारा करी माकोडा । तैसा भवरासि बायुडा । संचरुतुसे ॥ ७४ ॥ संसार कुपाचा पोटी । कर्म माळिका घटीं । बाया यंत्ररुढ जीव सूष्टी । भ्रमतुसे ॥ ७५ ॥ कीं बुदतां भवसागरी । भणौनि देवता चर्कीं । माया मोही भवंडितां ही परी । न जीएतीचि ते ॥ ७६ ॥ कर्मभूमीचिए घानौडि । घांधौनि मिथ्या ज्ञानाची झांपडी । काळे भवंडिलीं वापुडीं । जीव पशुवे ॥ ७७ ॥ भेल पासाव घनचर्टे । जीहिंसीं जालीं तुकमर्टे । तेवडीं दुळें भोगितां जरि न विटे । जीवरासि हा ॥ ७८ ॥ विपाये प्रजन्याचिया धारा । वरि गणवती गगनिचिया तारा । नां तरि पैं घालितां वारा । उमानैल कीरू ॥ ७९ ॥ परि जीव भोगाचा जीणसी । नाहीं देवताहीं सौरसी । भणौनि आपुलाला कर्म लेंपेसी । उळखेति तिथां ॥ ८० ॥ असो हे भवबांधौडीचे । जे हि सुटिक बोलिजेति जीवाचे । ते मिया उपाए घांडोलिले सूष्टीचे । भणे नारायणु ॥ १८१ ॥

पंचवार्तिकः—अध्याहरें को पूर्वपदानुवृत्तिसमवेत अत्याक्षरें असंदिग्ध पदैं असेतिः तेही पदांकरून जेंगे प्रयोगे अर्थज्ञान सुत्रिजे अहिंजे मुद्रिजे, तया प्रयोगातें सूत्र महिंजे, आतां सूत्राचे चार भेद कैसे? तर सूत्राचे चार भेदः—वचन, वाक्य, प्रकरण, महावाक्य. तें केविं? तर वचनापासौनि अर्थ निफन्नला तो वचनार्थः वचनापासौनि वाक्य निफन्नले: वाक्यापासौनि प्रकरण निफन्नले: प्रकरणापासौनि महावाक्य निफन्नले.

एकां दों शब्दां आचारविचाराचा निर्वच तें निर्वचन बोलिजे, जेथे निर्वच नाहीं ते शब्द, लीलेचे दों चौं वचनांचा समुच्चय तें वाक्य. सातापांचा वाक्यांचा मेळावा तें प्रकरण. सांतापांचा प्रकरणांचा वांधा तें महावाक्य बोलिजे आणि अवधेया महावाक्यांचा आवांका तो पैंडी बोलिजे. अवधेया निरूपणाचा आवांका अवधेया प्रकरणांचा समुच्चय यातें पैंडी बोलिजे.

नागांव येथील शिलालेख (इ. स. १३६७) — स्वस्तिशीं हिजरत ६९ सकु १२८९ पठवण संवंसरे आधेअ × × श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचकवति माहाराजाधिराज श्रीहंबिरु राओ ठाणे कोंकणराज्य क्रोति सत्ये-तस्मिन् काळे प्रवर्तमाने धरमादिपत्र लिखितं यथा सर्वध्यापारिसिद्धियों तंनिरोपित अठागर अधिकारिआ कुसना अहासण नाकाचां सेणवै देऊ प्रोहोऽह वेलिस स+रंभं चिच्चावलिग्राम पैकी तेथीला मिजिगिति सिहिप्रो केळी तेथे मरंगीआ लावयालागी आठागर समंभ . . . . . दातरे हिन अरुनि जाळिआ महणौनि समाळिं आगरियांस त्याति विकलिते गुंतिकैवाह सोडवुनि सिहिप्रो लागौनि वाडिआ बिकिळि आहे वाडिया कोणिह दाताह ठमठेळित गुंती करि तर समष्टि आगरियांहि प्रति(का) रावं हा धरमु सिहिप्रोचा तितिवड समष्टि आगरियांहि समग्रि प्रतिपाव्यावै झांडेआचि जमेतिस जेतुके आगर साहित्या डंखे पाठे तेतुके आगरास आप्रज्ञाडवै . . . . . सासनविषय भोगवारी हा धरमु समग्रि प्रतिपालावे . . . . . हे जन १८ मुख्य करूनि समग्रि प्रतिपालावे . . . . .

पर्शीराम पंडितकृत पर्शीरामोपदेशः— गणतिथि दुणा । बारु चतुरुणा । नक्षत्र मेलविजे । भ्रवक ४
मेलविजे । तिहिं भागु । उरलेय । शेष लोह पाहिजे । एके जल । दोहो स्थल । शून्य आकाश । स्थली सावली । जली
आडाउ । आकाशी सावलीये आडाउ तीरदर । हे जयेति । आडबार । आदित्या पासौनु । नक्षत्रे ९ उत्तमें ।
दाहवें मध्यम । तथा पुढील २ उत्तमें । वरिला तिहिं । खेळु पांछु १७ उत्तमें । वीसाठार्योच लाहे निर्वन्देल । २२ ।
लोह होईल । पूर्ण यश पाविजेल । हातीयें सांडिती । फल हाईल ।

पंधरावें शतक-हें शतक मराठी वाड्याच्या दृष्टीने वर्णन्चर्चें कठीण गेलेले दिसते, कारण या काळांत
ग्रंथकार व कवि फारने कमी झालेले दिसतात. या कालीं मुसलमानांच्या राज्यकारभाराचे व वेंदशाहीचे जुळूम लोक
सोशीत होते, मुसलमान आपला धर्म व भाषा वाढविण्यास लागले होते. त्यांच्या धर्मवडामुळे लोक फार त्रासून
गेले होते व शक्य तितका प्रतिकारहि करीत होते. मुसलमान, हिंदूना जुलूमजवरदस्तीने वाटवीत होते व पुष्कळ
अन्य तऱ्हांनी त्यांची स्वैर वागणूक हिंदूना जाचदायक होत होती. या संकटाच्या जोडीला आणखीहि संकटे होती.
दुर्गादेवीचा दुष्काळ इ. स. १४६८ ते १४७५ पर्यंत होता. ह्या दुष्काळांत अर्बषणामुळे जिकडेतिकडे अनान्न-
दशा होऊन अनेक लोक प्राणास मुक्ळे, या दुष्काळाची प्रत्यक्ष गांजणूक महाशृंग वारा वर्षे भोवली. धान्याचा
कण आणि पाण्याचा. येंव जिकडे सांपडेल तिकडे लोक धांव घेऊ लागले. असल्या आपत्तीत धर्म, भाषा व संस्कृति
यांकडे लोकांचे लक्ष राहिले नाहीं ह्यांत आश्वर्य नाहीं. ज्ञानेश्वर-नामदेवांच्या वेळी मराठीचा भरभराटीचा काळ होता.
त्यांच्या पश्चात् एक प्रकारची उतरती कळा मराठी वाड्याला लागली ती एकनाथाकाळापर्यंत. ही उतरती कळा लाग-
ण्यास वरील गोष्टी कारणीभूत झाल्या असाव्या.

या शतकांत एकनाथाचे पणजोवा मानुदास हे होऊन गेले. यांचा काल इ. स. १४४८ १५१३ हा
आहे. कानूपात्रा इ. स. १४८० च्या मुसलमास झाली; व दामाजीपंताने प्रसिद्ध दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत सरकरी
कोठार लुटविले. या तिशांनीहि अभंग केले आहेत. या शतकांत महानुभावीय लेखक, चाल्हणशिष्य दृसिंहकवि,
कविश्वर आमनाय दीक्षित श्रीगोविंदराजगुरु बळाळ, आणि कृष्णमुनीश्वरामनाय इ. होऊन गेले. त्यांनी अनुक्रमे संकेत-
गीता व रुक्मिणीस्वर्वंव, भक्तिप्रवेष व ब्रह्माण्डगोदक हं ग्रंथ लिहिले, हें शतक मराठीच्या स्वरूपाच्या दृष्टीने फार
महत्वाचें आहे. तेराव्या-चौदाळ्या शतकांतील ज्ञानेश्वरीसारखी भाषा वदलून तिला निराळे स्वरूप यंत्र लागले होते.
तिभ्यांत मुसलमानांच्या राज्ययंत्रामुळे फारसी-अरवी शब्द शिरत होते. तिचे शुद्ध मराठी रूप वदलून दुसरे जरा निराळे
रूप येत हंते. फारशी भाषेच्या प्रवेशाविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणूनच कों काय, संस्कृतचाहि परिणाम तिच्यावर ज्यास्त
होऊं लागला. प्राकृत किंवा अवध्रष्ट शब्दांच्या एवजीं शुद्ध संस्कृत शब्द घालण्याची जी पुढे सोल्याव्या शतकांत प्रथा
पडली तिची सुरुवात याच शतकांत झाली असावी. यावी मासांच्या प्रतिकारांत तद्रव शब्दांना चाट मिळून तंसम
शब्द जास्त प्रचारांत येऊ लागले. ही प्रवृत्ति पुढील शतकांत जी जारावलेली दिसते तिला सुरुवात याच शतकांत
झालेली असावी.

या वेळचें भाषेचें स्वरूप आपणास फक्त महानुभावीय ग्रंथावरून समजून घेतले पाहिजे. कारण भानुदास,
दामाजीपंत इ. चे अभंग त्या कालच्या भाषेच्या स्वरूपांत न राहतां फार वदलले आहेत. या शतकांत फारशी शब्द
वोलण्यांत आणि सरकारी कामकाजाच्या लेखकांत येऊ लागले होते. उदा. दामाजीच्या हातच्या महजगंत पुढील शब्द
पहा:—पाढ्छाय, हक, तगादा, रसद, चौकशी, दर, बंदोवस्त. या वेळीं शब्दांचे उच्चार वहूधा ठरून गेले असावे व त्या
सारखेच ते आजपर्यंत चालू आहेत. एका वर्णाएवजीं दुसरा वर्ण येणा बंद झालें. फक्त ‘न’ ‘ण’ यांमध्ये घोंटाळा
राहिला. उदा. वाढ्छाये, महाराने, याणी, पातशहाणी. नार्म सामान्यतः उकारान्त आणि अकारान्त उपयोगांत
येऊं लागली. पूर्वीचे ओकारान्त रूप दिसत नाहीं. उदा. कागद, महार, मंत्र, मान, कुमर, अंशू, प्रकाशू वहूतु.
विभक्तीची रूपे हल्दीयमाणेच आढळतात. ज्ञानेश्वरकालीन प्रवय गेले. उदा० महाराने, महारास, वेळंस, याची, कार्मी,
वंशी. आयुनिक सामान्यरूपांतील य दिसत नाहीं. उदा. चाल्हणजाचा बंशी, कवीचेनि मतु, याचे हातचा, पाळायाचे
कामी, ते वेळेस. स्त्रीलोकी ‘जी’, ‘हा’ यावहूल जे, हं अशी रूपे आढळतात. अव्यये:—जसी, कैची, जेथ, जन्ही.
क्रियापदे:—वर्तमानकाळच्या ग्रथमपुरुषांची रूपे:—बोल्यो, बदें; तृतीयपुरुषा या एकवचनाची रूपे:—रंजवीतु;
विणताये: असे. भूतकाळः—दिल्ही, दिली, केली, जाले, रेखिले, दंखाले. भषिष्यकाळः—बांडेन, स्फुरैल, गाईन,

पूर्वकालवाचकः—उत्तरौनि, विस्तारौनि, देवौनि, महणोन, आणोन, घरून, भरून, करून, याप्रमाणे निरनिराळी रूपे आहेत. यांतील कांहीं जुनीं आहेत व कांहीं नवीन आहेत. यावरून हैं शतक ज्ञानेश्वरकालीन मराठी व एकनाथकालीन मराठी यांमधील दुवा आहे.

पंधराव्या शतकांतील भाषेचे नमुने—भानुदासः—कोरडीया काई अंकुर फुटले । येणे येथे जाले विठोबाचे ॥ समर्थाचा आग्ही धरिला आधार । तरीच सत्वर आला येणे ॥ माझिथा संकटी आलासी धाउनी । भानुदास चरणी लागतसे ॥

X   X   X   X

वृदावनी बेणू कवणाचा माय वाजे । बेणुनादे गोवर्धनु गाजे । पुच्छ पसूनि मयोर विराजे । मज पाहतां भासती यादवराजे ॥ १ ॥ तुणचारा॒ च॒र॒ विसरली॑ । गाईव्याप्र॒ एकं ठारी॑ जाली॑ । पक्षीकुळ॑ निवांत राहिली॑ । वैरभाव समूल॑ विसरली॑ ॥ २ ॥ यमुनाजळ॑ स्थिरस्थिर॑ वाहे । रवीमंडळ॑ चालतां स्थव्य हांय । शेषकूमेरवराहा॑ चकित राहे । वाढा॑ सतन॑ देऊ॑ विसरली॑ माय ॥ ३ ॥ ध्वनी॑ भंजुळमंजुळ॑ उमटती॑ । वांकी॑ रुणद्वृण॑ रुणद्वृण॑ वाजती॑ । देव विमानी॑ वैसोनि॑ स्तुतिगाती॑ । भानुदासा॑ फावली॑ प्रेमभक्ति॑ ॥ ४ ॥

दामाजीन्या हातच्या महजरांतील कांहीं भाग—हे देणे पाढायाचे व दामाजीपंत यांचे हातचा कागद असे. विक्का महार पाढायाचे कामी पडला व दामाजीपंत कामी पडला म्हणोन पातशहाणी विक्का महारास हक करून दिल्हे.....वाच्छाव याचीतील कीठीतील कोठाडी लुटल्या त्याजवदल तभादा दामाजीपंतास केला. ते वेळेस थी विठोबाचे विठथा महाराने रूप भरून वाच्छात याची रसद पोहचती केली दामाजीपंताचा पैका भरून विठथा महाराने दिल्हा आणे वाच्छाणे पुन्हां पावती दिली व दामाजीपंत याजपाशी विठथा महाराने आणोन दिल्ही वाच्छाव याणी चौकशी केली व दामाजीपंत याची चौकशी केली त्याजवरून विठथा माहार यास हक दर उपकार पोटास भाकरी व वसाब्यास जागा करून दिल्ही महाराचे वंदोवस्त करून दिल्हे.....

कान्हुपात्रा—पुरविली पाठ न सोडी खळ । अधम चांडाळ पापराशी ॥ १ ॥ वारितां नायके दुष्ट दुराचार । काय करू विचार पांडुरंगे ॥ २ ॥ तूं माय माउली जगाची जननी । ग्हणोनी मिठी चरणी धालितसे ॥ ३ ॥ विनवी कान्हुपात्रा जोडोनियां हात । आतां देहांतसमय पातलासे ॥ ४ ॥

चाल्हणशिष्य नृसिंहकवि—चाल्हराजाचा वंशी । मंत्र जाले नर्सिंहासी । तां विणताये संतासी । प्रबंधकरणी ॥ ६७ ॥ कवित्वाचेनि मिषें । गाईन देवांची नरित्रै सुरमें । जे कां भागवती शुकव्यासै । कथन केली ॥ ६८ ॥ न वोलों कथेविरहितु । पसरु नेवोनि बहुतु । महाकवीचेनि मतु । प्रबंधी वदों ॥ ७० ॥ परी आपुलेया मतीसाहित्ये । कांहीएक बोलैन मुखै । वोवडा वोली वाठकै । रंजवीतु जैसे ॥ ७१ ॥ आतां असो हे रंकवृतो । श्रोते असलगै भाविती । भजति वेड्यासि मति । कैची स्फुरैल ॥ ७२ ॥ आतां आरंभु कथा । मान देवौनि समस्तां । कां जे जन्ही जाला जाणता । तन्ही नेणीय हे निकी ॥ ७३ ॥ --मनिमणीस्वयंवर

कवीश्वर आम्राय दिक्षित श्रीगोविंदराज गुरु वळाळ—सात खण चौदा उथाळी । वाहातर ओळ-रिया एकवीस पानतळी । तेथ बाहुले रेखिले तळी । कुमर उमेशंकराचा ॥ २७४ ॥ नाना परिचे प्रकाशृ । सात खणी आसोमसाहासु । चहु वेदांचे अंशृ । तेथ वेली रसिवलीया ॥ २७५ ॥ तेतीस कांडासहित इन्द्र । उमेसहित ब्रह्महृद । परि वारे सहित फनेन्द्र । देखीले खनोखनी ॥ २७६ ॥ अनुसरण विडा ओळगौनी । जीवे निंवलोण उतरौनि । स्मरण विस्तारौनि । धाळी दंडवते ॥ २८ ॥ --भक्तिप्रबोध

सोळावे॑ शतक—तेराव्या शतकांत मुसलमानांची टोळधाड॑ दक्षिणेत आली व तिने॑ मराठी राज्य फस्त केले, तेव्हांपासून सोळाव्या शतकापर्यंत॑ मुसलमानी सर्तेला॑ स्थिरस्थावर होण्यास काळ लागला, या शतकांत महाराष्ट्राला राजकीय स्थैर्य प्राप्त ज्ञाले. हिंदूचा धर्मठळ कोमी होऊळ लागला व मुसलमान राजांविषयीं हिंदूच्या मनांत योडावहुत आदरभाव किंवा विश्वास बसू लागला. याचा परिणाम म्हणजे लोकांना धार्मिक व पारमार्थिक 'गोष्ठीत॑ मन घालता येऊ लागले व मध्यंतरीच्या दोनतीन शतकांतील अंदांवुंदीमुळे वाढ्यायाला जी उतरती कळा लागली होती ती बदलून वाढ्यायाच्या गणनरेपेनै एकदम उच्च चिंदु गांठला. या शतकात एकनाथ-दासोपंतांसारखे प्रतिभाशाली संतकवि निर्माण ज्ञाले आणि त्यांनी अर्णवासारखे वाढ्याय संपादिले. दत्तसांप्रदायिकांचा बेदतुल्य ग्रंथ 'गुरु-

चरित्र' याच शतकांतला, ज्याप्रमाणे हें शतक वाड्यनिर्मितीच्या दृष्टीने वरच्या दर्जाचें महणून एक प्रकारचे महत्त्व पाबळे आहे त्याप्रमाणे या शतकाचा दुसरा विशेष म्हणजे जुन्या ग्रंथांचे संशोधन हा होय. एकनाथांनी पूर्वीचा आतिशुद्ध परंतु 'पाठांतरे शुद्धवद्ध' क्षालेला ज्ञानेश्वरी ग्रंथ 'शोधूनी प्रतिशुद्ध' केला. महानुभावी वाड्यांत हि निकलंक, गीतगोविंदाची महाराष्ट्र टीका इत्यादि ग्रंथांवर हि शोधकारांची लेखणी फिरून ते ग्रंथ नव्यानें प्रचारांत आले. या शतकाचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठीची मुख्यालिंगी. शिवाजीने स्वराज्यस्थापना करून त्याच्यानंतरच्या लोकांनी अटकेस क्षेंडे लावण्याच्या किती तरी अगोदरच मराठीने मुलूखगिरी सुरु केली होती. याचे श्रेय महानुभाव-पंथालाच आहे. या शतकांत महानुभावपंथाचा प्रसार पंजाबांत झाला व तेथून पुढे तो सरहद प्रांत, काहमीर आणि अफगाणिस्तान येथवरहि जाऊन पॉचला. या पंथांने आफली भाषा मराठी ही निश्चित केल्यामुळे व याच भाषेत या पंथाचे ग्रंथ असल्यामुळे महाराष्ट्रावाहेरहि या पंथीयांनी याच भाषेतील ग्रंथांचा प्रसार केला. काहमीर, काबूल येथेल मठांत आणि कृष्णमंदिरांत पूजास्तोत्रे इत्यादि मराठीनून होत असून मराठी ग्रंथांचा संग्रह प्रत्येक मठांत व मंदिरांत असतो.

या शतकांतील मराठीबर, मुसलमानी सतेच्या योगाने क्षालेला फारशीचा परिणाम चांगल्या रीतीने प्रत्यासं येतो. परमार्थपर अशा वाड्यांत फारशी शब्द सहसा येत नाहीत. तथापि एकनाथांनी जीं हृषके केली आहेत त्यांपैकी अर्जदस्त, ताकीदपत्र, जावचिठी, कऊलपत्र, जमालवर्चे ह. सामान्य व्यवहारावर जीं आहेत, त्यांमध्ये फारशी शब्द जवळजवळ निघ्मे आहेत. राजसत्ता मुसलमानी असल्यामुळे सरकारादश्वारांत फारशी भाषा सुरु झाली व हल्लूहल्लू सरकार-कामासंबंधे सर्व कागदपत्र फारशीत राहू लागले. पूर्वीपार धर्मग्रंथांत आढळणाऱ्या संज्ञा नाहींशा झाल्या व त्यांच्या जागा मुसलमानी शब्दांनी घेतल्या. यो फरकाचे दृश्य आपणांस एकनाथाच्या वरील हृषकांतून पाहावयास मिळते. अशा रीतीने फारशी-मराठीचा संबंध जो ह्या काळांत सुरु झाला तो पुढे मुसलमानी राजवटी होत्या तों-पर्यंत चालला एवढेंच नव्हे, तर पुढे पेशवाईमध्ये सुद्धां ढिलावला नाहीं, व अजून इंग्रजी अंमलांत सुद्धां विशेषतः कोर्टीत फारशी शब्दांनी आपले बस्तान कायम राखिले आहे.

'व' हें उभयानव्यी अध्यय, ला हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेषण विशेष्याच्या पुढे ठेवणे, अ ह्या स्वराचा तोकडा उच्चार, शब्द व्यंजनान्त उच्चारण्याची लक्ष, 'गी', 'दार', 'बाजा', 'खाना', ह्यांसारखे शब्द-सिद्धीचे प्रत्यय वगैरे विशेष जे मराठीत आढळून येतात ते फारशी भाषेतूनच आले आहेत व ते ह्याच काळांत आले आहेत.

कानडी तेलगूचा परिणाम मराठीबर तिच्या जन्मपासून होत आहेच. पूर्वीच्या 'ल' बदल 'ळ' या काळांत अधिक येऊ लागला. याला उदाहरणे सिंहासनवत्तिशीतील पुढील उताऱ्यांत भरपूर दिसतील. 'न' ऐवजी 'ण' घातलेला पुष्कल टिकाणी आढळतो. उदा. तें (त्यांने), णाणा (नाना), कल्पणा.

संस्कृत शब्द पूर्वीच्या शुद्ध देशी शब्दांची जागा पटकावू लागले. पहिले देशी शब्द अपभ्रंष वाटल्याने त्यांच्या ऐवजीं शुद्ध संस्कृत शब्द घालण्याची ऐत जास्त प्रचारांत आली असावी.

या शतकांत पूर्वीचे जुने विभक्तिप्रत्यय बहुतेक रेले व हल्लीच्या हृषांना जवळ असलेलीं अशीं हृषे जास्त प्रचारांत येऊ लागलीं. प्रथमाः—देहो, राखो, भोजु, धनु, मानु, शूद्र, अशीं ओकारान्त व ऊकारान्त हृषे आढळतात त्यांपेक्षां अकारान्त हृषे जास्त आहेत. द्वितीयेचीं हृषे निष्प्रत्यय आहेत. शिवाय मूर्खी, येरां, गुरुतें, ज्ञाना, ह० सामान्य हृषां-बहून आणि प्रत्यय लागूनहि द्वितीयेचे हृष सिद्ध केलेले आढळते. तृतीयेचीं हृषे:—तेहा, म-हाटेन, वोळे, तुशेनि, हाते, सुमनेसीं, तें ह० जुन्या पद्धतीचीं आहेतच, तथापि 'ने' प्रत्यय लागून झालेलीहि आढळतात. उदा. जाणतयांने, हैनै, धास्तीनै. चतुर्थी:—जया, तया, स्थाना, मठासीं, तयासी, नाकापुरास, डोरसवार्डीस, धन्यास. घर्षीचीं हृषे अगदीं हल्लीप्रमाणे चा, ची, चैं हे प्रत्यय लागून झालेली आहेत. सप्तमीचीं हृषे:—संस्कृते, वांदोडीं, ब्रह्मी, घरा, गांठि. विभक्तिप्रत्यय तिक्का शब्दयोगी अध्यये लागून नामांचीं सामान्यहृषे झालेली आहेत तीं जुन्या पद्धतीप्रमाणे. उदा. जाणतया(ने), पापीया(संगे), तया(ची), पुतळीये (संनिध), ऐसियां, यया, सतरावीये, नुचीइ. षष्ठ्यांत सामान्यहृषांचाहि असाच प्रकार. यांत कांहीं ठिकाणीं य आढळत नाहीं, तर कांहीं ठिकाणीं य आलेला दिसतो. उदा. तुक्षां स्थानीं, जीचां वांदोडी, बहूतांच्या उपकारा, श्रीसिद्धेश्वराच्या आचोळा. संस्कृतप्रमाणे विशेष्याच्या हृषांप्रमाणे विशेषणाचेहि सविभक्तिक रूप ठेवण्याची पद्धत आढळून येते. उदा. नुचीइ द्वाते, सतरावीये पुतळीये संनिध,

मङ्गाटेन बोलें. छीलिंगी सर्वनामे जी, ही, ती, श्यांबदल सर्व ठिकाणी जे, हे, ते, अर्जा॑ रुपै आढ़तात. क्रिशपदांची रुपैये:-वर्तमानकाळ रुपैये:-म्हणे, म्हणे, आहेत, वसतात, देत नाहीत, विंबे, जाणे, फुटे, घटे, असे, होतसे, कष्टोसी, दूषिती, वंचिती, म्हणती, भजती. भूतकाळ:-संचली, सामावली, बोलिली, आथिली, जाली, बाढ़ली, आला, वोलती, तिनविला, पाहे, जाये, म्हणे. भविष्यकाळः-प्रसवैल, होसी (असशील). विध्यर्थः-बोलिजे, वांधिजे, किजे, आसीजे, आइकावी, सांडावै, म्हणावी, आणावा. आज्ञार्थः-वैसे, वैस, सांगे, परियेसा. धारुसाचितेः-म्हणानि, बोलिले (बोलिलेले) देखोनि, येऊनी, घर्हनी, बाढोनि, गेलिया, होउनि, केलिया. तैसे, जैसी, जैशा रीती अशी जुनी रुपैहि आढ़वतात.

सोळाऱ्या शतकांतील उतारे. दासोपंतकृत गीतार्णव.-स्वसंप्रदायिक जे योगी। यथा मननाचं विभागी। टीका हे तथाची जोगी। तेहों आहकावी ॥ २१ ॥ स्वानुभवचि येथिंवे प्रमाण। स्वानुभव हेचि साधन। अन्यत्र ज्ञात्रश्रवण। तैसे हे नवहे ॥ २२ ॥ प्राकृत म्हणानि दूषिती। तेचि यथा ज्ञान। वंचिती। भाषाचि केवळ भजती। ते मूर्ख कीं ना ॥ २३ ॥ हार्ती देतां नवरत्ने। मङ्गाटेन बोलें नेवेणे। आर्ता हानी तयाकारणे। ते दूरि नसे ॥ २४ ॥ संस्कृते बोलिले सेवणे। तेचि सांडावै प्राकृत वचने। ऐसियां मूर्खी मुंडणे। किती आता ॥ २५ ॥ (अध्याय १ ला.)

ऋंबकराजकृत बालबोध.-अनादिमूर्ति शीसिद्धेशा। प्रकाश स्वयंप्रकाश। जगदात्मया जगदीशा। जगत्पूर्णा ॥ २ ॥ जे हे प्रपञ्च उभारणी। ते तुजपासोनि तुझां स्थानी। जैसी अंवरा विंबे वाणी। निजतंतुसी ॥ ४ ॥ शक्ति तुझां अहंभावी। तुं शक्तिचक्राचा गोसावी। रुपै धर्णनि मायावी। प्रकट होसी ॥ ५ ॥ ते माया तुझेनि घटे। तुं न भुलती देहो फुटे। येरा वाजे कांविटे। संसाराचे ॥ ६ ॥ इंद्रादिकैं बापुर्डी। अखंड जीचां वांदोडी। ते माया देवीची प्रौढी। कवण जाणे ॥ ७ ॥ जे ब्रह्मी ब्रह्म संचली। बाढोनि विश्वाकार जाली। ते मोकटी सामावली। समशुरंगी ॥ १३ ॥

महालिंगदास कृत (पद) सिंहासनवत्तिशी. (१५६५)-पुनरपि राजा मुहुर्ते पाहें। सतरावीये पुतकीये संनीध जायें। तंब तीस वाचा होउनी बोलिली कायें। ते परियेसां पा ॥ ५१ ॥ तु विक्रमासाराखा धीर्य उदार्थ होसे। तरीच यें सीहासनीं वैसे। भोजु म्हणें ते कैसे। सांगे मज ॥ ५२ ॥ रावो विक्रम उदार्थ अति। त्रीलोकीं बाढली ज्याची कीर्ती। वहुलोकी जया भळा म्हणती। तोचि बन्धु ॥ ५३ ॥ उदार्थ धीर्य जया। परतुपकार आळा वांटेया। सत्व भक्ती तया। तीहि लोकी मानु ॥ ५४ ॥ म्हणानि लौकिकीं जो भळा म्हणती। तया सत्य म्हणावी गती। जया अनोपकारी। जन म्हणती। ते कोठे न सरती ॥ ५५ ॥ जो देवो धर्म नेणे। नुचीष्टे हातें न हाणी सुने। वरा गोलिया वैस न म्हुणे। तो अनोपकारी बोलिजे ॥ ५६ ॥

विष्णुदासनाम्याची बावण आक्षरी.-कल्पणा बोखटि मोळिजे। कळि जबळी उभें न राहिजे। कळावंता मानु दीजे। धुरे देखतां ॥ १ ॥ खरें खोटे जाणीजे। खरें गांठि वांधिजे। खळाळें नदी न उतरीजे। जाणतयाने ॥ २ ॥ गर्व वयुत न किजे। गंभीर होउनि आसीजे। गमन किजे। चतुरा संगे ॥ ३ ॥ घणवटपणे आसीजे। घटे ते चि काम किजे। घडी भरी न गहीजे। पापीया संगे ॥ ४ ॥ गाणा विद्या आभ्यासीजे। नास कुडा होउ न दीजे। नावं गळीजे। बळिलांचे ॥ ५ ॥ (२ रा अध्याय).

गुरुचरित्र. (१५५८)-सिद्ध म्हणे नामधारकासी। अपूर्व ज्ञाले परियेसी। गुरुचरित्र विस्तारेसी। संगतां संतोष होतसे ॥ १ ॥ गणगापुरीं असता॒ गुह । ख्याती ज्ञाली अपरपाहू । भक्त होता एक शूद्र॒ । तयाची कथा ऐक पां ॥ २ ॥ श्रीगुरु नित्य संगमासी। जात असता॒ अनुष्ठानासी। मार्गीं तो शूद्र परियेसी। आपुले शेतीं उभा असे ॥ ३ ॥ श्रीगुरुं नित्य देखोनी। धांबत येऊनि शेतांतूनि। आपण साषांगीं नमोनी। पुनरपि जात आपुले स्थाना ॥ ४ ॥ मायान्हकाळीं मठासी येतां। पुनरपि चरणीं देवीं माथा। ऐसे किंतएक दिवस होतां। शूद्राची भक्ती बाढली ॥ ५ ॥ श्रीगुरु तथासी न बोलती। नमन केलिया उभे असती। येणेविधि वहुकाळ कमिती। आला शूद्र नमस्कारा ॥ ६ ॥ नमस्कारितां शूद्रासी। श्रीगुरु पुसती संतोषी। कां गा नित्य तूं कष्टोसी। नमन करिसी येऊनिया ॥ ७ ॥ (अध्याय ४८ बा.)

एकनाथी भागवतः—तुवां पुशिले जैशा रीतीं । तैसियाची गा उपपत्ती । धर्मे पुशिले भीष्माप्रती । देहांती शरपंजरी ॥ ३७ ॥ एक त्या धर्माची थोरी । ज्यासि शत्रु नाहीं संसारी । सत्यवादी निजनिर्धरी । जो ऋषिमंत्री जन्मला ॥ ३८ ॥ करावया पांडवनिर्देश । बज्रदेही ब्रह्मवया आपण । वर्मे पुसतां दुर्योधन । धर्मे असत्यवचन न बोले ॥ ३९ ॥ ऐसा राजा युधिष्ठिर । निर्मसर परम पवित्र । तें करुनि अत्यादर । भीष्म महावीर विनविला ॥ ४० ॥

हृकिमणीस्वयंवरः—आपुले आतीचै अंजन । शुद्धसत्वाचै पत्र जाण । बुद्धिवैष्ट केले लेखन । वर्णाक्षरी अक्षर ॥ १ ॥ मनोवेगाचा पैं वारू । त्यावरी वैसविला द्विजवरू । कृष्णप्रापाशीं संवरू । समूल मूल पाठविला ॥ २ ॥ माझे पूर्वुप्यें तूं द्विजवरू । कृष्णप्रापाशीं तूं मज गुरू । गृहणबोनि केला नमस्कारू । वेगीं यदुवीरु आणावा ॥ ३ ॥ द्विज पावला द्वारका । वैकुंठ कैलासाहून अधिका । जेवें निवास जगन्नायका । विश्वभ्यापका श्रीकृष्णा ॥ ४ ॥ द्वारका वाय्य-प्रदेशी । आराम रमवी जीवशिवांसी । वसंत निववी सदां सुमनेसीं । संताप कोणासी असेना ॥ ५ ॥ —प्रसंग ३

अर्जदस्तः—अर्जदस्त अर्जदार वंदगी । वंदेनवाज सोहेब आलेकम् सलाम । कायापुरीकर जिवाजीपंत सुभेदार । बुधाजीपंत फडणीस । परगणे शरीराचाद ॥ हकिकत ॥ सरकारची रजा घेऊन निघाले । तीं स्वार होऊन किळं कायापूर येंद्रे दाखल जाहले ॥ दोरेस्त अंमलदार सर्वे सरकाराकामास वाकव नव्हते ॥ ऐशियास परगणे मजकूरचै कायगुरांतील उखडे रुजू झाले ॥ सदरहु परगणा व जमातदार सरकारचे पुढारी लोक यांचीं नावें ॥ पाटील कुलकर्णी शेटे महाजन । देशमुख देशपांडे । यांचीं खालीं लिहिल्याप्रमाणे नावें । दंभाजी शेटे । कामाजीराव महाजन । मनाजीराव देशमुख । ममताई देशमुखीण । वरसाई पाटलीण । केसाजीपंत कुलकर्णी । जराजीराव देशपांडे । हे फार हरामजादे आहेत । कचेरींत जोम धरून वसतात । सरकारचै काम सुरु होऊं देत नाहींत ।

सतरावें शतकः—सतरावें शतक म्हणजे महाराष्ट्राचा अभ्युदयकाल, याच कालांत छत्रपति शिवाजीने स्वराज्यस्थापना केली. सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचै वारै शिवाजीच्या नसानसांतुन खेळत होते. त्याच्या दिव्य चारित्र्याने महाराष्ट्रांत नवचैतन्य उत्पन्न होऊन स्वातंत्र्याची लाट महाराष्ट्र देशभर उठली होती. स्वराज्याच्या स्थापनेवोत्तर स्वधर्मे व स्वभाषा यांच्या सुधारणेकडे लक्ष जाणें अपरिहार्य होते. या शतकाच्या सुरवातीला फारशीने मराठीवर आपली मगरमिठी इतकी घट मारली होती व तिला जवळ्यांत इतके ओढून धरलें होते कीं, तिला गिळंकृत करावयाचीच कफ्ट ठेविली होती. सरकारी कामांतील कागदपत्र पाहिले म्हणजे याची साक्ष पटते. शिवाजीला प्रत्येक परकीय गोष्टीवहूल अत्यंत तिटकारा व द्वेष असत्यानें, त्यानें फारशीवर टोला मारला आणि मराठीला तिच्या तडाखयांतून सोंडविण्याचा प्रथम केला. राजदरवारांत नेहमी लागणाऱ्या शब्दांचा राज्यव्यवहारकोश करण्यास रघुनाथ पंडितास त्यानें आज्ञा केली व अशा रीतीने मराठीच्या शुद्धीकरणाचा प्रथम उपक्रम केला. तेराव्या शतकानंतर मराठी बाजायाचा प्रवाह क्षीण होत चालला होता, परंतु सोळाव्या शतकांत मराठी भाषारूप नदीला एकदम भरती आली आणि तिच्या पात्राची रुंदी व खोली वाढून तिला पूर्ववत् म्हणजे तेराव्या शतकांतील स्वरूपाप्रमाणे किंवा त्याहूनहि अधिक मोठे असें रूप प्राप्त झाले हैं मार्गे सांगितलेंच. हा प्रवाह अशाच स्वरूपांत या शतकांतहि वाहत होता. या शतकाच्या पूर्वभागांत फारशीच्या योगानें हिचा प्रवाह ब्राचसा गढूल झाला होता तो पुढे निवळूं लागला; आणि तो स्वच्छ, आल्हादकारक आणि नवचैतन्यांपाइक जीवनाने पूर्ण होण्याचीं चिन्हे दिसूं लागली. भार्षक उलाडाल आणि वाड्यश्रीन खटाटोप यांत शिवकाल कसा चिरस्मरणीय कालखंड आंह, हैं पुढे दिलेल्या कर्वाच्या नांवांवरून कळून येहूल. मुक्तेश्वर, रमावळभदास, शिवकल्याण, लोलिंवराज, शामगज, तुकाराम, बोधलंबुवा, निवराज, मोरयांगासांवी, गणेशनाथ, विछुलदास, शेख महंमद, रामदास, गंगाधर, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी, वामनपद्मित, नांगश, विछुल वीडकर या संतमंडलीच्या कामगिरीने शिवकाल म्हणजे वाङ्गायाच्या खटाटांपांत चिरस्मरणीय असा कालखंड झाला आह. ह्यांशिवाय रामदास, तुकाराम व इतर संत ह्यांचा शिध्यगण व वंणावाई, आकावाई वाहिणावाई या त्रिया आपाव्या परानें हातभार लावीत हात्या. ह्या सर्वांचा जनपदामध्ये परिणाम झाल्यानेंच फारशीचा लोंदा थांपवितां आला.

पोर्टुगीजांचा उपसर्ग मराठीस पंश्चाय्या शतकापासून भोवूं लागला होता. त्यांनी तेब्हांपासून या कालापर्यंत आरमारी शब्द, ह्यारांची नावें, खलाशांची भाषा, पांषाखांच शब्द, सैन्यांतील हुक्म, धर्मासवधी परिभाषा, कांहीं युरोपीय पदार्थाची नावें, कांहीं पश्चाश्यांची नावें अशा पुक्कल शब्दांचे लोण मराठींत आणून संडिले होते.

उदाहरणार्थ—चेंपे, शिरपेंच, कुतनो, फाल्तु, कंडु, कपिना, काडतूस, घमेलै, गर्णाळि, पिठुल, परात, क्तेला, बाफर, सावण, कार्दी, मेल्ली, फर्मा इत्यादि पोर्टुगीज शब्द आहेत.

या शतकांत मराठीच्या आयुष्यांतील एक महत्त्वाची गोष्ट घडली. फादर स्टीफन ह्या एका इंगिलिश मिशनरी गृहस्थानें मराठी भाषेत लिहिलेले खिस्त पुराण इ. स. १६१५मध्ये छापिले गंले ही ती गोष्ट होय. हेच मराठी भाषेतील छापलेले पहिले पुस्तक होय. मात्र हेच देवनागरी लिपीत नाही, रोमन लिपीत नाहे. यावेळच्या उच्चारावर फारशी उच्चारांचा परिणाम झालेला दिसतो. अ, इ, उ, क्क, ऐ या स्वरांना फारशी भाषेत खाली त्वामुळे मराठीतील विशेषनामें फारशी बोलणाऱ्याच्या तोंडून व फारशी नांवे मराठाच्या तोंडून उच्चारिली जातांना वरील स्वरांच्या वावरीत विशेष फरक झाला आहे शब्द ध्यंजनान्त न उच्चारितां स्व. नंतर उच्चारणाची लक्त मराठी भाषेमध्ये आहे. ह्या तिच्या स्वभावामुळे फारशी भाषेतून मराठीमध्ये जे जे ध्यंजनान्त शब्द आले ते सर्व स्वरांन्त झाले. स्वरांचा निभृत उच्चार करण्याचा एक नवीनच प्रकार मराठीत चांगल्या जाणत्याच्या तोंडांत रुढ होऊन वसला. पुणे, नगर, नाशिक, खानदेश या जिल्ह्यांत विशेषतः गांवदल लोकांच्या भाषेत ह्या निभृत उच्चाराचा प्रकार तितकासा रुजलेला दिसत नाही. हे लोक शब्दांतील अंतर स्वर साधात उच्चारतात. नागर भाषेप्रमाणे पहळा, घेत्ला, जेत्वा, कर्तो, जागूतो असे उच्चार ते करीत नाहीत. ह्यावरून नागर भाषेतील उच्चारांवर जितका फारशीचा परिणाम झाला तितका ग्रामिक भाषेतील उच्चारांवर झालेला दिसत नाही.

या कालच्या महानुभावीय बाढऱ्याकडे पाहिल्यास त्यांत जुने शब्द आणि रुपै वापरण्याचा शक्य तितका प्रयत्न केलेला दिसतो. इतर बाज्याय आणि हेच महानुभावीय बाज्याय यांत यामुळे पुष्कळ फरक दिसतो. या पंथाच्या लेखकांना पूर्वीची जुनी रुपै वापरण्याचा मोह आवरतां आला नसावा, किंवा परंपरेपासून एवदम निराळे होण्हि त्यांना शास्त्राविशद्ध वाटले असावे. इतरांनी या पंथाला नांवे ठेविल्यानें व या पंथाची अवहेलना होत गेल्यानें हा पंथ एकांगी झाला. त्यानें आपले बाज्याय गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला. अशा रीतीनें इतरांशी फटकून बागल्यानेहि या पंथाच्या भाषेची अशी रिथति राहणे संभवते.

मागील शतकांतील भाषेच्या स्वरूपांत आणि या शतकाच्या भाषिक स्वरूपांत विशेष फरक नाही. क्रियापदांची रुपै पुष्कळशी अलीकडीलसारखी भासतात. नामांची रुपै जुनी व नवीनी ही आहेत, ती दुटे दिली आहेत. वर्ण-मधील थोडा फरक पहिल्यानें देतो. या च्या ऐवजी ये किंवा ए. उदा.—गणनायेका, फ्लदायेका, नयेन; एथे, काए. श किंवा ष बद्दल बहुधा ‘स’ येतो. उदा. बावसुन्य, सकेना, देसमुख, भासेन, देसीच्या. उलट ‘स’च्या ऐवजी ‘श’-हि आलेला आदलतो. उदा.—दावयत्व. नामे:-प्रथमा:-छायारंगु, ओघु, नारो, फळु, गोष्टी (एकवचन). द्वितीया, चतुर्थी:-क्रपिचरणां, पूर्वे, त्रूते, मार्ते, देसपांडियासी, लोकांसी, बाक्सुन्यास, मज, जेयाथे. तृतीया:-—चित्तें (इच्छिजे), भासेन, काळे, रीती, निसवतीनें, मिरासदारांनी. पंचमी:-—त्रिवर्कीहुनि. षष्ठी:-—माङ्गिये, तुळिये, जयाचे, यासी, तेआचा. सप्तमी:-—अंतरी, नेत्री, लोकी, जीवी, चरणी, ललाटी. सामान्यरूप:-नामाला जी विशेषणे लागलेली असतात त्यांची रुपेहि नामाप्रमाणेच करण्याचा प्रघात दिसतो. संस्कृतच्या पद्धतीचा हा परिणाम असावा. उदा.—बहुतके अवघडे उत्तरे, आणियेके उत्तरे, बहुतां जनांसि. किंवा विशेषणाचे नुसरते सामान्यरूप केलेले दिसते. उदा.—आग्हां अनाथांचे, मराठिये भासेन. सामान्यरूपांत हल्ळी जेथे ‘य’ जोडून आलेला असतो तेथे इय आलेला आदलतो. उदा.—देसपांडियांनी, कवेश्वराचिये, माङ्गिये, तुळिये, षष्ठ्यंत सामान्यरूपांत ‘य’ आदलतो आणि त्याप्रमाणे पूर्वीच्या तःहेची ‘य’ कागविरहित रुपेहि आहेत. उदा.—दंसीच्या, कवेश्वराचिये, कृपेचेनि, ब्राह्मणाचे भासेची, रथंत (निसवतीनें). शब्दयोगी अवयवे वापरण्याचा प्रघातहि फार होता. नामाचे विभक्तीचे रूप घेऊन त्याला शब्दयोगी अवयवे जोडलेली सांपडतात. उदा.—कृपाकटाशे-करूने, त्याप्रमाणे नाम आणि शब्दयोगी अवयव यांमध्ये दुसरा शब्दहि आणतां येत असे. उदा.—मयकृतसमे हो सारखी. ‘ही’, ‘ती’, ‘जी’ या सर्वनामांची रुपै पूर्वीप्रमाणे हे, ते, जे अशीच आदलतात. क्रियापदांची रुपै या काली बहुधा ठरल्यासारखी दिसतात. कारण हल्ळीची क्रियापदांची रुपै व या काळीची रुपै यांत विशेष फरक आदलत नाही. कांही जुन्या रीतीची रुपेहि आदलतात. ‘आह’ यांवेजी ‘असे’ हें रुप आदलते. दुसरी कांही रुपै-चालीं देत नाही, देत तें करणे, किंजे, वर्ततसे, चालवीत एसे केले पाहिजे, पातला, बालता जाहला.

पूर्वकालवाचक धारुसाधितांचीं सर्व प्रकारचीं रूपें आदलतात. उदा.—महणौन, म्हणौन, म्हणउनु, नमस्काऱनि, करूनी; देखुनु, करून; बंदूनिया, होऊन, येऊन, लावून. तुबत्ते:—चालावया, करावया, होऊंसी, निरोपूंसा.

सतराव्या शतकांतील उत्तरे:—रामदास:—ओं नमो जि गणनायेका। सर्वसिद्धि फळदायेका। अज्ञान-आंतिष्ठेदका। बोवहणा ॥ १ ॥ माझिये अंतरीं भरावै। सर्वकाल बास्तव्य करावै। मज बाक्सुंयास बदवावै। कृपा-कटाक्षेकरूनी ॥ २ ॥ तुझिये कृपेचेनि वळै। वितुळती भ्रातीचीं पडळै। आणी विश्वभक्षक काळै। दाशयत्व कीजै॥ ३ ॥ येतो कृपेची निज उडी। विंशे कांपती बापुडीं। होऊन जाती देशवडी। नाममात्रे ॥ ४ ॥ म्हणौन नामें विप्रहर। आहा अनाथांचे माहेर। आदिकरूनी हरीहर। अमर वंदिती ॥ ५ ॥ बंदूनियां मंगळनिधी। कार्यकरितां सर्व सिद्धि। आधात अडथाळे उपाधी। बावू सकेना ॥ ६ ॥ जयाचें आठवितां व्यान। वाटे परम समाधान। नेत्रीं रिघोनियां मन। पांगुळे सर्वांगी ॥ ७ ॥ द. १ स. २

मुक्तेश्वर:—नमस्काऱनि क्रुषिचरणा। राजा म्हणे सर्वज्ञा। जे जे स्वामींनी केली आज्ञा। तंचि रीती वर्त-तसे ॥ १ ॥ पूर्वे उगजनि छायारंगु। पश्चिमे चाले अवकमार्णु। कीं त्रिवकींहूनि गौतमी ओघु। प्राची उज-चमके ॥ २ ॥ हेही एर्थे न घेडे युक्ती। स्वामींनी निरोपिली जे नीती। त्यामाजी काहीं यथाशक्ती। घेडे न घेडे नेगवे ॥ ३ ॥ आतां एक इच्छिजे चित्ते। तें सादर कथिजे मत्ते। करतलप्राय विश्व तूतै। द्रिष्टी असे या हेतु ॥ ५ ॥ मयकृतसुभेहो सारखी। आणीक सभा आणीक लोकी। असे कीं नसे हें कौतुकीं। सांगीतलैं पाहिजे ॥ ६ ॥ महाभारत सभापर्व अध्याय ४.

पञ्चन्यवहार—माष शु. ४ शा. १५ ९०—मसहल अनाम राजश्री नारो भिकाजी सुभेदारव कारकून सरदेसभुखी सरकार महालहाय तलकोकन प्रती राजश्री शिवाजी राजे. सु॥ तिसा सितैन अलफ. त्रिवकजी नरस प्रभु हुजूर येऊन मालूम केले कीं, कसबे कल्याणचे कुलकर्ण व हुदेदारी आपणी मिरास सालावाद माहात कदम कारकीर्दी मालिकंबर वाजे कारकीर्दी दर कारकीर्दी चालत आले असे, हाली मोगलांचे कमाविसीमध्ये देसमुख व देसपांडियानी कुसूर करून चालों देत नाहीं, चिट्ठीस व नाईकवाडी यांचा मुशारा सरकारी पोते खर्च पडत होता तो हाली मिरा-सदारानीं रथतेनिसवत लावून त्यांचे चालवितात, आणि आपणास हुदेदारीचा मुशारा दरमाहे टके १० व कागदबाब दरमाहे टका १ एकून टके ११ होते हे चालवीत नाहीं, तर आपलाहि मुशारा सदर्हू रथतेनिसवतीने लावून चालवीत व कुलकर्ण हि विलाकुसूर चालवीत ऐसे केले पाहिजे, म्हणून मालूम केले. तर, वाजे मिरासदारांच्या मिरासीर्थ्या मिरासी चालवावया आणि यासी कुसूर करावया काय गरज आहे? हाली तुहीं देसमुख देसपांडियासी ताकीद करून त्रिवक प्रभु मजकुराने कुलकर्ण व हुदेदारी सालावादप्रमाणे हुदेदारीचा मुशारा वाजे मिरास-प्रमाणे रथतेनिसवतीने देत तें करणे. वोभाट येऊ न देणे.—मराठ्यांच्या इतिहासांचीं सांखर्णे खंड २० पृ. ३० र.

फादर स्टीफन्स १६ १५—तें सांगावेया कारणे आतां। प्रघट करावेया समस्तां। थोरी उठिली उत्कंठा। माजां जीवीं ॥ १२० ॥ परम शास्त्र जगीं प्रश्नावेया। बहुतां जनां कलसिद्धी होवावेया। भासा बांदोनी मराठिया। कथा निरोपिली ॥ १२१ ॥ जैसी हरलांसाजी रत्नकिळा। कीं रत्नांसाजी हिरा निळा। तैसी भासांसाजी चोखला। भासा मराठी ॥ १२२ ॥ जैसी पुस्पामाजी पुस्प मोर्गी। कीं परिमलामाजी कस्तुरी। तैसी भासांसाजी साजिरी। मराठिया ॥ १२३ ॥ पश्चिअं मध्ये मयोहू। बृशिअं मध्ये कल्पतरू। भासांमध्ये मानु थोहू। मराठियेसी ॥ १२४ ॥ तारामध्ये बारा रासी। समवारांसाजी रविशासी। या दीपिच्यां भासांमध्ये तैसी। बोली मराठिया ॥ १२५ ॥—पैले पुराण अवस्थरु १.

येतुकेया अवस्थरीं। फिलिस्तेवो नायेका सरी। निगता जाहाला दाविदा वरी। ढुलतु पातला जंबळी ॥ ६९ ॥ चालतां जेयाचां चरणीं। भारे कांपे मोषिणी। जेयाये देखतां प्राणी। पळों पाहे ॥ ७० ॥ येदी कढां इशाई कुमगा। पिंगट केंस शोभती त्या सुंधरा। जैसे अस्तमानीं अंबर। दिसे लोहित ॥ ७१ ॥ पोले हाती रक्तवर्ण। श्रेत पांडुरें वदन। झगजगिती नयन। माणिकां सारिले ॥ ७२ ॥ येहू देखोनी दाविदासी। तेआचा पाहु नकरी मानसी। काए बोलता जाहाला तेयासी। तें ऐका तुमी ॥ ७३ ॥

प्रस्तावना—हे सर्व मराठिये भासेन लिहिले आहे. त्या देसीर्थ्या भासा भितुर ही भास परमेश्वराच्या वर्त-निरोपूंसि योग्य ऐसी दिसलि म्हणउनु पण शुद्ध मराठी मधिमा लोकासि नकले देखुनु त्या पुराणाचा फलु बहुतां

जनांसि सुफळु होऊंसि, काय केले, मागिलयां कवेश्वरांची बहुतेके अवघडे उत्तरे सांबुनु सांपुचेयां कवेश्वरांचिये रितु प्रमाणे आणियेके सोर्पी ब्राह्मणांचे भासेची उत्तरे ठाई ठाई मिसरित करूनु कवित्व सोर्पे केले.

वामनपंडित—हे यथार्थदीपिका। यथारित अर्थाची प्रकाशिका। स्वयं भगवंत करितो टीका। भीड येथे कोणाची ॥ १९८ ॥ आतां त्याग बोलातां जै श्रीपती। बोलिला कीं ‘विचक्षण सर्वकर्मफलत्यागाते’ ये रीती। अगा अर्जुना प्रकर्ष बोलती। पूर्वापर विचारे ॥ १९९ ॥ त्याचा ऐसा सिद्धांत। पोटीं धरूनी बोलिला भगवंत। कीं कर्म नित्य वेदोक्त तें निश्चित। करावे आणि फल त्याचें त्यागावे ॥ २०० ॥ सिद्धांत ऐसा अंतरी। आणि गोष्टी टाकिली विचक्षणांवरी। कीं विचक्षण ऐसे बोलती घणूनी परी। जनास अविचक्षणही बाटती विचक्षण ॥ २०१ ॥ यथार्थदीपिका १८.

व्यापक नसे शरीरी। तों भोग घडे कोणेपरी। अत एव सूक्ष्मतर परी। भिउनी भेदवादी घणती व्यापक ॥ १५०॥ कीं चंदनाचा विंदु सूक्ष्मतर। परी शैत्यं व्यापी शरीर। ऐसे बोलती परंतु चरणीं पडतां नीर। नव्हे ओला टिळा ललाटी, हें नकळे ॥ १५१ ॥ चरण भिजती जळी। परी टिळा ओला नव्हे चंदनाचा कपाळी। पाय पोळतां अभिजवाळी। चंदन ललाटीं नव्हे उच्छ ॥ १५२॥ तैसा छेदितां हात। जीव दुःखी नव्हे हृदयांत। तरी हा समजेल इष्टात। व्यापकर्त्ती ॥ १५३ ॥ यथार्थदीपिका अध्याय १५.

तुकारामः—बाघे उपदेसीला कोळहा। सुखे खावे दावे मळा। अंती मरसी तें न चुके। मज ही मारीतोसी मुके॥ येह भळा भळा। निवाड तुझ्या तोंडे जाळा॥ देहे तो जान्हार। घडेल हा उपकार॥ येह घणे मरी। यैसे जावे समजोनी॥ गांठीं ठकां ठकां। त्यांचा धर्म बोळे तुका॥ (ज. गा. ३०५१)

महानुभावीय गोपीभास्करकृत शुकचरितः—भर्गे पडलीं राया इंद्रा। कलंक लागला चंद्रा। रसवमागदा नरींद्रा। घडला पुत्रवधु ॥ १८ ॥ खीत्व जालै नारदा। विटंबना जाली कळीशुंगा। रावण पावला भंगा। राक्षसां-सहित् ॥ १९ ॥ ब्रह्माया जाला अपमान। भस्मासुरा जालै दहन। मृत्यु पावला दुर्योधन। औंप्र द्रौपदीचेनि ॥७००॥ तिलोत्तमे कारणे। दोन्ही दैत्यां जालै मरणे॥ पुरुरवा भुलविला उर्वशीनि ॥...७०१॥ कामाचेनि अभिभाने। सैकर्णी आटीं सैन्ये। नाडले बहुताकारणे। आयुध्य तुटती ॥७०२॥ जन्ममरणाचा टेवा। ऊंसंगेचि जोडला जीवां। जन्माजन्मीं तुक्षियां सेवा। गेलिया रमे॥३॥ तुवां अर्जुना केला नपुंसक। पक्षिया केला वेदघोष। तैसा नको मज देल। रंभे जाय जाय ॥४॥

एत्हणकृत अष्टविवाहवर्णनः—पाहावा जेणे विटंबिला शंकरू। तो महान दाटला कैसा लेकरू। ते मायराणी आदिगुरु। आग्हा बायलांचा॥ विष्णु धरिले खील्हप मोहिनी। देखोनि ब्रह्मा भुलविला ततक्षणी। कैस विचळला तपापासौनि। आमुचेनि बालभें॥ लवणासुराचेनि मासे। नारायणु बुडाला न दिसे। तो हात देवोनि अनियासे। काढिला कमलजा दर्वी॥ पतिवते दमयंतिचेनि अभिलाषे॥ देव नळ जालै तनासरिसे। ते सामर्थ्यवळ नेणवे कैसे। आग्हा बाइलांचे॥ गौतमाचिये अहित्ये लागौनी। इंद्रे केली कपटकरणी। तैहौनि चंद्र कळांकिया सहस्रनयनी। मूर्ती इंद्राची ॥१५५

अठरांवे शतक—या अठरांवा शतकांत मागील शिवशाहीच्या वेळची एकदर परिस्थिति बदलली. त्यावेळचे वातावरण पार बदलले. मुसलमानांविष्यर्थी वाटणारा परकीयपणा. बहुतेक नाहींसा झाला. शिवशाहीचा व त्याच्यरोवरच स्वराज्यस्थापनेचा उत्साह व आनंद ओसरून मराठ्यांच्या हाडीमार्दीं शंभुछत्रपतीच्या अमानुष छळामुळे व शाहूच्या कैंदेमुळे एक प्रकारची सुडाची भावना सळसळत होती, परंतु शाहूच्या सुटकेने सर्व परिस्थिति एकदम बदलली. स्वार्जित स्वराज्याबद्दल जो एक जागता अभिमान होता तो शाहूकालीं राहिला नाहीं. दिल्हीपतीच्या मोहवतीने आपण मुक्त झालै व त्याच्याच मोहवतीने आपण तखतनशीन झालौ आहों; तेहां त्याच्या कृपाकटाकाशाप्रमाणे मराठ्यांचे राज्ययंत्र फिरले पाहिजे अशी शाहूची कव्पना होती. मुख्य कैंदवर्ती १११सतेची परकीयाबद्दल भावना ही अशा प्रकारची होती. हीच परकीयाबद्दल आत्मीयत्वाची भुरल त्यांना भाषेसंबंधींही पडली. हाच परानुवर्तिवाचा उठाला किंवा मराठा धर्माच्या वावत जितकी जाज्बल्य ज्योत शिव व शंभु द्वा छत्रपतीच्या काळांत तेवली तशी शाहू-कालीं तेवली नाहीं. भाषेची मगरमिठी जी बहामनी काळांत वसली ती शिवकाळांत तशीच १११हिली किंवा थोडीशी

दिलावली, परंतु पेशवाईंत मात्र ती ज्यास्त जखद्दन आबल्ली गेली व शिवशाहींत भाषेसंवर्धी जे थोड़ेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. लेखक सुदिक्षित संस्कृतज्ञ असला तरी त्याला कारशीच्या कच्चाठ्यांतून मराठीला सोडविंत आले नाही. काब्यांत मात्र कारशी शब्द फार कमी आढळतात. राजदरवार, घरव्यवहार, बाजारहाट, सैन्यमुकाबला वगैरे हएक क्षेत्रांत कारशीमध्य मराठीच्या वापरली जात होती असें तत्कालीन पत्रव्यवहाराबरून दिसते. मराठी व कारशी यांचा संवंध दृढावण्यास आणखीहि एक कारण झाले. पेशवाईच्या प्रथमार्धांत मुळखगिरीची परमाबधि झाली. मुळखगिरींत हर्षमर्षाचे प्रसंग यावयाचे ते महमदीयांशी किंवा अन्य भाषीयांशी. तेहांया धुमश्वक्रीत कोण कोणाचे किंतु शब्द घेतो, कोणाच्या भाषेचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला याजकडलक्ष देष्यास कोणास फाबत नव्हते. म्हणूनच वहामनी कालांत मराठीच्या भौंवर्तीं जी एक कारशी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटींत पेशव्यांच्या ब्राह्मणशाहींतहि मराठी भाषा जखडलेली दिसत. शिवाय वहामनी बादशाही किंवा तिची झालेली उत्तरकालीन शकले तिंवा त्यांच्यानंतर आलेली निजामत द्या सर्व राशियती महमदी धर्माच्या होत्या तरी त्यांचा धर्माचा कडवेणा इतका विकोपास न गेल्यामुळे इतर दृष्टीने त्या स्थानिक लोकांत सामावून गेल्या. द्या सत्तांवद्दल तेथील लोकांना परकीपणा बाटला नाही. यामुळे त्यांच्या भाषेवर महमदीयांच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीवरील कारशीचा परिणाम दृढावण्याचे हैं आणखी एक कारण. कारशी शब्द मराठींत शिरून त्यांचा परकीपणा सामान्य लोकांच्या लक्षांत न येण्याहूनके ते शब्द लोकांच्या आंगवळणीं पडले. परंतु मोरोपंतासारखे विद्रान् संस्कृत पंडित यांना परकी म्हणून दूरच डेवीत. मोरोपंताची कविता संस्कृतप्रचुर व स्वतः त्याने म्हटल्याप्रमाणे ‘संस्कृतप्राकृतमिश्रित’ उशीची आहे. परकी कारशी शब्द त्यांत सहसा सांपडत नाहीत, मोरोपंताची एकंदर कविता पाउण लाखावर आहे व ती रामजोशीसारख्या उत्कृष्ट कथेकन्याच्या रसाळ वार्णांतून लोकांत प्रसृत झाली व लोकांना त्या कवितेची गोडी उत्पन्न झाली. याचा परिणाम एकंदर मराठी भाषेवर झाल्याशिवाय राहिला नसला पाहिजे. भक्त वाढ्यांतच एकंदरीत हे परकी शब्द न वापरण्याचा कटाक्ष दिसतो. परंतु त्यांतहि मोरोपंताच्या वाढ्यसंपत्तीत ते फारच कमी सांपडतात. मोरोपंताप्रमाणे महिं पतीच्या भक्तलीलामुळे इत्यादि लोकांच्या आवडीच्या ग्रंथांचाहि परिणाम एकंदर फारसीचा जो जोर होत होता त्याला कांहीं तरी प्रतिकारक झाला असावा. महिंपतीची भाषा सोपी, सरल व रसाळ अक्ष्यामुळे सामान्य लोकांना ती सहज समजते व यामुळे असल्या भाषेचा इतर विद्रत्तापूर्ण संस्कृतमिश्रित भाषेहून लोकांच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. महिंपतीच्या ग्रंथासारखेच श्रीधराचे पांडवप्रताप, हरिविजय, रामविजय इत्यादि ग्रंथहि लोकप्रसिद्ध होते. मात्र याची भाषा महिंपतीपेक्षां जरा वरच्या दर्जाची आहे. अशा रीतीने मोरोपंत, महिंपती, श्रीधर इत्यादि कर्वींनी वाढ्यनिर्मिति करून मराठी भाषेला उत्कर्षाप्रत नेली व कारशीचा जोर आपल्या प्रांतांत तरी कमी केला आणि तिला एक निराळे वळण लाविले. यामुळे मराठीचे निरनिराळे दोन प्रवाह झाले. दुसरा प्रवाह शाहिरी वाढ्यांत व लोकप्रचारांतील भाषेत पाहावयास मिळतो. या शतकाच्या उत्तरार्धांत लावण्या व पोंचाडे यांच्या रचनेला जोर येत चालला व पुढील एकोणिसाब्या शतकाच्या पूर्वार्धात तो तसाच असलेला दिसतो. हैं शाहिरी-वाढ्य सामान्य लोकांनी रचलेले व सामान्य लोकांकरितांच असल्यामुळे त्यांत कारशी शब्द जरा अधिक आढळतात. ते शब्द त्या वेळी सामान्य लोकांच्या प्रचारांत असले पाहिजेत. याबरून आपणास असें दिसून येईल की, कारशी ही मराठीवर आपला अमल चालवीत होती व मोरोपंतासारखे विद्रान् तिच्या प्रसाराळा प्रतिकार करीत होते व मराठीला संस्कृत वळण लावीत होते. अशाच रीतीने या काळांत कनेश्वर, निरंजनमाधव, शामराज, कृष्णदयार्णव, मध्वमुनी, इत्यादि कर्वींनी मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली. द्या त्यांच्या सेवेने मराठीला एक सुसंस्कृत असें वळण लागले. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरवारच्या भाषेहून ही वरीच निराळी होती. या वेळी कारशीचा उच्चारांवर झालेला परिणाम कंठ, दन्तताळव्य, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबर्तीत जास्त दग्गोचर होतो. शब्दांतील अ अर्धी किंवा तोकडा उच्चारण्याची कारशीची लक्ष मराठींत आली. उदा० गवत, नवल, इ०. मूळचे व्यंजनान्त कारशी शब्द मराठींत श्वरान्त उच्चाराले जाऊ लागले आणि आंतर व्यंजनहि श्वरान्त, झाले. उदा० गुजरान्, निशान हे शब्द गुजराण, निशाण असे मराठींत रूपांतर पावले. त्याप्रमाणे सर्कार, अप्कारी, जर्तार यांच्या ऐवर्जी, सरकार, अपकारी, जरतार हे शब्द आले.

विशेषः—ए, एं, आं, औं हे उच्चार जेव्हां शब्दाच्या आरंभी येतात तेव्हां त्यांचा उच्चार ये, ये, वो, वौ केले जातात. ही लक्ख सर्व द्राविडी भाषांमध्ये आहे तीच पेशवेकालीन मराठीने कानडीच्या संसर्गामें उचललेली असावी. उदा० यीची, यैसीजे, यैवजी, येथान्याय, येक, बोक, बोषध. इ आणि उ हे स्वर अंतीं असल्यास त्यांच्याएवजीं अ उच्चारण्याची लक्ख दिसून येते. उदा० संतत (संतति), भाव (भाऊ), अग्र (अग्नि). व्यंजनाचे द्वित्व गाळलेले दिसते. उदा० हालीं (हाली), अठावीस, शुभ. १कियापदांच्या रूपांत उपान्त्य इकार फार आढळतो. उदा० म्हणिजे, करिताहे, असिले, करिजेतो, काढिले. असे या ऐवजीं ऐसे हे रूप होते. उदा० ऐशास, ऐसी, ऐशीं इ० त्याप्रमाणे तैशामध्ये असे रूप तशामध्ये या ऐवजीं आलेले दिसते. तृतीयेच्या 'ने', 'नी' या प्रत्ययांच्या ऐवजीं णे, णी हे प्रत्यय फार उपयोगांत आणलेले दिसतात. उदा० याणी, त्याणे, त्याणी. 'ष' आणि 'श' याएवजीं 'स' येतो. उदा० निस्टेने, सिवाजी, असी, जसी, च्यारसे. तालव्य आणि दंततालव्य यांमध्ये घोटाळा झालेलाहि काचित् दिसतो. उदा० च्यारसे. कांहीं विशेष रूपे—दिघल्यानें, दिल्ही, आयके, प्रजन्यकाल. नामांचीं व सर्वनामांचीं विभक्तिरूपे पुढे दिल्याप्रमाणे होतात. त्यांत आणि हळींच्या रूपांत विशेष फरक आढळणार नाही. प्रथमेचा 'उ' प्रत्यय या कालीं नाहींसा झाला. शब्दाचे मूलरूप तेंच प्रथमेचे. द्वितीया व चतुर्थी—यांसि, स्वामीस, राज्यास, यासी, कामगिरीस, रयतीस, तयासी, लिंगाते, गुणा, बनाप्रती. तृतीयाः—याणी, निस्टेने, सौदागरे, त्याणे. पंचमी—नगराहून, सूर्यप्रभेहून, देशीहून. पष्ठी—यांची, दाणापाणियाची. सप्तमी—ईश्वरभजनीं, मुक्कार्मीं, अस्तमानीं, शहरांत, हस्तकीं, फौजित, जागां. विशेषणाचे सामान्यरूपः—पांचा श्लोकेकरून, असिते विषे. नामाच्या पुढे विशेषणे ठेब्याची फारशी भाषेतील पद्धत मराठींत कधीं कधीं आढळते. उदा० अनानासे 'शंभर, लारी च्यारसे, शंथ श्रीशंकरभगवत्पूज्यपादकृत, अनानासे प्रजन्यकालाची. शब्दयोगी अव्ययाच्या पूर्वीं सामान्यरूपाएवजीं विभक्तीचे रूप आढळते. उदा० प्राकृतभाषेकरून, गुरुशिष्यसंवादरूपे-करून, श्लोकेकरून. ही, ती, जी, द्या स्त्रीलिंगी सर्वनामांचीं रूपे हे, ते, जे, अशींच आढळतात. 'त्या' हे तो यांचे जे सामान्यरूप. तेहि 'ते' असेच आढळते. उदा० 'ते समर्थी.' क्रियापदांचीं रूपे—वर्तमानकालः—करिताहे, रचित आहेत, प्रवर्तले आहेत, प्रवर्तले आहें, करिजेतो, होय, करी, आयके, म्हणे, मेल्वी, वंदी, करिती, करिसी, नसे, जाणिजे, असे, गेले आहेत, सांगितले आहे, आहेत, नव्हे, वर्णिले नवजाय. भूतकालः—धावो लागले, जाहली, दीधले, करिते झाले, असिले, दिल्ही, मानले, कंली, पाठविले, पावले, केला, आले, पोहोचले, होते, झाले, घडो न दे. भविष्यकालः—देईन, म्हणाल, असेल, घंडल. आज्ञायः—न पाठवीत जाणे. पूर्वकाल-वाचक धातुसाधिते—निघोन, होवोनी, देखोन, म्हणोनी, जावोन, म्हणवृन, करून, सोङ्गन, घेऊन, जाऊन, काढन, बालन इ०. तुवंतः—आणावयास, करावयासी, वधाया.

अठराठ्या शतकांतील उत्तरे—पत्रव्यवहारः—सन १७२२, श. १६४४ भाद्रपद शुद्ध १४. स्वस्ति श्रीराज्यामिषेक शके ४९ शुभमुक्त नाम संवत्सरे भाद्रपद शुभ त्रयोदसी मंदिवार क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा छत्रपतीस्वामी याणी समस्तराजकार्यधुरंधर...राजश्री कान्होजी आंगरे सरखेल यांसि आज्ञा केली ऐसा जे राजश्री नारो कृष्ण उपनाम जोशी शांडिल्य गोत्र हे स्वामीच्या राज्यांतील पुरातन सेवक या राज्यांत निस्टेने सेवा केली त्याउपर सेवा सोङ्गन आपला काल सार्थक ब्हावा याकरितां स्नानसंध्या करून ईश्वरभजनीं लागले. यांची योगक्षेमाची अनुकूलता करून दिघल्याने स्वामीस व स्वामीच्या राज्यास श्रेयस्कर याकरितां विशालगडचे मुक्कार्मी कैलासवासी थोरले स्वामी कसवा मुरुड ता पंचनदी प्रा दाभोल पैकी त्कारी दाभोली लारी च्यारसे पुत्रपौत्रो वृती पूर्वी राजश्री शिवाजी राजे दाजी याणी दिल्ही प्रस्तुत नारो कृष्ण याणी वैकुंठबास केला. त्यांचे पांटी संतत नाहीं याकरितां त्यांचे भाव राजश्री माहादाजी कृष्ण व गोविंद कृष्ण याणी विनंति केली व पत्रे आणून दाखविलीं.—मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधने, खंड २०, पृ. ४१५.

इ. स. १७६१—राजश्री मोराजी दिंदे नामजाद, जंजीरे राजागिरी गोसावी यासी अखंडितलक्ष्मी राज-मान्य श्रों रघुनाथ बाजीराव, सुगा इसन्ने सितेन मया व अलफ. तुम्ही पत्र पाठविले तें पावले. अनानासे शंभर पाठविली आहेत म्हणोन लिहिले तें कल्ले. ऐशास शंभर अनानास पै॥ अठावीस येथे आलीं, तीहि नासर्ली.

अखला नासका जिन्हें दुर्लभ न पाठवीत जाएँ, असे पूर्वी लिहिले असतां हालीं रथतीस हैरण करूँ अनानासे प्रजनकालाचीं पाठविलींत हे गोष्ठ कामाची नसे. याउपरी पाठवीत न जाएँ. जाणिजे—म. इ. सा. १०, पृ. १

स्वेसी सां नमस्कार विज्ञापना ता मंदबार पावेतो वर्तमान यथास्थित असे विशेष. काळ निरोप घेऊन आलों ते अस्तमानी पीहोंचलो. चि. रा. नरहर बापू शहरात भेटले. त्याणीं सांगितले की मी कामगिरीस जातों. तेथून आत्यावर पत्र देईन. ते लळकरांतून चंद्रोदयीं निघोन नगरास गेले. फटणीस तेथें होते त्यांस नेले. बरोबर फौज आहे. हे वर्तमान श्रीमंतास आज कळले. त्याजव्हन मर्जी दिक्क आहे. रा. बाळोजी बाबा सकाळीं बाढ्यात जाऊन लळकरांत गेले आहेत. नगराहून बक्षी व बालोवा तात्यास आणावयास सांगितले आहे.—म.ह. सा. १०, पृ. २८६

निरंजनमाधव:—आतां बाक्यसुधानाम ग्रंथ श्रीशंकर भगवत्पूज्यपादकृत त्याची टीका प्राकृतभाषेकरून कवि निरंजन करिताहे। त्यास प्राकृत म्हणिजे अपशब्द होय असें असतां करावयासी प्रयोजन काय म्हणाल तरि प्राकृत अर्थानृत असिले तरि दोषावह आहे। शब्दानृत दोषावह नव्हे। म्हणवून बालबोधार्थ रचिजेत आहेत।..... ऐसीं बाब्यें आहेत। पुरातन शिष्टाचार प्रबतले आहेत। हे पाहून मीही प्रवर्तलों आहें। गुरुशिष्यसंवादरूपेकरून तत्त्वमसिवाक्य प्रवृत्त झालें। त्यामध्यें त्वंपदार्थ जीव त्याचा विवेक पांचा श्लोकेकरून प्रथम करिजेतो।

असो कन्या धन्या त्रिजगजनमान्या सुचरिता। नव्हे हे सामान्या नवतशणि कंदर्भरिता। स्फुहा यीची सोरे करिति नृपती ऐकुनि गुणा। न आणी जे पार्थिविण अणिक तो वळभ मना॥ ४४ ॥—सुभद्राचंपू.

श्रीधरकृत शिवलीलामृतः—सौदागरें ते काहून। तीच्या हस्तकीं घातले ककण। येरी होवोनि आनंद-क्षन। नेम करी तयासी॥ ५८ ॥ पृथ्वीचे मोल हे कंकण। मीही बसीसलक्षणी पद्धिण। तीन दिवस संपूर्ण। दासी तुमची झाले मी॥ ५९ ॥ तयासि ते मानले। सर्वेचिं त्याणे दिव्यलिंग काढिले। सूर्यप्रभेहून आगळे। तेज वर्णिले नवजाय॥ ६० ॥ लिंग देखोनि ते वेळीं। महानंदा तन्मय झाली। म्हणे जय जय चद्रमौळी। म्हणोनि वंदी लिंगाते॥ ६१ ॥ त्यान्या आज्ञेकरून। नृत्यशालेस लागला अग्र। जन धांवों लागले चहूळकडोन। एकचि हांक जाहली॥ ६६ ॥ तीस सावध करी मदनारी। म्हणे अभिलागला ऊढ लवकरी। येरी उठली घावरी। तंब वातामज चेतला॥ ६७ ॥ तैशामाजी उडी घालून। कंठपाश त्यांचे काहून। कुकुर्मर्कट दीधले सोहून। गेले पळोन बनाप्रती॥ ६८ ॥

—शिवलीलामृत अध्याय ११

मोरोपत-केकावलीः—सुविद्य धन मेलवी वचन आयके आवरी। प्रपञ्चभर घे शिरी करि कृपा पिता त्यावरी॥ असा जरि नसे रुचे तरि न तो अमद्र क्षण। तसा तुजन्चि आवडे करिसि तूचि तद्रक्षण॥ ९४ ॥ पिता जरि विटे विटो न जननी कुपुत्री विटे। दयामृतरसार्दीधी न कुलकज्जले त्या किटे। प्रसादपट शांकिती परि परा गुरुचे घिटे। म्हणूनि म्हणती भले न ऋण जन्मदेवें फिटे॥ ९५ ॥

ऐसीं वचने वमला धर्म पयोनिधि जर्सीं विषें असितें।

तेव्हां त्यासि वधाया क्षुधमना श्रेतवाह घे असितें॥ १ ॥

झाला कुद्र धनंजय मारीन म्हणे मर्नी न लेश वदे।

ते समजे स्वात्रितजनतारक भलते घडों न केशव दे॥ २ ॥—कर्णपर्व-अध्याय ४१.

भाऊसाहेबांची बदरः—इकडे भाऊसाहेबांकडील वर्तमान तरि लळकरांत महागाई झाली. भौवताले गिलचे फिरो लागले. दाणापाणियांची रस्त फौजेत पोचेनाशी झाली आणि जामदारखान्यांतील खजिना दुल खालीं आला. अन्नदुष्काळ आणि दामदुष्काळ, दोर्नीस ऐक्य जाले. मनुष्यास अचाचें खोबरे जाले. दिवसामध्ये मनुष्यास अर्धगाव भाकर मिळेनाशी जाली. येथे हस्ती घोडे यांचा विचार काय पहावा? लळकर केवळ जेरीस आले. घोडे मनुष्यांची हिंस्त हरली. तमाम फौजेत निरवानिरव होकं लागली. कोणास जगून कसा जाऊ असा भांवसा नाहीसा जाला. ते समर्थी भाऊसाहेब याणी प्राणातसमय जाणून आपले जागा विद्यमय करिते जाले की, “आम्ही गनीम, मौगळाचे अनपाणी बंद करावै. ते न करता आमचाच आटा बंद जाला. तेव्हा सर्व उपाय राहिला. देशीहून कोणी कुमक करावी, तेही आस्था राहिली. समागमे मुळे मनुष्यें आणिलीं एवढें वार्हट केले. असो. अप मेला जग बुडाला. ज्याचे दैर्घ्य असेल ते घेल.” म्हणोन मनात चढउतार करूऱ लागले.

एकोणिसाब्दे शतकः— आधुनिक मराठी किंवा शिष्ट अभिजात मराठी, या शतकांत बनली, या शतकांतील मराठीची दोन स्थित्यंतरे दिसतात. या शतकाच्या सुरवातीला कांहीं वर्षे पेशवाई होती. त्या वेळी पूर्वीची जुनी फारशीमिश्र मराठीच उपयोगांत होती. ही गोष्ट पुढे दिलेल्या पेशवाईतील पत्रब्यवहारावरून चांगली स्पष्ट होते. पेशवाईनंतरहि कांहीं वर्षे हा पूर्वीच्या भाषेचा परिणाम कायम होता. शाहीरी पोवाड्यांतून आणि लावण्यांतून फारशी शब्द असलेले आढळतात. अशा रीतीनें साधारण मानानें, इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाई बुडाल्यानंतरचीं आणखी ७-८ वर्षे मिळून या एकोणिसाब्द्या शतकाचीं पहिलीं पंचवीस वर्षे हीं फारशीमिश्र मराठीचा किंवा जुन्या मराठीचा काल असें महणतां येईल.

इ. स. १८१८ पासून इंग्रजी अंमल सुरु झाला, हीं जी राज्यकांति झाली तिच्याबरोबर भाषेच्या स्वरूपात आणि पेहेराब इत्यादि गोष्टींतहि फरक झाला. हिंदुस्थानला विद्यादान करणे हें आपले शेष कर्तव्य आहे असें त्या वेळी गव्हर्नर असलेल्या एफिस्टनसाहेबाला वाटले व त्याप्रमाणे विद्यादान करून हिंदुस्थानला सुधारण्याचे काम त्यानें हातांत घेतले. इ. स. १८२२ साली ‘वॉबॅ नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी’ नांवाची एक संस्था स्थापन झाली होती, तिला एफिस्टननें सरकारांतून बक्षिसें देण्याकरितां आणि नवीन पुस्तके छापण्याकरितां ‘हणून पांच हजार पौडींची मदत देवविली.

एफिस्टनसाहेबाची कारकीर्द सुरु होण्यापूर्वी ढाकावंगाला प्रांतात एक मोठे आंदोलन सुरु झाले होतें. त्याचे मुख्य ठिकाण श्रीरामपूर हें होय, येथे खिस्ती मिशनन्यांनी देशी भाषेचीं कोशब्दाकरणे तयार करून प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग चालविला होता. डॉ. विलियम केरे हा मिशनरी पंडित या मंडळीत अग्रेसर होता, त्यानें इ. स. १८१० मध्ये विद्यानाथ नांवाच्या पंडिताच्या साहाय्यानें मराठी-इंग्रजी कोश छापून प्रसिद्ध केला, या ग्रंथांत मराठी शब्द मोडी उसे करून छापले आहेत. यानंतर आणखी सिंहासनवत्तिशी, रघुनी भौंसल्याची वंशावली, गीताभाष-चंद्रिका हीं पुस्तके वाहेर पडली, आणि नंतर इंग्रजी कारकीर्द सुरु झाली आणि पुस्तके तयार करण्यास आणि छाप-ण्यास सरकारांतून उत्तेजन मिळाल्यामुळे तीं पुष्कळच अधिकाधिक तयार होऊन लागली. छापण्याची कषा मुंबईत द्युक्त हक्क पसरत चालली आणि वरील पुस्तकांतील शेवटचे पुस्तक प्रसिद्ध आणि अस्तंत जुन्या अशा गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत छापलेले आहे. अशा रीतीनें सरकारी उत्तेजनानें आणि छापण्याच्या कलेच्या प्रसारानें मराठींत ग्रंथांची बाढ झापाऱ्यानें होऊन लागली.

यापूर्वीं मराठींत श्रीडीं पुस्तके होतीं व जीं होतीं त्यांची माहितीहि फारशी कोणास असावीसे दिसत नाहीं. किंव्हना तो वाड्मयप्रवाह लुत झाला आणि सर्व मंडळी इंग्रजी नव्या अवताराच्या झालालीनें दिपून गेली. गणितादि शास्त्रे किंवा व्याकरणकोश यांसारखीं पुस्तके नसल्यानें तसलीं पुस्तके तयार करण्याचा प्रयत्न सुरु झाला आणि अनेकविध विषयावर पुस्तके तयार होऊन लागली.

इंग्रजी अमदानीमुळे आणखी महावाचा फायदा झण्झे इंग्रजी भाषेतील वाडमयाचे भले मोठे दालन महाराष्ट्रीयांना. उष्डे झाले हा होय, पाश्चात्य वाड्याच्या आणि विद्या शिकविण्याचे ठरत्यावर पुढे तर अनेक लोक हें गाषिणीचे दूध पिकन तयार झाले आणि त्यांनी इंग्रजी वाड्यायबनांत विहून निरनिराळ्या ग्रंथांची शिकार करून ती मायधरी आणून ठेविली. अशा रीतीनें इंग्रजी ग्रंथांचे मराठींत भाषांतर करण्याचा एक नवीन प्रधात पडला, यापूर्वीं सरकारी भाषा जशी फारशी होती व ज्याप्रमाणे तिने मराठीवर जवरदस्त पगडा वसविला तशी यापुढे इंग्रजी राज-भाषा झाली आणि तिने मराठीच्या घरांत आपला चंचुप्रवेश करण्यास सुरवात केली. इंग्रजी पुस्तकाच्या भाषांतरांतून इंग्रजी तंहेची वाक्यरचना आढळते.

मराठींत विरामचिन्हांनें या कालांतर उपयोगांत येऊन लागली. हीं इंग्रजीतूनच मराठींत आलीं, विराम-चिन्हांच्या उपयोगानें अर्थवोध स्पष्ट होतो. त्याप्रमाणे च प्रत्येक शब्द तोदून लिहिण्याचीहि प्रथा पडली.

या शतकांत इंग्रजी भाषेच्या परिणामापेक्षा संस्कृत भाषेचाच परिणाम मराठीवर अधिक झालेला आहे. फारशी नामोहरम झाली ती इंग्रजीच्या परिणामामुळे नसून संस्कृतच्या परिणामामुळे. हा संस्कृतचा परिणाम संस्कृतशास्त्रांपंडितांनी मराठींत लिहिण्यास सुरवात केल्यामुळे झाला. सरकारनें हा शास्त्रांपंडितांकडून त्यांच्या मदतीनें अनेक पुस्तके तयार केलीं व तीनच पुस्तके छापिण्यामुळे व त्यांचा प्रसार झाल्यामुळे तसलीच भाषा रुढ झाली.

इंग्रजी अंमलाच्या अवृत्त अमदार्नांत विद्याखार्ते जें स्थापिले गेले व त्याब्यामार्फत जीं पुस्तके लिहिलीं गेलीं तीं सर्व पुस्तके शास्त्रीलोकांकडून लिहिलीं गेलीं व त्यामुळे त्यांच्या संस्कृतपत्रुर भाषेचा मराठीवर परिणाम झाला. जांभेकर, तलेकर, चिपळूणकर. वगैरे कर्तीं मंडळी शास्त्री होती. आणि त्यांनी लिहिलेल्या अनेक प्राथमिक पुस्तकांत उर्दू शब्दांस थारा मिळाला नाही. मराठी जुन्या पद्यांत उर्दू शब्द कमीच होते व त्याच भाषापद्धतीचा त्यांनी स्वीकार केला; आणि अशा रीतीने मराठीचे पहिले सांखे रूप जाऊन तिला पंडिती किंवा शास्त्रीय वर्णन लागले; आणि तिला भारदस्त व पोक्त स्वरूप प्राप्त झाले. शास्त्रीमंडळी मराठी लिखाणांत फारशी उर्दू शब्द वापर-प्याच्या वावरीत किती प्रतिकूल होती ही गोष्ट मराठी भाषेचा कोश म्हणून जो शास्त्रीमंडळीकडून पहिला मराठी कोश तयार करण्यांत आला त्याच्या प्रस्तावनेमध्ये त्यांनी फारशी शब्दांवृद्धल जें मत व्यक्त केले आहे त्यावरून स्पष्ट होईल.

“या देशीचे राज्य पूर्वी कितीएक वर्षे यवनांनी केले. त्यामुळे यवनी भाषेतील दर, तयार, रोज, सालगुदस्त इत्यादि कितीएक शब्द या भाषेत मिसळले आहेत. ते राजकीय व्यवहाराचे अनुरोधांने आले असून राजकीय व्यवहारीचे प्राधान्येकरून वर्ततात आणि तेथेच शोभतात. इतर साधारण व्यवहारीं सरासरी वरे दिसतात; पंतु शास्त्रीय व्यवहारांसंबंधी प्रौढ म्हणून जी भाषा तीत तर अगदीच शोभत नाहीत. याकरितां प्रौढ भाषेत ते शब्द घेऊन नयेत.”

या शतकांत भाषेचे जें स्वरूप साधारण मानानें निश्चित झाले त्यांत शुद्ध देशीपणा दिसत नाही. ‘इंग्रजांची अमदानी प्रथम सुरु झाली ती कोंकणांत व तिच्या सुराज्याचें व स्वास्थ्याचें सुख प्रथम लाभले तैं तेथील लोकांना. त्यांच्या शिक्षणाचें, सुधारणाचें व संस्कृतीचे बीज तेथें रुजून तेथील लोक त्यांच्याशीं लवकर समरस होऊ शकले. नवीन पादाकांत केलेल्या प्रदेशांत इंग्रजांनी ज्या कांहीं सुधारणा सुरु केल्या त्या अर्थात् ह्या लोकांच्याच स्वत्याने केल्या असल्या पाहिजेत. ह्या लोकांत मुंग्रीच्या आणि कोंकणच्या लोकांचा भरणा विशेष होता. त्यामुळे इंग्रजांनी जें भाषा-शिक्षण सुरु केले यावर कोंकणी भाषेचा परिणाम झाला. पूर्वीचा शुद्ध देशीपणा जाऊन मराठोवर कोंकणी भाषेचा थोडासा डसा उमटला. ही स्थिति विष्णुशास्त्राच्यांच्या निवंशमालेपर्यंत होती. म्हणजे या शतकांत पहिली पंचवीस वर्षे जुन्या मराठीचीं आणि नंतरचीं पन्नास वर्षे हीं कोंकणी डसा उमटलेल्या व शास्त्रीय वर्णन प्राप्त झालेल्या अशा मराठीचीं व नंतरचीं वर्षे आधुनिक भारदस्त आणि शिष्ट मराठीचीं. विष्णुशास्त्राच्यांनीच भाषेला हें उच्च स्वरूप प्राप्त करून दिलें व त्यांची भाषा हीच शिष्ट किंवा मध्यवर्ती मराठी म्हणून मानली गेली. हे जे तीन भाग पाडले हे मराठीच्या या शतकांतील तीन अवस्थांस धरून पाडले. मात्र त्यांतील भंद सूक्ष्म आहेत. पहिल्या पाव शतकांतील भाषेचे स्वरूप पुढील दोनहि भागांतील स्वरूपापेक्षां निराळे आहे हें मात्र चटकन् लक्षांत येण्यासारखे आहे.

या शतकांत वाढायनिर्भित फार झाली. कोश, व्याकरणे, इत्यादि शास्त्रीय ग्रंथ, नाटके, नावळे, कथा, इत्यादि ललितबाद्य, चरित्रे, निवंध, इतिहास, भूगोल इत्यादि वाढायाच्या प्रत्येक शाखेतील ग्रंथ तयार झाले. बापू छत्रे, वाळशास्त्री जांभेकर, परशरामपंत गोडबोले, दादांवा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री, लोकहितबादी, वावा पदमनजी, विठोवा अण्णा, विष्णुशास्त्री, टिळक, आगरकर, केशवसुत इत्यादि अनेक ग्रंथकार या शतकांतील होते.

या शतकांतील मराठी व हळीं प्रचलित असलेली मराठी यांमध्ये फरक आढळत नसल्याने पुढे भाषेच्या स्वरूपासंबंधी विवरण केले नाही. चिपळूणकरांच्या पूर्वीच्या काळांत कांहीं थोडीं रूपें व शब्द मात्र जुन्या तळेचे आहेत. हळीं तरीं रूपें व ते शब्द प्रचारांत नाहीत. उदाहरणार्थ कांहीं देतो.

त्यांला, (त्यांना), त्यांणी (त्यांनी), घेऊ आदरिले (घेतले, स्वीकारिले), पण चालला (पण लाविला), त्यांपासून (त्यांच्याकडून), त्यांची आईवारे (त्याचे आईबाप), बोलायाची (बोलण्याची), मुख्यवेंकरून (मुख्यतः), याकडे (यांत), याजकरितां (याकरितां), वाञ्यवहारकर्ता जो कांणी त्यास (वाञ्यवहारकर्त्यास) जा जा (ज्याज्या), भाषेचा (भाषेच्या), अखवानजी (गुरुजी), बोलवावे (बोलावीत असे), बसावयास लागत असे (बसावे लागे).

एकोणिसाच्या शतकांतील उतारे-पत्रव्यवहार:—दंडवत विनंति उपरी. तुम्ही चिठी पाडविली ती पावली. लिहिला मजकूर कळला. त्यास आंगरजांसीं तह दारमदार करून जाला. त्यांजकडून आतां आगलींक व्हावी. ऐसे राहिले नाहीं. पलटणे चाकर होतील, हा संशय तुम्हांस होता. त्यास, श्रीदयेने तो प्रकार जाला नाहीं व आम्ही

केला नाहीं. तहाचा तपशीलही, तुम्हाकडील ग्रहस्थ येथे आहेत, त्यांचे लिहित्यावरून कळेल. मसलतीचे प्रकर्णी तुम्हीं व राजश्री श्रीधर लक्षण व कृष्णराव माधव ऐसे त्रिवर्ग, त्यांत कृष्णराव माधव याचा प्रकार श्रीजीनिं तैसा केला. आतां राहताना तुम्हीं उभयतां आहां. तुमचे मनांत जो जो अंदेश होता, तो कोणताहि एक नाही. पुढे घेय धरून चालणे आहे. ज्या स्थळी तुम्हीं जाण्याचे योजिले होतें त्याप्रांते जाणे तो जालै असेल. परंतु तुमची भेट जालियानंतर हे सर्व प्रकार वोलण्यांत येतील, तेव्हां सविस्तर समजज्यांत येईल. घेय व विचार तुम्हासारखियांनी सोडू नये. जैसे लिहून पाठविले तैसे मनांत तुम्हीही ठेऊन असावे. नारायण रावजी तुम्हांस माझे लिहिने हेच कीं जै कर्ने तै काळावर नजर देऊन केले, त्यास आतां सर्व माझे तुम्ही. जे जे सोबती आहां त्यांहीनी घेये व मस्लत उरु नये. हे तुमची व माझीं व उभयतांचीं वोलनीं जाहलींच होतीं. याप्रमाने उद्दोग असावा. .... वहुत काय लिहिणे हें विनंति.—राजवाडे, संड १०, पृ. ४८४.

ब्राह्मण जातींत कोणीं कन्येचा नक्त ऐवज बगैर देखील कर्जवाम कांहींएक वरपक्षापासून न घेतां कन्या देऊन विवाह करावे. याप्रमाणे तुम्हीं तालुके मजकूर येथील धर्माधिकारी व जोशी व उपाध्ये व समस्त ब्राह्मण व देशमुक्त व देशपांडे व खोत व कुलकर्णी व महाजन यांस ताकीद करावी. ताकीद केली असतां कन्येचा नक्त ऐवज बगैर व कर्जवाम घेऊन विवाह करितील त्यांस विवाह होतांच वरचेवर वरपक्षानें व मध्यस्थाने सरकारांत तुम्हांस समजवावे, नंतर येविशीची चौकशी तुम्ही करून कन्यापक्षानें वरपक्षापासून घेतले असेल तै वरपक्षास माघारे देऊन कन्यापक्षापासून तितकी गुन्हेगारी सरकारांत ध्यावी. व मध्यस्थाने घेतले असेल तै मध्यस्थास माफ करावे, वरपक्ष व मध्यस्थ या उभयतांनी सरकारांत न समजावितां परमारें सरकारांत समजज्यास कन्यापक्षानें वरपक्षापासून घेतले असेल तै व तितकी गुन्हेगारी व वरपक्षापासून दुष्पट गुन्हेगारी व मध्यस्थापासून मध्यस्थीवद्दल घेतले असेल तै व तितकी गुन्हेगारी याप्रमाणे सरकारांत तालुके मजकुराकडे ध्यावयाचा उठाव करून हे सनद तुम्हांस सादर केली असे.

(वाढ रोजनिशी—दुसरा बाजीराव, ५ पृ. २६६).

पोवाडा:—प्रतिवर्षिक दक्षणा लक्ष ब्राह्मण श्रावणमासीं। असा भर्म आहे कुठे आवंतर कोण्या ग्रामासी। निरिच्छ योगी ध्याती गाती जे ईश्वरनामासी॥ अन्नबद्ध धनधान्य त्यांच्या धाडिती धामासी॥ नंदादिप नैवेद्य ठांई ठांई विठ्ठल रामासी॥ उच्छाहास दिल्हे गांव सुभद्रासुताच्या मामासी॥ किंतीक विडे उचलून पावले मृत संग्रामासी॥ त्यांचे पुत्र पौत्रांस मार्गे नाही दुष्काळदामासी॥ मुलुख सरंजामास देऊन केली कायम गलिमाई॥ मनुष्यमात्रादिकांचे माहेर होति पेशवाई॥ (ऐ. पा. ४२१)

आवाजीने त्यांला तै औषध दिले. त्यांणीं पूर्वीं करीत असत तशीं वेडीवांकडीं तोंडे न करितां तै घेऊ आदरिले. तै अधिक संतोषानें कोण घेतो याविषयी त्यांचा पण चालला. त्या औषधानें गुण लवकरच आला आणि तीं वरीं ज्ञालीं. त्यानंतर त्यांपासून कर्धीं अन्याय होई तेव्हां पारिपत्याचा धाक दाखविणे ज्ञालै तर त्यांचीं आईबांपे त्यांस म्हणत कीं “ आम्ही तुम्हांस स्वतंत्र करू. ” त्या शब्दानें त्यांस असें भय होई कीं तुम्हांस बंदिशालैत टाकू असें म्हटल्यानें तसें भय वाटत नसे.—ग्रालमित्र, आवृत्ति १ ली.

महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रदेशीं राहणारे जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्यांची बोलायाची प्राकृत भाषा, तिचा कोश म्हणजे त्या भाषेत शब्द येतात त्यांचा कोश. कोश शब्दाचा सामान्यतः हा अर्थ आहे की प्रसर्गी प्रयोगार्थ वाहेर काढावयाचा जो अर्थसंघात त्यांचे संग्रहाचे सांठवण. राजकीयादि व्यवहारोपयोगी जीं मोहरा, पुतळ्या, होन, रुपये इत्यादि द्रव्ये यांचे सांठवण जै भांडारगुह त्यास जशी कोश ही संज्ञा प्रसिद्ध आहे तशी वाग्व्यहारोपयोगी जे शब्द तसेंग्रहणप जो ग्रंथ त्यास ही संज्ञा प्रसिद्ध आहे. राजकीयादि व्यवहारास मुख्यवेकरून आश्रय जैसे द्रव्य, त्याच प्रकारे या वाग्व्यवहारास आश्रय शब्द होत. द्रव्यकोश आणि शब्दकोश यांचे सर्व गोष्टीनीं साधर्म्य आहे. परंतु द्रव्यकोश क्षय आणि हा अक्षय एवढा मात्र याकडे खिंशेष आहे. याजकरितां वाग्व्यवहारकर्ता जो कोणी त्यास शब्दकोश पाहिजे म्हणून जा जा भाषेने व्यवहार करावयाचा त्या त्या भाषेचा कोशावर सर्वोच्चा आंदर अवश्य असावा.— महाराष्ट्र भाषेचा कोश १८२९ प्रस्तावना.

आमच्या अख्यावानजीला व्याकरण किंवा गणित फार चांगले येत होते असें नाहीं. तसेच त्यांचे मोडी अक्षरहि चांगले नव्हते. ते ब्राह्मणजातीचे असून त्यांस सही करण्यापुरते इंग्रजी येत होते. ते फार लालची होते.

मुलांस शाळेत घालतांना सरस्वतीपूजनाच्या निमित्ताने त्यांस शक्तीप्रमाणे पागोटे वगैरे देण्याची तेब्हां चाल होती. निदान काही दक्षिणा तरी याची लागत असे. शिवाय शाळेतील मुलांस मिठाई वगैरे वांटीत. आमच्या गुरुपत्नीने कर्धीमधीं सधन आईवापांच्या मुलांस घरीं जेवाबयास बोलबाबै. अब्राह्मण मुलांस दूर ओऱ्यावर बसाबयास लागत असे. इतकेच नाहीं तर त्यांस त्यांच्या उष्टथा पत्रावळी वाहेर उचलून टाकून जेवणाची जागा शेणानें सारवून काढाची लागत असे. ही जेवणावळ स्वार्थाची असे. मुलांस आमच्या गुरुपत्नीस भोजनाच्या दामदुष्ट पदक्षिणा चोऱखण वगैरे त्रावं लागत असे.—बाबा पदमनजी, अरुणोदय.

भाषेत गद्य ग्रंथाचा प्रचार सुरु होणे हें लोकसुधारणेचे एक मोठे चिन्ह आहे. कारण पद्यरचना सोडून देऊन गद्याकडे जेब्हा लोकांचा कल होतो, तेब्हां केवळ मनोरंजन करणाऱ्या विषयांहून अधिक योग्यतेच्या विषयांकडे त्यांची मने प्रवृत्त शास्त्री असे दिसून येते. गद्यांत जो विषय लिहावयाचा तो अर्थातच शास्त्रीय वगैरे असाव्याचा. तो छंदांत रचणे केवळ अप्रयोजक असून सर्वांस सरळ रीतीने समजण्याकरितां अर्थातच व्यावहारिक भाषेने लिहावा लागतो. तेब्हा ही दुसरी रीत पडणे हें राष्ट्राच्या सज्जान अवश्यने विशेष सूचक होय हें उघड आहे.—निंबंध-माला, पृ. ५५४.

कोणतेहि मोठे कृत्य हांण्यास मनुष्याची कर्तव्यगारी आणि ईश्वरी कृपा अथवा अज्ञेय साधनाची अनुकूलता दोन्ही गोष्टी असाव्या लागतात. पैकी एक गोष्ट जरी आपल्या ताब्यांतील नसली तरी हुसरी थोडीवहुत तरी प्रयत्नसाध्य आहे व तेबद्याचायुता मनुष्याने नेहमीं प्रयत्न केला पाहिजे. प्रयत्नबाबू आणि दैवबाबू यांचा ज्यांनी ज्यांनी म्हणून मिलाक घातला आहे त्यांनी त्यांनी तो अशाच्य प्रकारे घातलेला आहे. नुसत्या प्रयत्नाने काही होत नाहीं व नुसत्या दैवानेही काहीं होत नाहीं व विशेषेकरून मोठमोठ्या गोष्टी घडून वेण्यास दोहोंचीही सारखीच अनुकूलता लागते. —टिळक, केसरी १८९६.

सृष्टि आणि कविः—वयस्या गाते ही मुदुघनरवें सृष्टि मधुर। कसा गाऊं तीच्यापुढति बद मी पामर नर। तशी ती गातांना श्रुतिसुभग तीं पाश्चिकवने। कशासाठीं गावीं अरस कवने मी स्ववदने॥१॥ मिषाने वृष्टीच्या खल्लखल अशी सृष्टि रडता। कुणाची ढाळाया घजल तसले अश्रु कविता। निशीथीं ती तैशी हळु मुदु-मरुम्बास करिता। कबीची गा कोण्या त्यजिल तसले श्रास दुहिता॥२॥ केशवसुत पृ. ६.

या शतकांत वायवलाचे भाषांतर व इतर किसी वाड्याच्य काहीं तयार झाले. त्याची भाषापद्धति अगदीच निराळी असल्यामुळे तिचे दोन नमुने पुढे दिले आहेत.

प्राचीन-करारः—१. तुक्षा देव परमेश्वर तुला ज्यांचा देश देतो, त्या राष्ट्रांचा विनाश जेब्हां तुक्षा देव परमेश्वर करील आणि तूं त्यांच्ये बतन घेऊन त्यांच्या नगरांत व त्यांच्या घरांत वस्ती वारसील. २. तेब्हां तुक्षा देव परमेश्वर तुला जो देश बतनसाठीं देतो, त्या आपल्या देशांत तूं आपल्यासाठीं तीन नगरे वेगळीं ठेब. ३. तुक्षा देव परमेश्वर तुला जो देश बतन करून देईल त्याच्या विस्ताराचे तूं तीन विभाग करून आपल्यासाठीं मार्ग सिद्ध कर; आणि असेहेवें की ज्याने घात केला त्या प्रयेकने तेथें पफून जावै. —अध्याय १९, अनुबाबू

जो आकाशांत राहतो त्या तुजकडे मी आपली दृष्टि वर लावितो. पाहा जसी चाकरांची दृष्टि आपल्या धन्याच्या हाताकडे, जसी चाकरिणीची दृष्टि आपल्या धनिणीच्या हाताकडे असरी, तसी आमची दृष्टि आमचा देव परमेश्वर आम्हांबर कृपा करी तोंपवेत, त्याकडे आहे. हे परमेश्वरा, तूं आम्हांबर कृपा कर, आम्हांबर कृपा कर, कारण कीं आम्ही फार तुच्छ शास्त्री. जे निष्काळजी, त्यांच्या निदेने आणि गविष्टाच्या तुच्छतेने आमचा प्राण आम्हांमध्ये फार त्यापला आहे. —चढण्याची गीत, १२३८

विसावे शतकः— विसावे घणजे सध्यांचे चालू शतक असून आजकालची शिष्ट मराठी सर्वांस परिचित आहे. एकोणिसाव्या शतकांतील व विसाव्या शतकांतील भाषेत फारसा फरक करतां येणार नाहीं. विशेषतः गेल्या शतकाच्या उत्तरांत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रो. आगरकर, वगैरेसारख्या गद्य लेखकांनी जी भाषा आपल्या लेखनात वापरली तीच भाषा आजहि मात्र असून त्यांच्यानंतर हरि नारायण आपेटे यांच्यासाम्हे काढवीकर, किंवा केसरीशासारवीं प्रमुख वर्तमानपवें यांनी तेच भाषेचे घडण कायम ठेवले आहे. विसाव्या शतकात अनेक गद्य-

पद्य लेखक व वर्तमानपत्रे व मासिके पुढे येऊन मराठी बाल्यांत पुष्टकलच भर पडली आहे व त्यामुळे आजच्या भाषेच्या स्वरूपास अधिक स्थिरता प्राप्त झाली आहे. विसाऱ्या शतकांतील दुसरी महात्माची गोष्ट म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार कार ज्ञापाव्याने होत असून मासिके व वर्तमानपत्रांची वर्गे वाढ महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांत त्वरेने होत आहे. यामुळे भाषेस लिंगितस्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे जशी स्थिरता तशी शिष्टता प्राप्त होत असते. याचा परिणाम निरनिराळे प्रांतिक विशेष कमी होत जाऊन एकाच तळ्हेचे शिष्ट स्वरूपांचे वळण सर्व प्रदेशांतील भाषेस येत चालले आहे. त्याप्रमाणेच दलणवळणाची साधनेहि झापाव्याने वाढत आहेत. आगगाड्या, मोठारी, वर्गेरेमुळे प्रवास आतेशय सुलभ झाल्यामुळे महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील लोकांचा संवेद अधिकाधिक येत जाऊन परस्परांशी बोलणे, पत्रबद्धव्यापार वर्गे रूपांनी विचारविनिमय वर्गे वाढत आहे आणि त्यामुळे या विचारविनिमयांचे साधन जी भाषा तिचे स्वरूप परस्परांस परिचित व त्यामुळे शक्य तितके एकजिनसी व एकस्वरूपी होण्याकडे अधिक अधिक छुकत आहे.

अशा तळ्हेने मराठी भाषा बोलणाऱ्या निरनिराळ्या गटांचा परस्पर व्यवहार वाढला म्हणजे निरनिराळे बाकप्रचार व शब्दविशेष यांची देवाण घेवाण होऊन भाषेचे सर्वपरिचित व सर्वप्रांतीय विशेषांचे संग्राहक असें एक स्वरूप निश्चित होऊन त्यास शिष्टत्व येईल व विचारीठासारखी सर्वांश्य संस्था महाराष्ट्रामध्यें स्थापन झाली व तिने अशा भाषेच्या शिष्टस्वरूपास मान्यता दिली म्हणजे त्या स्वरूपांत ती भाषा सर्व महाराष्ट्रांत स्थिरत्व व मान्यता पावेल व महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि भागांतील मान्य ग्रंथ घेतला तर तो याच भाषेंत लिहिलेला आढळेल व अशा तळ्हेने या भाषेस कोणतेहि स्थानिक स्वरूप अथवा नांव प्राप्त न होतां तिचे बास्तविक नांव जे मराठी तेच तिचे नांव प्रचारांत राहील.

मराठीचे प्रांतिक भेद:—आतांपर्यंत कालमानानुरूप मराठी भाषेमध्ये जी रिथत्यंतरे झाली त्यांचे बर्णन केले, कालमानाप्रमाणे भिन्न भिन्न प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या एकाच भाषेच्या स्वरूपांत स्थानिक परिस्थितीमुळे थोडाफार करक आढळतो तसा तो मराठी भाषेच्या एकंदर क्षेत्राकडे अवलोकन केले असतां आपणांस या भाषेतहि प्रतीत होतो. भाषेचे क्षेत्र जितके विस्तृत व त्यांतील भौगोलिक परिस्थिति जितकी भिन्न तितके लिचे स्वरूप अधिक विविध प्रकारचे दिसून येईल. हिंदी भाषा ही फार विस्तृत क्षेत्रांत पसरली असल्यामुळे तीमध्ये अनेक स्थानिक भेद पडले आहेत व त्यांच्या परस्परस्वरूपामध्येहि पुष्टक अंतर असलेले आपणांस आढळते. तीत मुख्यतः पूर्व हिंदी व पश्चिम हिंदी या तर जबळ जबळ स्वतंत्र भाषा मानण्याकडे अर्वाचीन भाषाशाखी व विशेषतः खानेसुमारीकार यांचा कल दिसतो व त्यांतहि अनेक पोटभेद करण्यांत येतात; ही गोष्ट आपणांस दुसऱ्या भाषाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटी जे कोष्टक दिले आहे त्याबरून दिसून येईल. ‘बारा कोसांवर भाषा वदृते’ म्हणून जी आपणांत म्हण पडली आहे तीहि या भाषाप्रवृत्तीची शोतक आहे, मराठीचे क्षेत्र जरी हिंदीहतके विस्तृत नसलें तरी गोवे किंवा कारवारपासून तों सरळ उत्तरेस दमण व पूर्वेस नागपूर-भेंडांच्याबरून निजामचे कांहीं जिल्हे व्यापून पसरले आहे हे आपण तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत पाहिलेच आहे. तेहां या विस्तीर्ण प्रदेशांत मराठी हीच जरी एक भाषा प्रचलित असली तरी तिच्या स्वरूपांत थोडाफार करक असून तीस ठिकठिकाणी निरनिराळी स्थानिक नांवेहि प्राप्त झाली आहेत. तसेच या क्षेत्रांतील देश अथवा परकीय निरनिराळ्या लोकांच्या बोलांचाहि तत्त्वदेशांतील भाषेवर थोडा कार परिणाम झालेला आहे. तथापि मराठीमध्ये जरी थोडा कार स्थानिक करक पडला असला तरी मराठीची स्वतंत्र पोट भाषा म्हणतां येईल अशी कोकणीशिवाय दुसरी कोणतीहि भाषा आढळत नाही. ग्रिअर्सनने या कोकणीस तेवढीच मराठीची पोट भाषा मानले आहे व बाकीच्या क्षेत्र भाषांस मराठीचीच भिन्न रूपे मानली आहेत.

तेहां या हृषीने आतां आपण सर्व मराठी भाषाक्षेत्रांचे अवलोकन करून निरनिराळ्या स्थानिक भेदांचे बर्णन करू. त्यांत सर्वांत अधिक मोठ्या क्षेत्रात पसरलेली व अधिक लोकसंख्येकडून बोलली जाणारी व आज बाल्यांची अथवा शिष्टस्वरूप पावलेली जी भाषा तिचे स्वरूपवर्णन प्रथम पुढे दिले आहें.

देशी मराठी:—दक्षिणेतील मराठी हिला देशी, देशावरील १ किंवा दखलनी भाषा असें म्हणतात. मध्यवर्ती पुणेरी मराठी भाषा किंवा पुणेरी हा शब्दांनी आज हिचाच बोध होतो. इतर कोकणी, बंदारी वर्गे यांस प्रांतिक भेद मानतात.

देशीच्या सीमा:—उत्तरेस व दक्षिणेस मराठी भाषाक्षेत्राची जी सरहद तीच हिचीही आहे. पश्चिमेला ही, देश व कॉकण हे प्रांत ज्या सह्याद्रीच्या रागेनै विभक्त केले जातात त्या सह्याद्रीच्या डोंगराळ प्रदेशांतील कॉकणीत घूऱ्हवू रूपांतर पावते; व पूर्वेला बुलढाणा जिल्ह्यांतील पश्चिम भाग ब्यापून पुढे बन्हाडींत मिळून जाते.

याखेरीज ही बडोदा संस्थानची राजभाषा असून नुकतीच सरकारदखारची भाषाहि होती व त्या संस्थानच्या हृदींत कांहीं जिल्ह्यांत ती अद्यापि प्रचलित आहे. विजापूर व धारवाड या जिल्ह्यांची मुख्य भाषा कानडी असून ही वरील दोन्ही शहरी ही वोलली जाते. देशी भाषा म्हणजेच मराठी शिष्ट भाषा असल्यानै सर्व सुशिक्षित महाराष्ट्रीय कोठेहि असले तरी हीच भाषा वोलतात. बन्हाडांत गेलेले दक्षिणेतील लोक आपली मूळचीच वोली धरून आहेत. मध्य हिंदुस्तानांत इंदूर संस्थानची ती राजभाषा असून ग्वाल्हेर व भोपाळ संस्थानांत जे दक्षिणी ब्राह्मण आहेत ते हीच भाषा वोलतात. मध्यपांतांत हिला पुणेरी भाषा असें म्हणतात. विध्याच्या उत्तरेकडील सागर प्रांतांत व नर्मदेच्या आसपासच्या मुळखांत ही भाषा वालणारे लोक आढळतात. हुशंगावाद व मकाई, नरसिंगपूर, जबलपूर, दमो व चांदा हे जिल्हे वरील प्रांतांत येतात. या सर्व जिल्ह्यांत वरेच लोक ही भाषा वोलतात. देशीच्या ज्या सीमा सांगितल्या त्यांत ठाणे, नाशिक, अहमदनगर, पुणे, सोलापूर, सातारा, वेळगांव, धारवाड, विजापूर, बुलढाणा हे जिल्हे; भोग, अक्कलकोट, औंध, फलटण, जत, कोल्हापूर हीं संस्थानै, दक्षिणेतील जहागिरी, निजाम-शाहींतील मराठवाडा व मुंबई शहर एवढ्या सर्वांचा अंतर्भूत होतो.

ह्या देशी वोलींत जरी ती इतक्या मोठ्या प्रदेशांत वोलली जाते तरी बांचितच थोडाकार फरक कांहीं कांहीं रूपांतून आढळून येतो. नाशिक जिल्ह्याच्या पश्चिम सरहदीवर असणाऱ्या दोन पोटभाषांचा थोडासा परिणाम तेथील भाषेवर झालेला असला तरी तो फारसा महत्वाचा नाही.

वेळगांव जिल्ह्यांतील मुख्य भाषा कानडी असली तरी पश्चिम पट्टींतील वहुतेक लोक मराठीच वोलतात. तेथील लोक 'न' आणि 'ण' द्यांचा गोंधळ करतात. 'त्यानै' व 'त्याणै' अद्या दोन्हीं रूपे आढळतात. 'एक' हा शब्द 'येक' असा म्हणतात. 'झाला' न म्हणतात 'जाहला' म्हणतात. असे वारीकसारीक भेद असले तरी ते अगदींच शुल्क आहेत. कोल्हापुरी भाषेत व कोकणांत भूतकाळीं द्वितीय पुरुषाच्या अनेकवचनाला 'त' लावतात. जसें-दिलेंत, घेतलेंत, केलें नाहींत; दिलें नाहींत. दक्षिणेकडे विजापूर व धारवाड जिल्ह्यांत म्हणजे ज्या ठिकाणीं मराठी संपते व कानडी लागते तेथील सीमेवरील मराठीवर कानडीचा थोडासा परिणाम झालेला दिसतो. हा परिणाम लिंगभेद वरोवर न करणे व सकर्मक क्रियापदांच्या कर्मणि व कर्तरी रूपांतील भेद नीट न माजणे, या गोष्टींत दिसून येतो.

विजापुरी:—विजापुरांतील जेवढे मराठीं वोलणारे लोक आहेत त्यांपैकीं वहुतेक शुद्ध मराठीच वोलतात. परंतु कांहीं अडाणी लोकांमध्ये जरा निराळीं वोली प्रचलित आहे. ती वहुतेक शुद्ध मराठीप्रमाणेच पण कांहीं अंजीं ती कॉकणीप्रमाणे आहे.

विजापुरीचे विशेष:—‘ए’ एवजी ‘अ’, ‘ण’ वहूल ‘न’, महाप्राणोच्चार गाळणे, ह, ई, एच्या पूर्वी असलेल्या वचा उच्चार न करणे, इत्यादि आहेत. उदा.—‘तेथै’ वहूल ‘तत’, ‘कोणी’ वहूल ‘कुनी’, ‘नाही’ वहूल ‘नाई’, ‘विरुद्ध’ वहूल ‘इस्तू’, ‘वीस’ वहूल ‘यीस’ इत्यादि रूपे होतात.

त्याचप्रमाणे वर जो लिंगभेद नीट मानीत नाहींत म्हणून म्हटलें त्याचें उदाहरण ‘समदा किंवा समदी जिनगी’ हे आहे. ‘त्याच्या सुलास मी लै फटके मारलो आहे’ अशा तं-हेचे प्रयोग हि आढळतात. खालील उताऱ्या-वरून ह्या वोलीचे स्वरूप जास्त चांगले दिसेल.

‘कुनि योक माणसाला दोन ल्योक होते. त्यातला व्हानगा वापास म्हटला, “बाचा, माजे बाटनीचा माल मला दे.”’ मग त्येन बाटनी करून दिली. मग थोडक्या दिवसानि दाकटा ल्योक समदि माल गोळा करून गेत्रून श्यानि दूर मुलकास गेला. तत उदलेपन करून समदि जिंदगी हाळ केला. मग समदि जिंदगी हाळ केल्यावर मोटा दुकूळ पडला. त्यामुळ त्यासनि अडचन होवू लागली. तवा तकडच योक मानसाजवळ चाकरी राहिला.’

धारवाडी मराठी:—धारवाड जिल्ह्याची मुख्य भाषा कानडी असली तरी शिक्षित लोक शुद्ध मराठी वोलतात. परंतु धारवाड व कलघटगी तालुक्यांतील कुणवी ‘कुळवाडी’ नांवाची वोली वोलतात. हिच्यावर शेजारील कानडीचा परिणाम झालेला तिच्या कठोर व कर्णकुडु शब्दोच्चारांत दिसून येतो. हींत निरनिराळीं क्रियापदाचीं

हरे व लिंगे श्यांत गोधब्ल ज्ञालेला दिसतो. उदा.- आपला सर्व जिंदगी; गृहस्थाची घरी; तू मेजवानी दिले; मी पाप केलो ह०. खालील गोष्टीत हैं सर्व चांगले दिसून येईल.

‘येक कोला व कोली होती, ते येक दिवस फिरण्यास गेले. जाताना वाटेमध्ये येक वाघाचा घर होता, ते पाहून कोली, ‘मी इथेच प्रसूत होतो’ म्हणू लागली. हे ऐकून कोला म्हणाला कीं, “अग रांडे, वाघ सायंकाळी येवून तुला खाऊन टाकील. खाल्यावर तुझा जन्म नाहिसा होतो.” हे न ऐकता कोली वाघाच्या घरात गेली. सायंकाळी वाघ आपल्या घराला आला. हे पाहून कोला कोलीस, ‘मूळ कडासाठी रडतात’, म्हणून विचारला. त्याला ती ‘वाघाचा मास दे म्हणतात’, म्हणून सांगितली. त्याला कोला ‘आणून दिलो आहे कीं’ म्हणून उत्तर दिला. हे ऐकून कोली ते सगळे संपले म्हणून सांगितली. तेवढे वाघ ऐकून मला मारतात म्हणून पद्धून गेला. इतक्यांत मूळ थोर झाली आणि आई व मूळ मिळून आपल्या घराला जाऊन प्रांच करू लागले. वाघ ते गेलेले पाहून आपल्या घराला आला.’

नगर जिल्हांतहि देशी मराठीच प्रचलित आहे. परंतु तेथील भाषेतहि कांही स्थानिक विशेष आढळतात. निजामशाहींतील मराठवाड्यांत जबळजबळ याच बोलीसारखी भाषा प्रचलित आहे. पुढील उदाहरणाबरून या भाषेचे स्वरूप लक्ष्यांत येईल.

नगरी बोलीचा नमुना:—“दोन पहार झाल. वाढूलचा मी तुपली वाट पघत या वक्ताला इठं येऊन वसलो. पर तुझा पत्ता वी नव्हता. म्हून कटाळून घराकडे जाया लागलो. तिक्यांत बन्हल्या आंगून कांही वाजलं म्हून तिकडे पघितलं, तवा लांबूनशेन तूऱ नदरं पलडी. देवाच्यान् इक्त येड कोन्हापायीं वी लागले नव्हतं मपल्याला. पर त्वा मातुर निन्ह येडं केल्य मपल्येला.” वाल मैतरणीची बाट पधून कटाळलेला गोइंद हिरा नेटी येतांच तिला म्हंगाला. “म्यां आन्, कव्हां?” मुरका मारीत हिरा म्हंगाली. “कव्हा म्हून काय इच्यारतीस! समदा ईळच्या ईळ वी तुपल्या नादांत जातोय मपला. काम वी मुसेना आन् कांई वी मुसाना! मंग ह्ये काय तुपल्या येडाचिगर असं व्हतं व्हय?!” “गोइंद ह्या कहाला वरं गप्पा करावात? गड्याची जात, बोलाया गंज आधळपघळ. येकदा गरज सरल्येवर उजून इच्यारनार वी न्हाई कंधीं.”

कोंकणांतील मराठी:—सह्याद्रीच्या योगानें महाराष्ट्राचे देश व कोंकण असे दोन भाग पडले आहेत व त्यांना अनुसरून भाषेचेहि देशी व कोंकणी असे दोन भेद मुख्यतः मानले जातात. सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील समुद्रापर्यंतच्या पट्टीला जरी कोंकण मानण्यांत येते तरी हा सर्व कोंकणी भाषेचा मुद्रूख नव्हे. उत्तरेस दमणपासून दक्षिणेस राजापूरपर्यंत जा भाग आहे त्यांतील बोली ही देशीप्रमाणेंच आहे, व राजापूरासून खालीं कोंकणी बोलीचा प्रात लागतो. अद्या गीतीनें कोंकणाचे, भाषेच्या दृष्टीनें दोन भाग पडतात. ह्या दोन भागांपैकी दमणपासून राजापूरपर्यंतच्या जा उत्तरेकडील भाग आहे त्यांत शुद्ध मराठी किंवा दक्षिणेकडील मराठी भाषा बोलली जाते. हिचे स्वरूप जबळजबळ देशीप्रमाणेंच आहे. यांत निरनिराळ्या अनेक पोटभाषा असल्या तरी सामान्यपैकी हिला संगमेश्वरी अगर उत्तर कोंकणी या नांवानें संबोधितां येईल. हिच्या उत्तरेकडे गुजराथी भाषा असल्यानें दमणपासून उंवरगांवपर्यंतच्या प्रदेशांतील भाषेवर गुजराथीचे परिणाम झालेले दिसतात. तेथील भाषेत गुजराथी शब्द फार आहेत. दक्षिणेकडे ही कुडाळी व नंतर कोंकणीत मिळते. म्हणजे ही ठांगें जिल्हा, जबळार संस्थान, कुलाचा जिल्हा, जंजिश व रनागिरी जिल्हाचा उत्तरभाग एवढ्या प्रदेशांत आहे. ह्या प्रदेशांत निरनिराळ्या अनेक बोली चालू आहेत. त्यांचे सुख्यतः दोन प्रकार पाडतां येतात : (१) स्थलावरून नांवें पडलेल्या: जसें-बाणकोटी, दमणी, घाटी, मावळी, व संगमेश्वरी; (२) जाति किंवा धंदा यांचरून नांवें पडलेल्या: जसें-आग्री, भंडारी, धनगारी, कळाडी, किरिस्तांच, कोळी, कुणवी, परभी व ठाकरी. यांपैकी स्थलविशिष्ट भाषांचे वर्णन पुढे दिलें आहे.

उत्तर कोंकणी उच्चाराचे विशेष:—दीर्घ स्वर कधींकधीं नहस्वहि उच्चारिला जातो. जसें-हुतु किंवा होतो, उडुन किंवा उडून, नय, नाय इ. ‘ए’ चा उच्चार, ‘ये’, ‘या’ किंवा ‘यो’ असा करतात. उदा-एक = येक, योक. लेक= ल्येक, ल्याक, ल्योक. ओ चा ‘बो’ किंवा ‘वा’ उच्चार होतो. पोट = प्वाट; प्वोट. सोनें = स्वाना. कांही रूपांतून ज्या ठिकाणी शुद्ध मराठीत ए असतो तेथें या बोलीत अ येतो. उदा-सोनं, झुकरं, बोलन (बोलेन), तवां,

भुक्न (भुक्नें). महाप्राण नसत्यास घालण्याचा व असत्यास गाळण्याचा : हि प्रधात आहे. उदा.-जीव, आमी, आनून किंवा हानून. मूर्धन्य ड, ढ हे स्वरापुढे आले म्हणजे त्यांचा र होतो. घोरा (घोडा), परला (पडला), अवरा (एवढा). त्याचप्रमाणे मूर्धन्य ‘ण’ळ्हदल ‘न’ येतो. उदा० कोन, पन. ‘ळ’ळ्हदल ‘ल’ येतो; उदा.-डोला, सगला, इ. ईच्या व ए च्या पूर्वी येणाऱ्या ‘ब’चा अगदीं असपृष्ठ उच्चार केला जातो किंवा गाळला जातो. उदा. इस्तु, विश्वु; ईस-वीस; येल, वेल. इत्यादि उच्चारांतील विशेष आहेत. हे सामान्यपणे उत्तर कौंकणींतील बहुतेक बांलींना लागू पडतात. ज्या बोलीवर मध्यवर्ती मराठीचा जारत संस्कार झालेला आहे तेथें ती बोली मध्यवर्तीच्या धर्तीवर गेली आहे. उदा.-‘ळ’ बदल ‘ल’ किंवा ‘ण’ बदल ‘न’. न येणे इ० वरील विशेषहि अगदीं उत्तरेकडे, रत्नागिरी जिल्ह्यांत किंवा सुंवर्हच्या दिक्षित कन्हाडे ब्राह्मणांच्या भाषणांत दिसत नाहीत. हे जे विशेष सांगितले त्यांशिवाय बहुतेक बाबतींत मध्यवर्ती मराठीशी उच्चारांच्या बाबतींत हिचा सारखेपणाच आहे.

नामें:-- नामांची रूपें बहुवा मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेंच होतात. कांहीं थोडे फरक खालीं दिल्याप्रमाणे होतात. बायुस याचे सामान्यरूप बापास असे होते. उदा.-बापासचा. मानूस--मानसासला. ऊकारान्त शब्दाचे सामान्य रूप होतांना ऊ चा व होतो. लेकरूं याचे लेकूर्वीस असे रूप होते. विभक्तिप्रत्ययहि बहुतेक तेच आहेत. परंतु तृतीयेच्या रूपाच्या शेवटी न्, न, नी येतात. उदा.-सोकान्; बावान, बापासनी, पंचमी किंवा तृतीयेला शीं किंवा शी प्रत्यय लावण्याचा प्रधात पुष्टकळ आहे. ‘चाकरानशी’. सप्तमी आनं किंवा आत् लावून केली जाते. ‘घरान्’ ‘घरात्’. कौंकणीप्रमाणे लहान शीलिंगी प्राण्यांना नपुसकलिंग योजतात. उदा.-तै चैंद्रै (मुलगी).

क्रियापदें:-- असणे या धातूचीं रूपें पुढीलप्रमाणे होतात.

ए. व.	अ. व.
प्रथम पुरुषः हौंय	हौँव
द्वितीय पु. हौंयस, हास	हौँ; हौंव
तृतीय पु. हाय	हात, हान, हातीन (क.)

मारणे

ए. व.	अ. व.
प्र. पु. मारतांय	मारतांव
द्वि. पु. मारतायस	मारतांव
तृ. पु. मारताय	मारतायत, मारतात.

भूतकाळच्या शीलिंगी प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचे रूप फक्त निराळे आहे. वाकी सर्व रूपें शुद्ध मराठीप्रमाणेंच होतात. ‘होते’ बदल होतें, होतीं. असणेचा भविष्यकाळ ‘आसन,’ होईन असा होतो. आज्ञार्थीच्या द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाला ‘स’ प्रत्यय लागतो. उदा.—देस; घेस. भूतकाळीं सकर्मक क्रियापदाच्या तृतीय-पुरुषाच्या एकवचनाला ‘न’ जोडतात व ‘आन’ने अंत होणारे सामान्यरूप पुळिंगाप्रमाणे शीलिंगाचे वैरींहि योजतात. ‘त्यान मिठि मारलान किंवा मारलीन.’ पूर्णभूतकाळीं तो गेलाय (गेला हाय), तो मेलाता (मेला होता) अशी रूपें होतात. भविष्यकाळीं द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाचे रूप ‘शी’ने अन्त होणारे असते. ‘तुं मारशी.’ शीं, शेनीं, श्यानीं उभयांव्ययी अव्ययाचा पुष्टकळ उपयोग केला जातो. उटूनशी; जाऊनशेनी. शब्दसंग्रहः—गुजराथीच्या शेजारीं वावरणांच्या ज्या उत्तर कौंकणी बोली आहेत, त्यांत गुजराथीचे शब्द जास्त आढळतात. उदा.—कोळी बोली, यांत सोकरा, (मुलगा), जकल (सर्व), बिजा (दुसरा), मेरे (जबल), जापन (वोलणे) इ० शब्द दिसतात. ठऱ्याच्या दक्षिणेकडील भागांत जीं बोली बोलली जाते, ती, म्हणजे या उत्तर कौंकणीचा विशेष प्रकार आहे. ही भाषा म्हणजे सामान्यतः कोळी भाषा होय. सतराच्या शतकांत एका पोर्टुगीज धर्मोपदेशकाने १ हिचे ब्याकरण लिहिले आणि दुसऱ्या एका फ्रान्सिस्ट्को वासू डी गिमेरीनस् नांवाच्या मिशनन्याने या बोलींत एक (सिस्ती) पुराण लिहिले आहे. त्यांतील एक उतारा पुढे दिला आहे.

ऐकिली वार्ता मिस्साची। का वरं करते आमांचे गरजे। त्यातो परमेश्वर सर्व देते। तुमी मिस्स ऐका परमेश्वर पादतील ॥ १ ॥ एके भगरान होते दोन दोस्त। एक मिस्स ऐके सदां। बिजा नैशे करीत मिस्साची

पहऱा । वगा त्याला का विचलां ॥ २ ॥ दोगनी सदां जात हासत पारदे । एके दिसा गेले रनान । तइं वगा का विचलां त्याना । ऐकुन होआल हैरान ॥ ३ ॥ रनान पाऊन जैत्या होत्या नऊ गर्या । टेप गिमाचं होते । जउलां धाऊं लागलीं तदाना । विंजा बारा गुरुगठ आणि मेठ परला ॥ ४ ॥ एका एका विंज शळकली जोराशीं । गुरुगठ मोठा जैला । आवावरशीं ऐसा बोल ऐकिला । मार, मार तुरुत जो मिस्स ऐके नाय ॥ ५ ॥

—फ्रान्सिस्को वास डी गिमेरीन्सच्या पुराणांतील उतारा (इ. स. १६५९).

कन्हाडी:—कन्हाडे ब्राह्मणांची ही भाषा आहे. हे कन्हाडे, रत्नागिरी जिल्हा व सावंतवाडी संस्थान व गोद्यांतील कांहीं भाग येथे आहेत. परंतु यांचा मूळचा प्रांत घाटावरील कोयना व वारणा या दोन नव्यांमधील कृष्णाकांड होय. यांचं नांब सातारा जिल्हांतील कन्हाड या गांवाखून पडले आहे. उत्तर कोंकणीशीं हिचं फार साम्य आहे. मात्र सातारांतील मराठीशीं कांहीं बावर्तीं ही जुळते. ल, ल, ण, न, यांतील उच्चारात पूर्ण फकर राखला जातो. डचा र होत नाहीं; व वर्तमानकाळाचीं रूपे देशीप्रमाणेच होतात. हल्डीं कन्हाडी ही जरी कोंकणांतील एक बोली आहे तरी मूळची ती सातारा जिल्हांतील असण्याचा संभव आहे. हल्डीं तिच्यांत कांहीं कोंकणी रूपे आढळतात. उदा०—वापूस, आऊस, चेंडू इ. मी हाय, तूं हास, तो हाय इ० क्रियापदाचीं रूपेहि आढळतात. अनुस्वाराचा उच्चार करतांना पुढील अक्षरांच्या वर्गाचा अनुनासिकाचा उच्चार करतात. उदा०—‘तेंतला’ या शब्दाचा उच्चार ‘तेन्तला’ असा करतात. त्याप्रमाणे तेणा (त्याने) इ० रूपांतील पणि लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. चतुर्थीच्या रूपांतील शेवटीं जों ‘स’ असतो त्याचा विसर्ग होतो. हा या बोलीचा विशेष आहे. उदा०—माणसाः (माणसास). शिवाय ‘ आपणास ’, ‘ तेस ’ (त्याला) अशीहि रूपे आढळतात.

घाटी:—मावळी भाषा ही वहुतांशीं या घाटीसारखीच आहे; किंवद्दुना ही निराळी नाहीं. ही ठाणे व पुणे जिल्हाच्या दरम्यानच्या सह्याद्रीच्या घाटावर म्हणजे मावळांत बोलली जाते. नाणे मावळ व पवन मावळ असे मावळाचे दोन भेद मुख्य आहेत. कोंकणालगतच्या सह्याद्रीच्या घाटावर कुलाचा आणि भोर संस्थान या दरम्यानच्या टांतुंत ही पोटभाषा बोलली जाते. हिचा मुळख देशी भाषेच्या मुलखाला जोड्न असल्यानें मध्यवर्तीं मराठीशीं रूपे व उच्चार हिच्यांत आहेत. स्वरानंतर येणाऱ्या डचा र केला जात नाहीं व लचा नेहर्मीं ल असाहि उच्चार नाहीं. वर्तमानकाळाचीं रूपे देशीप्रमाणेच होतात. परंतु कोंकणीप्रमाणेहि रूपे होतात. उदा०—मी हाय, तूं हैस, तो हाय, आम्ही हाऊ, तुम्ही हायसा, ते हायती. ही बोली उत्तर कोंकणीहून फारशी निराळी नाहीं.

संगमेश्वरी:—रत्नागिरी जिल्हांतील देवरुख तालुक्यांतील लोकांची संगमेश्वरी ही बोली आहे. मुंबई-पासून राजापूरपर्यंत जी बोली बोलली जाते तिला सामान्यपणे संगमेश्वरी हैं नांब दिले जाते. उत्तर कोंकणांतील ज्या उपभाषा आहेत त्यांत ही महत्वाची आहे व हिच्यांत थोडेसे प्रांतपरत्वे किंवा जाति अगर धंयांपरत्वे भेद होऊन इतर उपभाषा बनल्या आहेत. या कारणास्तव उत्तर कोंकणी म्हणजे संगमेश्वरी असे म्हणतां येते.

विशेष:—ए आणि ओ हे स्वर न्हस्व आणि दीर्घ अशा दोन्ही रीतीनीं उच्चारिले जातात. उदा०—देस्तिल व दिस्तिल, असे दोन्ही उच्चार होतात. त्याचप्रमाणे ‘हुतां’ व ‘होतों’ हेहि दोन उच्चार रूढ आहेत. दर्शक सर्वनाम व संबंधी सर्वनाम ह्यांचें पुलिंगी एकवचनाही ह्या भाषेत जरा चमकारिक रीतीने होते. उदा०—हा, ता, जा. असणे ह्या धातूचीं रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हांय
द्वि. पु.	हांयस
तृ. पु.	हाय
‘मारणे’ धातूचीं रूपे	
प्र. पु.	मारतांय
द्वि. पु.	मारतायस
तृ. पु.	मारताय
‘पाणी शिरलां’ असा प्रयोग ह्या भाषेत होतो.	
	मारतांच
	मारतांच
	मारतायत, मारतात.

बाणकोटी:—रत्नागिरी जिल्ह्याच्या मंडणगड पेट्यांतील बाणकोट येथील ही भाषा आहे. या प्रांतात मुसलमान लोकांची वस्ती पुक्कळ असल्यानें येथील भाषेत ऊर्दू भाषेची छटा उमटली आहे. बाकी इतर वावरीत ही संगमेश्वरीच आहे.

संगमेश्वरी व बाणकोटी या दोन्ही पोटभाषा उत्तर कॉकणीपैकी शेवटच्या मयार्देवरील भाषा होत. खांच्यानंतर दक्षिण कॉकणीचा पोटभेद असलेली कुडाळी लागते.

बाणकोटी भाषेचा नमुना

(खालील संवाद दोन मुसलमानांमधील आहे.)

पहिला:—उलाम् आलेकम्,

दुसरा:—आलेकू हलाम्.

पहिला:—काय चिच्या, घ्येस हैना ? खिकरशी ऐलांच् ?

दुसरा:—आमी कापूशी ऐलूं; गुरुवावाहिकरे घेलूं हुतूं. तुमला खिकरे जायाचां हाय ?

पहिला:—आमला कापां वकीलाहिकरे जायाचां हाय, चुकटो वकील कोन हैय वरी ?

दुसरा:—काय तंटो तरी काय हैय ?

पहिला:—तंटो मोटो लई सांगन्यासारखो नाय, अल्पट हाय. दीरदोन हविये किंमतीचा येक भेडीचां झार आमी तोरलांच, त्यंचो आमवर आमच्यो धुवीच्या पुतुसनी दाबो घतलान् हाय. आमला समान् वी लागला हाय. भ्यस्तरवारची तारीख हाय. तवां आज मोटिशीं जातूं.

दुसरा:—वरां तर ! तो वरिशा'(वर्वें) वकील है नाय ? त्यो तुमच्यो चिच्याच्यो टावराणाशीं ? त्यो मोटो चुकटो बोलणारो हाय. छुट्टो भांडण पर चुक्का भांडवील, वरा वैसा, आमी जातूं.

दक्षिण कॉकणी:—कॉकणाचे भाषेच्या दृष्टीने दोन भाग पडतात. दमणपासून राजापूरपर्यंतचा उत्तर-भाग व राजापूरपासून कारवारपर्यंतचा दक्षिणभाग. उत्तरभागात जी भाषा बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून फारशी निराळो नाही, हे आतोपर्यंत जे भाषाभेद पाहिले त्यांवरून दिसून येईल. परंतु दक्षिणभागांतील जी भाषा आहे ती या मध्यवर्ती मराठीहून फार भिन्न आहे. तुसत्या ‘कॉकणी भाषा’ या शब्दद्वयानें हिचाच बोध होतो व उत्तर कॉकणी देशींत मोडली जाते. दखलनी व कॉकणी असे जे मराठीचे दोन भेद मालने जातात त्यांत कॉकणी झणजे दक्षिण कॉकणीच समजली जाते. या भाषेचे मूळ ठिकाण गोमंतक असल्यानें तिला गोमंतकी असेहि झटलें जाते.

या भाषेचे क्षेत्र फार मोठे आहे, राजापूरच्या दक्षिणेपासून कॉकणी भाषेचे क्षेत्र सुरु होते ते दक्षिणेस गोव ओलांदून खाली कारवारची परम सीमा गांडते, होनावर, मंगलोर व कोचीन येथे कॉकणी लोक जाऊन राहिलेले आहेत. त्यांनी ही भाषा आपाणावरोवर तिकडे नेली. वेळगांच जिल्ह्याच्या नैऋत्यभागांतहि ही भाषा चालू आहे. अशा रीतीने ह्या भाषेच्या क्षेत्रमध्यादा पुढीलप्रमाणे होतात:—उत्तरेस मालवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सहाद्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्र. भाषेच्या दृष्टीने हिच्या दक्षिणेस व पूर्वेस कानडी भाषा व उत्तरेस संगमेश्वरी व बाणकोटी आहेत व शेवटच्या दोन भाषांच्या योगानें ही शुद्ध मराठीला जाऊन मिटते.

अस्सल उत्तम कॉकणी भाषा गोव्यांतील साई प्रांतात तिसावडीच्या आसपास बोलली जाते. सर्वसामान्य असे जर निरीक्षण केले तर कॉकणांत एकसारखी, एकजिनसी अशी कॉकणी बोलली जात नाही. प्रत्येक भागांत कांहीं थोडेसे फक आढळून येतात. प्रांत, धंदा, संस्कृत वर्गे वार्षीमुळे आणखी कांहीं पोटभेद दिसून येतात. या दृष्टीने कॉकणी भाषेत तीन उपभेद पडले आहेत. १ वारदेसकरी २ कुडाळी आणि ३ मालवणी. हे जे तीन भेद ज्ञाले आहेत ते प्रांतपरवर्तेच ज्ञाले आहेत. गोव्यांत जी भाषा बोलली जाते तिच्यांतील एकदशांश शब्द पांतुंगीज भाषेतील आहेत. कारवारमधील बोलींत कानडी शब्द फार आढळतात व जसजसे दक्षिणकडे जावे तरे ते जास्त जास्त आढळतात. हे वर जे प्रांत-परवर्त भेद सांगितले त्यांच्याहून जातिगतत्वे होणारे भेद म्हणजे चिंपावनी व दालदी हे जग विशेष प्रकारचे आहेत. कुडाळी ही उत्तर कॉकणी व दक्षिण कॉकणी यांचा मिलाफ आहे. तेव्हा कॉकणीच्या मुख्य उपभाषा ह्या तीन (१) चिंपावनी, (२) दालदी व (३) कुडाळी.

कोंकणीचा मराठीशीं संबंधः—मराठीपासून ही कोंकणी इतकी निराळी आहे की, कांहीं लोक हिला मराठीची उपभाषा न मानतां स्वतंत्र भाषा मानतात. ही एक स्वतंत्र भाषा आहे, खुद मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासूनच उद्भवली, ग्रांथिक भाषा म्हणून या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेहून अगदीं कमी नाहीं व या भाषेत अभिजात वाड्यय उत्पन्न करून हिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडीला आणून बसाविणे शक्य आहे, अशी कांहीं विद्वानांची ह्या भाषेसंबंधी विचारसरणी आहे. प्राकृतभाषेपासून स्वतंत्रपणे ही भाषा निघाली; त्रिहोत्राहून परशुरामानें जे शेणवी ब्राह्मण आणले व ज्यांचे वंशज सध्यां गोऱ्यांत जिकडे तिकडे आढळतात त्यांच्या सरस्वती बालभाषा नांवाच्या बोलीपासून ही निघालेली आहे; इत्यादि कारणे, ही एक स्वतंत्र भाषा समजण्यास, हे विद्वान् देतात.

कोंकणी वाड्ययः—पोर्टुगीज लोकांनी गोवं जिंकण्यापूर्वी या भाषेत कांहीं वाड्यय होते असे म्हणतात; परंतु मिशनरी लोकांनी परघर्मीय वाड्यय म्हणून या भाषेतील हस्तलिंगिते जाळून टाकिलीं व जुने सर्व कोंकणी वाड्यय नष्ट झाले. १६८४ मध्ये सर्वांनी कोंकणी न बोलतां पोर्टुगीज भाषा बोलावी, असा जाहीरनामा काढून कोंकणीला मारण्याचाहि प्रयत्न झाला.

१५७९ मध्ये थोमस रिटफळस नांवाचा एक इंग्रज गोव्यास आला आणि त्यानें पहिल्यानें कोंकणी भाषेचें व्याकरण लिहिले, तीव्रावय त्यानें नव्या करारावर मराठींत ओवीवद्ध काव्य केले. तें १६१६ सालीं छापले व तेव्हापासून अज्ञनपर्यंत खिस्ती झालेस्या गोविकरांचे तें आवडते पुस्तक आहे. कोंकणी लिहिताना देवनागरी, कानडी व रोमन लिपीहि उपयोगांत आणलेली आहे, वरील पुस्तकानंतर आणखीहि पुष्टकळ पुस्तकें खिस्ती लोकांनी कोंकणीत लिहिली आहेत.

उच्चारांतील विशेष : १ ह्या भाषेचें उच्चारण वरेचरें नासिक्य आहे व त्याची परमावधि कारवाराकडील सारस्वत ब्राह्मणाच्या बोलींत दिसून येते. २ अगदीं दक्षिणेकडील मंगलोरजवळ व कारवाराच्या शेणवी लोकाच्या भाषेत कानडीभाषेप्रमाणे व्यंजनानंत असा शब्द सांपडिणे कठीण. प्रत्येक शब्दाच्या शेवटी अ सारखा न्हस्व स्वर जोडण्याची चाल आहे. ३ ई व ऊ हे कधीं कधीं न्हस्व उच्चारिले जातात व गाव्यलेहि जातात. उदा.—घेतली, घेतलि; माळन, मारन. ४ ए व ओ या स्वरांचे प्रत्येकी दोन दोन उच्चार आहेत. (१) न्हस्व परंतु स्पष्ट (२) दीर्घ. ५ सुरवातीचे ए आणि ओ यांचे ये आणि वो असे उच्चार केले जातात. ऐ आणि औ ह्याचे उच्चार व लेखन आय व आव असे होते. ६ महाप्राणयुक्त व्यंजनांतील महाप्राणाचा उच्चार नाहींसा करण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. वोझून (भद्र), वाव (भाऊ), गंर (घर), ७ इपूर्वी येणारा ‘व’ वहुधा गाव्यात. उदा. वळूक, विळूक; कधींकधीं ए च्या पूर्वीचाहि ‘व’ गाव्यात आणि ‘व’चा महाप्राणयुक्तहि उच्चार आढळतो. उदा. व्हाड, व्होड, व होड (मोड); ‘व’ वदल ‘य’ येऊ शकतो. उदा. तुवे, तुये (तुइयाक्डून).

नामे:-वयांत येणाच्या पूर्वीं किंवा हलक्या जातीच्या किंवा प्रतीच्या उल्यांचीं नामे नवुंसकलिंगी मानतात. उदा. चेंडू (मुळगी). तें (चेंडू) खय गेले? मनुष्येतर प्राण्यांतील नर मादी दादलो व वाइलो हे शब्द जोडून दाखवितात. उदा. सुने (कुत्रा). वाइल (वाइले) सुने = कुत्री. दादले डोंक = वगळा. स्त्रीलिंगी नामांचे अनेक-वचन ई व ओकारानंत व नवुंसकलिंगो नामांचे आकारानंत असते. उदा. राण्यो (राण्या), वोर्सी (वर्षे), सामान्य-रूग्याचा उपयोग कधीं कधीं पश्ची व चतुर्थीहि दाखविण्याकडे होतो. उदा. ‘देवा कुर्पा (देवाची कृपा) किंवा, किंयाक (किंतीला). तृतीयेचा न प्रत्यय आहे. कारवाराकडील सारस्वत निराव्या तंहेने तृतीया करतात. उदा. वापसुने आशिले कडे? (वाप कांडे होतो?). घटीच्या चो प्रत्यशाशिवाय ‘गेला’ हा आणखी एक प्रत्यय आहे, ‘मागेल्या वापसुगेल्या चांकरापेकी’ (माझ्या वापाच्या चांकरांतील). वापायलो (वापाचा) असेहि रूप आढळते. सप्तमी र लागून होते. सजीव प्राण्यांच्या नामांची सप्तमी घटीच्या रूपाला र लागून होते. उदा. बाटेर, वापाचेर, सर्वनामे:-.अहम् या संस्कृत शब्दापासून हांव (मी) हे प्रथमेचें रूप झालेले आहे. तृतीया हांवे अडी आहे.

क्रियापदे:—वर्तमानकाळांत सर्व पुरुषांत रूपे सारखींच राहतात. उदा. वच = जाणे. एकवचन वता. अनेकवचन वतानी. मध्यवर्ती मराठीप्रमाणे या काळीं क्रियापदांचे लिंग कर्त्त्याप्रमाणे न वदलता तसेच राहते. उदा. तो, ती, तें निदता. या काळाचा भविष्यकाळ दाखविण्याकडील उपयोग होतो. शिवाय ‘लो’ हा प्रत्यय लावून भविष्यकाळ करण्याचाहि प्रशात आहे. ‘हांव निदतोलो’ (मी निजेन). ‘ताळो’ लावून अपूर्ण काळ साधितात.

उदा. 'हांव निदतालों-ली-ले' (मी निजत होतों-त्यें-तं). निषेधार्थक क्रियापदे हा एक कौकणीचा विशेष आहे, वर्तमानकाळाचीं व अपूर्णभूतकाळाचीं नसणे या धातूचीं रुपे मूळ धातूला लावून ते ते काळ केले जातात. उदा. निद ना = तो निजत नाही. निदनातलों = मी निजत नव्हतो. वर्तमानकाळच्या रूपांमा 'जालो' लावून भूत-काळचीं रुपे केली जातात. 'वचना जालो' (तो) गेला नाही.

	असणे	वर्तमानकाळ	भूतकाळ
प्र. पु.	आसां,	आहा॒	आसां॑व, आहां॒व
द्वि. पु.	आसाय,	आहाय	आसात, आहात
तृ. पु.	आसा,	आहा	आसात, आहात
	निजें	वर्तमान.	भूतकाळ.
प्र. पु.	हांव निदता॒	आसी॒ निदतां॑व	निदलों॒ निदले॒
द्वि. पु.	तू॒ निदताय	तुमी॒ निदतात	निदलोय॒ "
तृ. पु.	तो॒ निदता॒	ते॒ निदतात	निदलो॒ "
	भविष्यकाळ		
प्र. पु.	निदतोलों॒	निदतेत्यां॑व,	निदतेले॒
द्वि. पु.	निदतोलोय॒	निदतेत्यात,	"
तृ. पु.	निदतोलो॒	"	"

'निंदू (दो) क' या धातूचीं निरनिराळीं धातुसाधिते पुढीलप्रमाणे होतात:-

धातुसाधित नामे : निदचै, निंदुचै, निंदूकू. वर्तमानकालवाचक : निदत, निदतोलो. अपूर्णकालवाचक : निदतालो. भूतकालवाचकल : निदलो. भविष्यकालवाचक : निदचो. ऊन प्रत्ययांत : निदून, निदोन, निदून. क्रियाविशेषणात्मक : निदताना, निदता॒.

कार्हीं गोमंतकी शब्दः—चैडॉ (मुलगा), भुरें (लहान मूल), तामसेर (पहाटेला), आत्कान (जकात), फॉस्टक (आगपेटी), सोलदार (यिपाई), पुडबैं (धोतर), धोव (नवरा), धु (मुल्या), फेल्यान (पलीकडे), मेस्त (सुतार), चडशाणो (जास्त शहाणा), केस्तांव (भांडण), पैपारै (बाजा), हांगा (येथे), कवट (अडे), भावीण (मुख्ली), हावान (तीर्थ), उलावणा॒ (संभाषण), पिसाट (वेडसर), लैवर (चाटणे), पेवप (पांहणे), मांड (दुकान), भावर पडप (मरणे), वोटवी (लग्न न झालेली कन्या), वाफोर (स्टीम लॉन्च), सांत (आठवड्याचा बाजार), सु॒णे (कुत्रे), हळदुळा (पिंवाळा).

बारदेसकरी कौकणीः—वेळगांव जिल्ह्याच्या नैर्कैश भागांतील लोक ही भाषा बोलतात. हिचे विशेष म्हणजे नासिक्य उच्चार शुद्ध कौकणीहून कमी करणे व महाप्राणयुक्त व्यंजने गालणे. उदा.-नोलोक = चालूक. आव = हांव. ड आणि छ हांची अदलावदलहि होऊ शकते. उदा.-दुकोड, दुकोल = दुष्काळ. त्याचप्रमाणे कठीण व्यंजनावदल मृदु व्यंजनेहि धालण्याची रीत आहे. उदा.-नेसोग = नेसूक; येक, योग, येक. शेवटचे दोन विशेष कानडीच्या सहवासाने या बोलींत आलेले आहेत. शेणवी किंवा गौड ब्राह्मणांचे जे ४ मेद आहेत त्यांतील बारदेस-करांची ही भाषा आहे.

गोमंतकी भाषेचा नमुना:-—म्हापस्या शअराव एक हॉडलों श्रीमंत गिरेस्त आसलो. तेंका चार चैडॉ, चार मुनों, तीन चेड्वा॒ असी संतती आसली. तेंचे चैडॉ, मुनों, चेड्वा॒ तेची सेवाचाकरी अँकापरास एक जास्त चडाओडीन करताली किंत्यापासून तर तेंगे आपणांग संपत्तीची वांटणी ज्यास्त दिवंची म्हणून. तेंका किंदै जाय किंदै नाकां, प्रकृतीची विचारपूस, खैय वैतलॉ, पतलॉ, वसतलॉ, उठतलॉ, खातलॉ, जेवतलॉ बी सगळी तेंच्या वन्याची चौकसी सगळी मन लावून करुंग लागली. तॉ सर्दींच तेनचेर चडलोसी आसलों जेंब्रा॒ तॉ चड म्हातारॉ जालॉ तेंब्रा॒ तेंगे सगळ्या संपत्तीची आपणाकडे कांयच दवरी नासताना वांटणी करून सगळ्यांग दिली.

नमुना २ रा:-—घरच्या सुखाव दॉगा॒ इस्टीर्नीचैं उलावण॑.—लक्षीमवाय-दुर्गावाय, तुमनेर हांव पळैतां कॅचांच झगडू तंटो॒ म्हणून माका॒ दिसाना. सर्दींच पळै जाल्याव येले खेपेक शान्त थंडगार दिसता. माका॒ मोऱ्है नबल

दिसता, नाजाल्यार आमगेर पल्य, हांव आमच्यांची आनी आमच्या मांब मांयची माज्या जिवाकडेन पळैतां कितली सेवाचाकरी करतां पणून तेय झगटात, गाळी सांगतात आनी मांब मांयूक तूं तर पळैताय हांव कर्सी तेकां करतां तीं कॅन्नाकॅन्ना च्छूच जातकुकू तेक्का हॅकरै, हांव १किंदू करूं माकां किंदैतरी उपाय सांग.

दुर्गाचाय—लक्षीम-वाय, तुकां जर वायट दिसाना तर हांव सांगतां हैं कसैं जाता-तैं. हांव सांगतां तसैं करसी जाल्यार तूं सुखाक पावशी, किंदू सांगूं?

लक्षीमचाय—सांगूं म्हणून किंदू विचारताय? तूं जर माज्या वन्याक सांगताय तर माकां किंचाक वायट दिसतलै. खुशाल सांग. तुजूं उपकार माजेर खूब जायत.

नमुना तिसरा:—कौंकणी भास ही गोंयाभायर पाविल्या गोंयकारांक आपले मुळचे भुयेक सांदेणो एक घट बरो दुवो आस. तो कैनाच सदल जांवक आनी निखळूक कावना. परंत मोळ्या लेदाची आनी दुखाची गजाल ही कि आमगेले खाशेले गोंयचे हिंदु हो दुवो मोळून ताची पूड करून उडौच्या वावराक मोळा नेटान लागल्यात. तांकां आपली खासा आवै नाकाशी जाल्या. ते वाटेवैले परके वायलेक आवै समजून सुमाराभायर भुरकुटल्यात. ह्या तांगेल्या नष्टेणाक लागून कौंकणी भास आपल्या हकाच्या घरांत आज वंदिणीवरी दीस काढा. परकी मराठी यें दिसानदीस इतलीं धुमशाणा घालूक लागल्या कि घरादाराचे यजमानीक ती खिणाखिणांत तॉऱांत उडैतली म्हण्टा.—गोंयकारांची गोंयाभायली वसगूक १५१.

एक पदः—तुमि कित्लेय सोदलै विचार किलोय केलो ॥ तरि गुरुवगर देव तुम्कां मेळत्तो ना पेलो ॥ १४० ॥ आजले खित् हजारावैर साधु जावू गेले । तरेतरेत् उपकार त्याणि लोकांचेर केले ॥ त्या साधुंत येक पुण् गुरुशिवाय जालो ना । गुरुशिवाय केनाच्च माक्षाकू कोण गैलो ना ॥ या संसारांत पुण गुरु नास्त्यार कांय जाता ई । येक अक्षर तरि पुण शिकनस्त्यार कांय येता? ॥ गुरु नास्त्यार कुस्कुट हाताक् गांवचै ना । गांवलेच तरि तें पदराक् रावचै ना । रावलेच तरि तें दैवाक् फांवचै ना । ह्ये भाशेन जण येक मनीस गुरुचो पांगलो । आस्तना लेखिना गुरुक् देखुन् तो भंगलो ॥ तुमिं ॥ १ ॥—भा. इ. सं. म. वार्षिक इतिहृत शंक १८३७ पृ. २५७

कारवारमधील सारस्वत ब्राह्मणांची बोली:—कारवारमधील सारस्वत हे चिह्नात्राहून पञ्चुरामानें आण-लेल्या लोकांचे वंशाज असें स्वतःस मानतात. रक्ंदुरुराणांतील सद्याद्रिखंडाचा याला आधार दंतात. हे लोक पोर्तुगी-जांच्या स्वारीनंतर गोंध्यांतून बाहेर राहावयासे गेले व हड्डी कारवार, अंकोला, हलियाल, सुपा व दिरसी येयें पुष्कल आढळतात. हे लोक फार जलद परंतु हेल काढून बोलतात, व यांच्या बोलण्यांत कानडी व पोर्तुगीज शब्द फार कमी येतात. या बोलीची चटकन् लक्षांत येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कोणता हि शब्द व्यंजनान्त असा उच्चारिला न जाणे. उदा० पुतु=पूत; दोनि=दोन. शब्दाच्या शेवटचे न्हस्व स्वर हे जुन्या प्राकृत प्रत्ययांचे अवशेष दिसतात. उदा० एकु पुतु=महाराष्ट्री प्राकृत-एको पुत्तो. एकि धुवा=महाराष्ट्री. एकी धूवा; दोनि=माहाराष्ट्री-दोनि. अस्त्य दीर्घ स्वर न्हस्व होतात. आसं=आहे. दि=दे. नासिक्य उच्चार अधिक प्रमाणांत आहे व अस्त्य स्वराचा उच्चार नासिक्य करतात. दोन स्वरांमधील व्यंजनांचे पुष्कल वेळां द्विव होते. उदा० माळा, ताचै. आणि कठोर व्यंजनाएवजूं मृदु व्यंजने येतात. इतर व्युतेक वायतीत शुद्ध कांकणीहून ही निराळी नाहीं.

कुडाळी:—मराठीच्या उपभाषांपैकीं कौंकणी म्हणून जर एक मुख्य उपभाषा अशी मानली तर त्या कौंकणीची कुडाळी एक पोटभाषा म्हणता येईल. कौंकणपटीवर ज्या उपभाषा चाढू आहेत त्यामध्ये उत्तर कौंकणी व दक्षिण कौंकणी असे दोन मुख्य रस्तू भेद आहेत. या दोन मुख्य माध्यमेदांच्या संबंधावर कुडाळी येते. हिचा प्रांत उत्तर व दक्षिण कौंकण यांच्यामध्ये आहे. या बोलीचे नांव कुडाळ देशावरून पडले आहे. हिचा हड्डी मालवणी असेहि दुरोरे नांव आहे. पूर्वी कुडाळ देशाची मर्यादा फार मोठी होती, रध्या सांवतवार्डीत कुडाळपेटा आहे. हड्डी ही बोली दक्षिणेस तंरेखोलची खाढी आहे तेथपासून उत्तरेस देवगड, कणकवली आणि फौंडा घाटापर्यंतच्या कौंकणपटीत बोलली जाते. अर्थात् हिच्या पूर्व व पश्चिम सीमेवर सद्याद्रि व अरवी सुमुद्र आहेत. वर दिलेल्या प्रातांतील सर्व सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांची कुडाळी ही भाषा आहे. सुशिक्षितांच्या बोलीवर शिष्ट मराठीचा घोडावहुत परिणाम झालेला दिसतो. हे लांक शुद्ध मराठी शब्द जास्त वापरून त्याना कुडाळी विभक्तप्रत्यय

व क्रियापदांची रूपें वापरतात व कुडाळीच्या उच्चारांतील विशिष्ट हेलांमध्ये त्यांचा उच्चार करतात. कुडाळी मर्ऊंत बाज्याय जानपद स्वरूपाचें आहे.

कुडाळी भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणे आहेत.— १ मराठी शब्दाच्या शेवटी इ अक्षर असल्यास कुडाळीत त्याचें य रूप होतें. उदा० समय (समई), घाय (घाई). २ मध्ये इ असेल तर तीव्रद्विल य किंवा वि, वी, अशी रूपांतरे होतात. उदा० वायल (वाईल), काविल (काईल), नायक (नाईक), सुवीण (सुईण). ३ आकारान्त नामें ओकारान्त होतात. उदा० अंबो, मुळो. ४ एकाशान्त नामें आकारान्त उच्चारिलीं जातात. उदा० कोळम्बा (कोळमे), आळम्बा (अळमे), नाणां (नाणे), पानां (पाने), जातां (जाते) इ०. ५ कांहीं कांहीं ठिकाणी महाप्राण मिसळतात. उदा० हडे, हकडे (इकडे), फाटी (पाटी), फुडे (पुडे) इ०. कोंकणीप्रमाणेंच श्यांतील नामें चालतात. कोंकणी हांव यावद्वाल मराठीप्रमाणे 'मी' हाच शब्द या बोलीत आहे.

असणे हा क्रियापदांची रूपें पुढीलप्रमाणे:

वर्तमानकाळ

मी आसंय

तू { आसय, आसस
ह'स, आहस

तो आसा; हा, आहा.

आमी आसंव

तुमी आसात

ते आसात.

भूतकाळ

मी होतांय

तूं होताय

तो होतो

आमी होतांव

तुमी होत्यात

ते होते.

भविष्यकाळाचीं कांहीं रूपे:- म्हणान (म्हणेन), मेळात (मिळेल), येतलो (येईल). पुष्कल अंशी ही बोली शुद्ध कोंकणीहून वेगळी नाही, हे पुढील उतांच्यावरून दिसून येईल.

कुडाळी बोलीचा नमुना:—गोमा गणेश पितळी दरबाजा. कुडाळ परांताचे पयले मालक वामण परभु सरदेसाय ह्येंचो पूर्वज गोमा गणेश परभु म्हणान होवून गेलो. तेची कथा अशी सांगतत :- गोम परभुक त्या परातांच्या सरकाराची गांठ घेवची होती, पण दरबारांत काय तेची दाद लागयना. अरज लीवून धाडलो तरी त्याच्या व मधल्या अमलदाराचो सयशिको झाल्याशिवाय तो वरतोंच जाय नाय, आणि मधल्या अमलदाराक चिरीमिरी दिल्याशिवाय त्याच्यार सयशिको होय नाय. चिरीमिरी देवक गोम परभुकडे काय नाय होता. मंगे त्याकां येक इगृत सुचली. त्याणां 'गोमा गणेश पितळी दरबाजा' ह्या अक्षरांचो एक शिको करून घेतलो. आणि पितळी दरबाजाच्या भायर दारांतच मांडी घालून वसलो; आणि जो कोण अरज घेवून भितुर जाय त्याच्या अरजार आपलो शिको मारून भितुर सोऱ्हुक लागलो. असां कांय म्हयने चाललां तंवां म्हदल्या अमलदाराक वाटलां सरकारानंत अरज पयत्यान पास करून भितुर सोऱ्हुक कोण तरी अमलदार नेमलो हा. म्हणान त्यांच्याकडे गेल्याल्या अरजार 'गोमा गणेश पितळी दरबाजा' हे शिको नसलो तर तो मारून आणुक अरजदाराक परत पाठवूक लागले.

नमुना दुसरा:—येकदा० दत्तगिरी म्हाराज आमच्या गांवांत खूप दिवस खल्ले. एक दिवस असां जाला०. ते लिंगाच्या देवलांत वसलेले. जबल आमचे बडील होते. तंका तेणी सांगलां, "तूं आपलो देवलाचां दार ढांकान् घे आणि भायर पायऱ्यांवर वसान भजन करीत राव." तशे आमचे वावा भायर येऊन वसले. वरोच वेळ जाला. म्हाराज काय दार उगडुक सांगयनत, तंवां वावा भायरसून साद घालूक लागले. तरीय भितुरसून काय शब्द येयना. तंवां तेणी आपण म्हणानच दार उगडलां. वगतत तर म्हाराज भितुर दिसले नाय. ते दाराखेरीज भायर जांवक तर दुसरी वाट नाय. तंवां तंका सोऱ्हुक ते सरकारी रस्यान् नैहार अर्दों मैलपर्यंत गेले. इतक्यांत फुडसून पांचपचास मंडळीमध्दी म्हाराज दत्त नामाचो गजर करीत येत हत्सा त्यांकां दिसलां.

चित्पावनी :—चित्पावनी भाषा कोंकणांत रत्नागिरी तालुक्याच्या उत्तर सीमेपासून म्हणजे जयगड खाडीच्या दक्षिणीरापासून दक्षिणेकडे समुद्रालगतच्या चिंचोळ्या प्रदेशांत तहत वेंगुळे, सावंतवाडी, गोमंतक आणि कदाचित् ह्याच्याही पलीकडे फार लांबपर्यंत चित्पावन ब्राह्मणांची खास भाषा म्हणजे आपसांत बोलण्याची भाषा आहे. वाहेर बोलताना ते शुद्ध मराठीतून बोलतात. परंतु तेब्हां आपल्या मूळम्बा भाषेप्रमाणे नासिक्य उच्चार फार

करितात. ही भाषा बोलणारे लोक कमी कमी आढळूळ लागले आहेत. ही चित्पावनी भाषा व कॉकणी भाषा यांचा फार निकटचा संवंध आहे, व ही शुद्ध कॉकणी व उत्तर कॉकणी किंवा संगमेश्वरी, यांना जोडणारी भाषा आहे.

उच्चारविशेष :— १ कुडाळीप्रमाणे एं च्या ऐवजीं आं येतो. उदा०—केठा, सोना, कुलां, तां, जां, गेत्यां, हवां, बोलव्यां; जां, माझा, तां, सगळां, तुझां. २ आकारान्त शब्द ओकारान्त होतात. उदा०—घोडो, घोपळो, पोथ्यो, शाहणो, ह्यो, हो, आयलो (आला), हबो ठेयलो. ३ आज्ञार्थ व प्रयोजक रूपांच्या वेळी ‘व’च्या टिकाणीं ‘य’ धातूच्या रूपांत अलेला दिसतो. उदा०—फरयलो, करय, जेय, ठेय, चालयली. ४ नायाचे शब्द शकारान्त असतात व त्यांना पुढे प्रत्यय लागतात. उदा०—आईशा, वापूश, भाऊश, वेहणीश, नंदश, चूलूश ह.

नामेः—नामांची सामान्यरूपे पुढीलप्रमाणे होतात : १ अकारान्त (पु. न.) देव-देवा, माणूस-माणसा, चित्र-चित्रा, अकारान्त (खी.) जीभ-जिभा, वाट-वाटा, भित-भिती, चेड-चेडी, थाळ-थाळी. २ आकारान्त (न.) तळां-तळे, लोणचां-लोणचे, फुरसा-फुरसे. ३ ईकारान्त (खी. न.) भिमी-भिम्या, घोडी-घोड्या, खुटी-खुट्या, लोणी-लोण्या. ४ ऊकारान्त (न.) लिंगू-लिंगा, गोहं-गोर्वा, वांसरू-वासर्वी, काढूं-काढवा. ५ ओकारान्त (पु.) घोडो-घोडे, माचो--माचे, आंबो-आंबे, हो-हे, जो--जे, तो--ते. ओकारान्त (खी.) बायको-बायका.

खाली विभक्तिप्रत्यय देऊन एक नाम चालवून दाखविले आहे.

ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र. ०	आ, ई, ई, ए, ओ, यो, यां	आंबो	आंबे
द्वि. ला	ना	आंबेला	आंबेना
तृ. ष, णीन	य, त्र	आंबेन	आंबेय-अ्
च. ला	ना	आंबेला	आंबेना
पं. पाई, पक्षा, हारठी	पाई, पक्षा, हारठी	आंबेपाई	आंबेपाई
ष. चो, ची, चां	चो, ची, चां	आंबेचो	आंबेचे
स. त	त	आंबेत	आंबेत

सर्वनामांची रूपे सामान्यतः वरील प्रत्यय लागूनच होतात. मी याची प्र. व त्र. मे-आर्ही. द्वि. च-आमला (अ. व.) तू-च. अ. व. तुमला, तो- तृ. ए. व. तेणीन्, तेणे.

क्रियापर्यः——असणें आवें रूपांतर ‘सणां’ असें होतें. त्याचीं पुढीलप्रमाणे रूपे होतात :

‘सणां’ वर्तमानकाळ

प्र. पु.	सौ	सौं
द्वि. पु.	सस	सा
तृ. पु.	से	सत

रीतिवर्तमानकाळची कांहीं रूपें : में सचां = मीं असतों. तूं सचस = तूं असतोस.

पुढे ‘ये’ तिन्ही काळांत चालवून दाखविला आहे.

वर्तमान		भूतकाळ	
प्र. पु. येचां	येचों	आयलों	आयलों
द्वि. पु. येचश	येचा	आयलोश	आयलेत
तृ. पु. येचे	येचत	आयलो	आयले
भविष्यकाळ		विधर्य	
प्र. पु. येन	येझं	येवा	येवां
द्वि. पु. येशील	याल	येवांश	येवांत
तृ. पु. येल	येतील	येवां	येवांी

पूर्वकालवाचक धातुसाधित उनी, वनी किंवा नी लाणून होते. उदा.-मास्ती, मारनी; जावनी, येवनी, खावनी इ.

कांहीं चित्पावनी शब्दः—अहुर (पूर), अंडुळो (झोंपाळा), चटोर (चावट), बल्कट (उष्कल), इतलां (इतके), चेड (मुलगी), बोऱ्यो (मुलगा), एठाठीं (येथून), जोवणां (वीज), ठवणस (करार), माथ्यो (खी), खळ (आंगण), डवरो (खळगा), मिरसांग (मिरची), गातां (वाज), थाळ (चुला), मोरळी (विंशी), घडशी (विटाळशी), चखोट (चांगले), वाठवण (केरसुणी), जरंडी (महतारी), केइला (कधीं, केव्हां), नतणे (नसणे), सुंवईहारची (सुंवईकडील), पहू (पेहे), हासामूस (दमलेला), सोपारां (सोपे), वाथरणां (पसरणे), कितां (काय), के (कोठे), किणला (कशाला), ठावकां (भांडे), ढाळ (जुलाव), पारो (कोवळा फणस), पौऱ (पाणी साडविण्याचा खळगा), वलचण (वराच्या भिंतीपासून पावळी-पर्यंतची जागा), घोऱश (नवरा), परवो (परका), हेंगडायणां (वेंडावणे), नाकां (नको), शेड (फांक), खेड (मिसळ), आदवेचो (प्रथम परिचयाचा), आघोट (उन्हाळा), अद्रून (मुहाम).

चित्पावनीचा नमुना:—कांगतीच वोळी हेंगाडी नाहीं नी आमची हेंगाडी कशी सेल. उलटी आमचीच वोळी संस्कृताजवळ से असां शाक्षीवावाच म्हणत. एतां इतलां खरां कीं, ह्या वोळ्यांत व्येहळेले ग्रंथ नी पुस्तकां आमला के आढळत नाहीं, असां पुष्कल म्हणत. पण हेवरठी फारत चांगले शिकले सवरलेले विद्वानांची ही व्यवहारभाषा नसेवी. एतां हीं वोळी के नि कैवेरी वोळचत तां सांगचां. रत्नांगिरीचे उत्तरा जयगड म्हणी बंदर से, ते जयगडाचे उत्तराहार ही नाहीं. पण जयगड पाण्ठी दक्षिणाहार रत्नंगिरी, राजापूर, देवगड, मालवण, वेंगुर्ली, सावंतवाडी, गोवां, एठांपावत सेच. पण तेचेय दक्षिणाहारीं कदाचित् चालत सेल.

चित्पावनीचा २. रा नमुना:—माणसःन घे म्हटले आपलेण पोऱ्ह नये. दुसरेचां चखोट सेल तां घेबां. पण उठले सुटले दुसरेच्या सगळयोच तन्हा घेणां अगदी वाईट. आतांशा पुरुष, वायाको, घाकटीं वधेवीं तीं अगदीच आपलीं शिळ्पत दिसत. दिवसान दिवस सगळ्याच गोईत्र भिकारण नी दुवळेण वाढत चाललां. हेच्यो सगळेच विचार करनी आपलां हितसाधन करवे हवां. नि हें साधेवे शिकलेसवरलेले नी तारणे लोकाव मनापाणीं झटवे हावां.

वन्हाडी :—देशी मराठीचे जै क्षेत्र मार्गे सांगितले आहे तें पूर्वेस बुलढाण्याच्या पश्चिमार्धपर्यंत आहे. त्यापुढे वन्हाडी लागते. वन्हाड व मध्यप्रांताच्या दक्षिणभागांत जी मराठी बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून जरा निराळी आहे व ती सामान्यपणे वन्हाडी या नांवाने संबोधिली जाते. वन्हाडी भाषेचे क्षेत्र वरेच विस्तीर्ण आहे. पश्चिमेपासून सुरवात केल्यास हिंची सरदह बुलढाण्याच्या मध्यांतून पश्चिमार्ध वगळून उत्तरेस तापी नदीपर्यंत जाते. तेथून पूर्वेकडे एलिच्यूर, बैतूल, छिंदवाडा, शिवणी व वालाघाट यांचा दक्षिणभाग पोटांत घेऊन दक्षिणेकडे वळते. नंतर भंडारा, चांदाचा वायव्यभाग, वणी व वाशीम इतका प्रदेश वेढून परत बुलढाण्यापर्यंत येते. कोंकणी भाषेचे ज्याप्रमाणे प्रांतांवरून, जातींवरून, व धंद्यांवरून निरनिराळे उपभेद पडलेले आहेत तसेच वन्हाडी भाषेचे हि आहेत. घाटावरची वन्हाडी किंवा घाटोळी व शाताखालची वन्हाडी असे दोन स्थूल भेद आहेत. नागारुडी, वालाघाटी, चांदा इ. देशनिष्ठ व झारपी, धनगरी, कतिया, कुणवी, कुंभारी, महारी, गोवारी हे जातींवरून पडलेले उपभेद आहेत. के.वटी हा आणखी एक पोटभेद वधेली भाषेशी मिसळून झाला आहे. हलवी म्हणून जो पोटभेद आहे तो वन्हाडीच्या शेवटच्या परिसरावर वापरला जातो. ह्या प्रयोक्तीं मध्यवर्ती वन्हाडीगासून थोडे निराळे असे सूक्ष्म भेद आहेत.

वर्णप्रक्रिया:—१ दीर्घस्वर विशेषत: अन्य दीर्घस्वर न्हस्व उच्चारिले जातात. उदा. मी अथवा मि. माहि अथवा माही. माहा, महा (माझा) २ पुणोंी भाषेत जेयें ‘ए’ अन्य स्वर येतो तेयें वन्हाडीत ‘अ’ घालतात. उदा० सांगितल, त्यान, सुकेन, असल. ३ ‘ए’ किंवा ‘य’ वदल वन्हाडी भाषेत इ स्वर येतो. उदा.- दिल, देल, चल. इल, येल, वेल. राश्यला, त्यव्हा. ४ ‘आय’ ‘ए’ चा उच्चार ‘ये’ असा करतात. कोंकणी भाषेत असाच फरक होतो. ‘ए’ वदल ‘य’ किंवा ‘अं’ वदल ‘बो’ येणे हा प्रकार कानडीच्या संसर्गानें मराठीत शिरला असण्याचा संभव आहे. उदा. येक, वोंगळ. ५ ‘अऱ’ आणि ‘अवि’ ह्या दोहोंवदल ओ हा स्वर उच्चारतात. जोळ (जवळ) उडोळा (उडविला) ६ अनुनासिकांचा उच्चार अर्धवट न करतां अगदीं स्पष्ट करतात. उदा. ‘तूं’ चा तून. देवार्शी

देवाशीन्. ७ ‘ङ’ च्या उच्चारासंबंधी बन्हाडींत बरीच भानगड आहे. एकाच्या स्वराच्या नंतर ढ आला तर त्या ‘ङ’च्या उच्चार ‘र’ होतो. ‘ळ’चा उच्चार ‘र’ किंवा कळच्या जवळ जवळ होतो. कधीं कधीं ‘य’ त्यासारखाहि होतो. बुलटाणा मलकापूरकडील भाषेत त्याचा नियमानें य होतो. उदा.-दोला-दोया, जवळ-जोय, जवय, माळी या शब्दाचे मारी, मायी, माई इतके भिन्न उच्चार होतात. ८ बन्हाडी भाषेत न बदल ण घालतात, तर नागपुरींत ह्याच्या उल्टण ददल न घालतात. ९ ल आणि न हे वर्ण भविष्यकार्णी एकमेकांबदल येऊ शकतात, उदा. मी मारीन-मी मारील. तो मारन-तो मारल. १० इ, ई, ए ह्या स्वराच्या पूर्वींचा ‘व’ अस्पष्ट उच्चारिला जातो, कधीं कधीं त्याचा लोपहि होतो. उदा.-विस्तु, वस्तु, वीस-ईस, वेळ-येळ. ११ बहचा उच्चार भ असा कधीं कधीं करतात, उदा.-नव्हते-नभते.

नामे :—अन्त्य स्वर दीर्घ असेल तर तो न्हस्व करण्याची लकव बन्हाडींत आहे म्हणून वर सांगितलें. तिचा परिणाम असा शाळा आहे की, नयुंसकलिंगी अनेकवचनी जै ‘एं’ कारान्त रूप असेतें ते त्याच ठिकाणी अकारान्त होतें आणि असें अकारान्त रूप ज्ञालें म्हणजे त्याचें विशेषण साहजिकच पुढिंगी अनेकवचनांत रहेते. उदा०-चांगले माणस. अशा रीतीने पुढिंग व नयुंसकलिंग यांमध्ये घोटाळा केलेला आढळतो. हा फरक मराठी व गुजराठी या दोन भाषांमध्ये प्रामुख्यानें आढळतो. हिंदीत तो तसा फारसा नाही. तेहां या दोहोंमधील दुवा बन्हाडी भाषा सांघते. विभक्तिप्रत्यय मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेंच आहेत. फक्त चतुर्थीच्या ला प्रत्ययाच्या ऐवजीं ‘ले’ हा प्रत्यय वापरण्यांत येतो. उदा०-वापाले. अनेकवचनाच्या प्रत्ययांपूर्वी ही किंवा ई हा एक आगम येत असतो. उदा०-वापाईस, वापाईस; माणसाईले.

सर्वनामे :—सर्वनामांच्या काहीं विभक्तींची रूपें चमत्कारिक होतात. पुरुषवाचक सर्वनामे-द्वितीयामज, मजले, मले. तृतीया-तुवा, त्वा, त्या. पष्ठी, माहा, तुहा. पुणेरी भाषेतील माझा, तुझा हीं रूपेहि वापरिले जातात.

दर्शकसर्वनामे :—जो, तो यांचीं रूपें पुणेरी मराठीप्रमाणेंच होतात. स्त्रीलिंगी एकवचन मात्र हे, ते, जे असें होते. काव्यामध्ये, जुन्या भाषेत व पत्रब्यवहारांत स्त्रीलिंगी एकवचनी रूप एकारान्तच आढळून येते. उदा० ‘कळावै हे विनंति !’ प्रश्नार्थक सर्वनाम ‘काय’ ह्याचीं पंचमींची रूपें काहून, काहून, काहून अशी होतात.

क्रियापदे :—पुणेरी भाषेतील क्रियापदांचीं सामान्य रूपें शिष्टांच्या वापरांत आहेतच. त्याशिवाय जीं रूपें प्रामुख्यानें वापरांत आहेत तीं हीं : मी म्हणीन, मी असल-असीन, द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष यांचीं एकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात. तू आहे, तो आहे; तू गेला, तो गेला. त्याच्यप्रमाणे भूतकाळांतील द्वितीयपुरुष आणि तृतीयपुरुष यांच्या अनेकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात. उदा० तुम्ही गेले, तं गेले. वर्तमानकाळचीं प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचीं असणे किंवा हों धातूचीं रूपें : मी आहों-आहे-ह्य अशीं होतात. द्वितीय व तृतीय पुरुषाचीं एकवचनाचीं रूपें आणि तृतीय पुरुषाचीं अनेकवचनाचीं रूपें सारखींच होतात; त्याच्यामध्ये लिंगभेद नसतो. उदा० तू राहतेस, तो येते, तो करत्ये, ते करतेत, ते जातेत. ‘मी जातो’ असें खियाहि म्हणतात. ‘मी गृहधंदा विसरलो.’ ‘तो काम केला’ असे चमत्कारिक प्रयोगहि द्राविडीभाषांच्या संसर्गानें बन्हाडींत आढळतात. आज्ञार्थींची द्वितीय-पुरुषीं एकवचनाचीं रूपें यकारान्त होतात. उदा० जाय, खाय, पाह्य इ. रीतिभूतकाळाचा उपयोग भूतकाळाप्रमाणे होतो. ‘ओ’ कारान्तर्भेणी क्वचित् आढळतात. उदा० मी निजीं. अकरणरूपांत इच्या ऐवजीं यं हें अक्षर येते. उदा० तो जायेना, तो देयेना. कोंकणीप्रमाणे अन लागूनहि रूपें होतात. उदा० धावटन, सांगितलन. ‘म्या मारले’ या प्रयोगाप्रमाणे ‘त्या मारले’ (तू मारिलेस) असा हि प्रयोग होतो. भविष्यकाळचीं रूपें पाहण्यासारखीं आहेत.

मी मारल	आहीं मारू
तू मारसीन	तुम्ही मारसान
तो मारील	ते मारतीन

धातुसाधित नामे पुणेरी मराठीप्रमाणे आहेत. परंतु यांचीं रूपें निराळ्या तळ्हेने होतात. या, आ, आय मूळ धातूला लागून सामान्यरूप होतें, व मग इतर प्रत्यय लागतात. उदा० चारायले, राखावाले, कराले. पुणे-साताच्या कुणबाऊ भाषेत ल्ययन्ताला शानि, शान शब्द जोडलेला आढळतो, तसा बन्हाडींतहि तो वापरण्याची वहिवाट आहे. करूनशान, धावूनशान, म्हणूनशान.

वन्हाडीचा नमुना:—एका साक्षीदाराची जबानी:— रामजी बहूद सोनाजी, जात माळी. उंचर वर्से पंचेचाळीस, बस्ती सोमठान. प्रतिशेवर कळवितों की, आजमास पंधरा दिवस ज्ञाले असतील रोज शुक्रवारी गर्ती मी व माही वायको आनी दोन पोर असे घरांत निजलों असतां दोन प्रहर रात्रीचे सुमारास माह्या वायकोन मष्टा जाग केल. आन म्हनू लागली की घरांत भांडे वाजत असून माणसाचा चाहाळ येते. तेब्हा उठा. त्यावरून मी उढले आनी भीतीकडे पाहिले त मला भोक दिसल. त्यावरून खास वाटल की कोनी तरी घर फोडून आत शिरल आहे. घरात दिवा नव्हता. माह्या आथरुनाखाले आगपेटी व्हती, ती लगेच काढून पेटविली. इतक्यात हाच आरोपी भीतीस पाडलेल्या भोकाजवळ जाऊ लागला. त्याच्यावर माही नजर गेल्यावरोवर म्या त्यास पकडल. आणि त्याचा हात घरून त्यास म्हनालो की, “अरे चोरा, कोठ जात?” त्यावरून त्याची व माही झोऱोबासींवी बरीच ज्ञाली. मी घरांतून कलमाई भल्ला केला. त्यावरून घराचे शेजारी लोक सिताराम व इठोबा हे आले. इतक्यांत माह्या वायकोन दिवा लावला आनी घरातली साखली काहाडली, व सदरहू इसम आंत आले. मग मला भल्ल जोर आल. व मग आम्ही तिघान त्याचे हात बांधले, आनी लगेच पाटलाकडे घेऊन गेलो.

घाटोळीचा किंवा घाटावरील वन्हाडीचा नमुना:—एक दीस एक सिंह झोपी गेलता. एक उंदीर तेच्या अंगाऊन पळाला. मून तो जागा ज्ञाला. त्या सिंहान् ५ त्या ल्हानशा जीवाले धरण्ड. आन त्यान ५ त्याले जाग केलॅ. मून माराव इत्यत्यात मले मारू नको आस मोळ्या मिनतवारीन ५ ग्हटल मून त्यान ५ तेला सोडून देलॅ. जरशानॅ तो सिंह रानांत शिकार करायसाठी गेला आन जाळ्यामंदी आडकला. ते जाळॅ कोऱ्या गांवकन्हायनॅ त्याले धरायले टाकलतॅ. मंग जेचा का जीव त्यान वाचवलता तो उंदीर आपल्याकडे येतोय आसॅ त्यानॅ पाहूलॅ. “त्वा मले वाचवल तस म्या वी तुले वाचवल.” आस तो उंदीर बोलला. मंग समदे उंदीर कामास लागले आन लय मोठे दोरखंड त्याहॅ. कुरतुडले आन सिंह मोकळा ज्ञाला.

वन्हाडीचा स्वतांचा असा शब्दसंग्रह आहे. उदा० भेटणे (मिळणे), वावर (शेत), पोऱ्या, फोटर (फोलकॅंट), टंगी (अडचण), डावलै (करंडा), पारीस (सहाण), घडली (घागर), पावशी (विळी), डेपतू (पितांवर), बोथरी (गोधडी, वाकळ), दाळा (नवरा), जिंजी (मोठी वर्हीण), गोंन्हा (गांवचें वासंहं) आळू (कुत्रा), कोठा (गोठा), राइ (मोहरी), मंडोसरी (फोडणीचे वरण), पोपट (पावटे), भेद्री (टमाटो), कोहळ (तांबडा भोपळा), आदू (वटाटे), आंबारणे (पक होणे), हाड्या (कावद्या), अदाऊ (लुच्चा), चवरा (वडवड्या), धकणे (चाळू होणे), तिरपी (लहानशी खिडकी), वरपणे (भुरके मारणे), भदे (मडके), डिंगर (लुच्चा), हातोळी (लय).

नागपुरी:—नागपूर, वर्षा, चांदा, भंडारा, वालाघाट, रायपूर या जिल्ह्यांत जी भाषा बोलली जाते ती नागपुरी होय. वास्तविक ही व वन्हाडी यांत मिनता नाही. परंतु वन्हाडांत वरील जिल्हे नसल्याने मध्यप्रांताची राजधानी जै नागपूर शहर त्यावरून हीस हैं नामाभिधान देण्यांत आले आहे. व हिला वन्हाडीची एक उपभाषा म्हणून मानव्यांत आले आहे. फक्त यांतील जो भाग उरिया किंवा हिंदी यांना जवळ आहे तेथें संविप्रदेशवर या भाषांचा तेथील मराठीवर परिणाम झालेला दिसतो.

चंद्रपुरी:—चांदाकडील वन्हाडीला चंद्रपुरी असें नांव आहे. या बोलीचे वन्हाडीहून आणखी विशेष आहेत ते पुढीलप्रमाणे:—

ल च्या ऐवर्जी र येतो. उदा. जवर (जवळ), डोरे (डोळे). लिंगाचा निर्वेष क्रिशपदाध्या रूपावर नाही. उदा. ‘तो म्हणते.’ ‘जार तोडून टाकला’ पूर्वकालवाचक अव्याला ‘इयानि’ जोडण्यात येतो. ‘घेऊन इयानि.’ ‘हात जोडून श्यानि.’ घषीचीं रुपै ‘चा’ प्रत्यय लागून होतात. आणखी विशेष व इतर गोष्टी पुढील उत्तांच्यावरून जास्त चांगल्या समजतील.

नागपुरीचा नमुना:—“पटवारीचा चिंधु लोधी याच्याकडे तु चाकरी होतास का?” “होतो. सात आठ महिने चाकरी केली. गेल्या चैताचे मधात चाकरी सोडली.” “चाकरीवर होता तेब्हा कोठ राहत होता?” “माहि ठेवलेली वायको इस घेऊन मि चिंधुचे घरात राहत होतो. माझ्याकडे किरसानकीच काम होत, आनखिन

मालकान जे काम सांगितल ते कराव. जेबहां सार पिक जमा झाल व वावरात खळ केल तहि मि खळयात रात्रंदिवस रखवालिस राहत होतो व माहि वायको घरि राहे.” “चिंधु कहीतरी खळयात राहिला होता?” “तो कधीकधी खळयात निजे. एक कडव्याच्या पैऱ्याची लहानसी झोपडी केली होती. त्यात मि निजो.” “चिंधु त्या दिवसी खळयावर निजला होता, तर त्याच्या अंगावर डागिने होते?” “चिंधु दिवसभर खळयावर होता. जेवावयास घरि गेला नाहि. संध्याकाळी त्याच्यि सासु वळाउ आलि पर गेला नाहि. भुक नाहि म्हुन सांगितले. त्याच्या अंगावर सोन्याच कड, चांदिच कड, चांदिचा करदोडा आनि सोन्याचा छळा इतक होत.”

चंद्रपुरी भाषा:—“कोन? मोठी माय?” “व SS” “कोठी जाते माय?” “दंडाकड जातो वये सदवाले भाकर घेऊन श्यानी.” “काऊन? सदवादादा घरी नाई आला कावो?” “कसा येईल वये? वावरात जोहृडाचा। चुरना चालला हाये, पावराच्या मारे उसंत नाई, नईच्यान दोरावासराचा आदरा, कोनाच्या भरोळयान कोठ चुरना होते. दादल्यावानी माणसाच्या उरावर राहाव लागते तेवा कोठ दाणा दिसते डोऱ्याल.” “खरा आहे माय तुझा म्हणन. आजकाल पोटच्या पोरावर इश्वास राह्यला नाई. तुले त माहीत आहे. हरवा पाटलाच्या पोरान मागाच्या हाडोखात राती पडतांनशानी ढोलीतून गहूं चोरून नेले. आवीर काय झाल?” “आहे वये माहित. का कराव लागते आपल्याले लोकाच, वर वये, जातो वावराकडे. वारा का वाई भक्तभक वाहाते, विस्तो लागला जसा काई.”

मऱ्हेटी:—वालाघाट जिल्ह्याच्या दक्षिण भागांतील लोक मराठी वोळतात. वरच्या जातीचे लोक नागपुरी वोळा वोळतात व खालच्या जातीचे लोक मऱ्हेटी नांवाची वोळी वोळतात. या मऱ्हेटीवर शेजारील पूर्व हिंदीच्या उपभाषांचा परिणाम होऊन ती एक मिश्र वोळी झालेली आहे. या भाषेतील उच्चार वन्हाडीप्रमाणेच आहेत. उदा० येर (वेळ), जवर (जवळ); मनला (म्हणाला), इरुध. या भाषेचे स्वतंत्रे विशेष पुढीलप्रमाणे. स्वरानंतर येणाऱ्या डचा र होतो. उदा० झार (झाड). श्वासयुक्त उच्चार गाळण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. उदा० मनला, दोबनी. पुष्कळ वेळां नरुंसकलिंगाएवजीं पुंलिंगच वापरलेले दिसते. उदा० ‘चांगला पांघरून,’ ‘आपला पोट,’ ‘मी त्याले खालता पालो,’ ‘वापानै दया केला’ असे प्रयोग होतात. भुका (भुकेला), चाला (गेलेला), पांगाच, इत्यादि रूपे हिंदीच्या सहवासानें झालीं आहेत.

मऱ्हेटीचा नमुना:—मी त्या पोऱ्याला आपल्या सांगात जांबुर खावाले नेलो होतो. मी येका मोळ्या झाडापासी गेलो. मंग त्या झाडावर चंगलो. पोरगा झाडाच्या खालीं उभा होता. मी वरताऊन जांबुर टाकत होतो. पोरगा कांहीं जांबुर खात होता अन कांहीं ठेवत होता. मी मंग झाडावरना उतरलो अन त्या पोराले घेऊन घराकड येत होतों. मोळ्या त्यापासी आलो. मंग मी त्याचा गरा दोही हाताना धरून त्याले खालता पालो, त्याच्या गन्यावर टोंघरा ठेऊन गरा सुरङ्गन देला. थोड्या येरामंधी पोरगा फडफळन मरून गेला.

खानदेशी-अहिराणी भाषा-डॉ. ग्रियर्सन यांनी संपादिलेल्या भाषापाहणी (लिंग्विस्टिक सव्हैं) ग्रंथात या भाषेला मराठीची पोटभाषा न मानतां गुजराथीची पोटभाषा म्हणून गणली आहे. अशा तंहेचा संशय मोठमोळ्या पंडितांनाहि पडावा इतका गुजराथीचा या भाषेवर परिणाम झालेला आहे. हिंद्या या स्वरूपासुळें हिला एक प्रकारचे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. या भाषेला नंब प्रांतावरूनच पडलेले आहे. शिवाय दुसरेन नंब ‘अहिराणी’, हें जे लोक ती भाषा वोळतात त्याच्या नंबावरून आलेले आहे. ही अहीर-आभीर लोकांची भाषा आहे. या भाषेचे क्षेत्र साधारणपणे पूर्व व पश्चिम खानदेश जिल्हे, दक्षिणेकडे नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तर हदीपर्यंत व उत्तरेकडे वन्हाण-पूरपर्यंत आहे. शिवाय ही भाषा बोलणारे आभीर किंवा अहीर लोक खानदेशाच्या बाहेर नाशिक, नेमाड व बुल-ढाण्यापर्यंत ही आहेत. म्हणजे या भाषेचे क्षेत्र फार विस्तृत व भाषा बोलणारे लोकहि पुष्कळ आहेत. खानदेशमधील हल्हीं स्थायिक असलेले आभीर लोकहि मूळचे उत्तरेकडचे. या भाषेचे क्षेत्र मोळे व त्यांत निसर्गनिर्मित अड-थलेहि पुष्कळ. शिवाय निरनिराळ्या लोकांनी येथे वसाहत केलेली असून त्यांचे निरनिराळे पंथ, समजुटी, चाली इत्यादि-मर्ये मिन्नता आहे. या सर्व कारणांनी या भाषेला बहुरूपत्व प्राप्त झालेले आहे व ठिकठिकाणीं पोटभेदहि झालेले आहेत,

उच्चारविशेष:—‘स’ बदल ‘छ’. उदा.-छोड, छावली. च वर्गीतील व्यंजनानंतर येणाऱ्या लच्या ठिकाणीं क आणि ‘ळ’ ऐवजीं ‘य’ येतो. उदा.-जयगांव, झाय, काया, पिवया, केयी इ. कधीं ल ऐवजीं ‘ळ’

येतो. उदा.-जयगांव, जडगांव, (जलगांव), 'ण' बदल नेहमी ' न ' येतो. उदा.-पानी, पन. ' र ' नंतर ड आह्यास ' र ' बदल ' ल ' येतो. उदा.-लडणे, पलडे (परडे), वलडणे (ओरडणे). ' त 'च्या ऐवजीं ' ट ' येतो, आणि महाप्राणोच्चार उच्चारिला जात नाही.

नामेः--विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी नामांचे सामान्यरूप होत नाहीं. एकवचनाच्या प्रत्ययांना पूर्वी ' स ' जोडले म्हणजे ते अनेकवचनाचे होतात. प्रत्यय पुढे दिल्याप्रमाणेः-- द्वितीया-ले. तृतीया-न्ही, नी, कडतीन, कड, नाकन, वरी, चतुर्थी-ले, से. पंचमी--तिन, थिन, पान. षष्ठी-न्ह, न्हो, न, नी. सप्तमी-- म, मा, मझार. उदाहरणार्थ कांही रूपेः--बरले, घरतीन, घरमझार, खानदेशमा.

सर्वनामेः--' मी ' आणि तुं या सर्वनामांचीं रूपें खालीलप्रमाणे.

प्रथमा	मी	आमू, आमु
द्वितीया, चतुर्थी.	मले, माले, मल्य,	आम्हले, आमल्ये
तृतीया	मिन, मावरी, आम्ही	आम्हनावरी. आमुन
पंचमी	मनपान, मानाथीन; मनाथीन	आम्हनपान-थीन,
षष्ठी	मन्ह-ना-नी; माह्य	आम्हना-नी; आमन
सप्तमी	मनमा, मनामा	आम्हनामा.
प्रथमा	तु	तुम्हू
द्वितीया, चतुर्थी.	तुले	तुम्हले
तृतीया	तू, तुवरी, तुनी.	तुम्हू, तुस्हनी, तुम्ही.
पंचमी	तुनपान, तुनुथीन	तुम्हान, तुमुनाथीन
षष्ठी	तुन्ह, तुना, तुनी	तुमुनी-ना
सप्तमी	तुमा	तुम्हाना

इतर सर्व नामांना बर दिलेले प्रत्यय लागतात. क्रियापदांचीं रूपें कर्याच्या लिंगाप्रमाणे बदलत नाहीत. वर्तमानकाळांत तिन्ही पुरुषांचीं रूपें एकच आहेत. उदा.-मी, तुं, तो करस; आमू, तुम्हू, ते करतस.

भूतकाळ क्रियापदाच्या नुसत्या मूळरूपावरूनच सिद्ध होतो. कोणत्याहि पुरुषाचा व वचनाचा अर्थ यावरून होतो. उदा-मी, तुं, आमू, तुम्हू, त्यांसनी त्यानी, मी, तुं, इ० केले.

कांहीं धातूंचीं फक्त निराठीं रूपें होतात. उदा. मी वोल्नु; तुं वोलना, त्या वोलनात.

भविष्यकाळचीं के (करणे) या धातूंचीं रूपें.

मी	करसु	आमू	करसूत
तु	करशी	तुम्हू	करशात-शाल
तो-ती-ते	करी	त्या	करतीन-तील.

कांहीं अहिराणी शब्दः--कथाकन (कोणीकडून), अथाकन (इकडून), उनात (आलांत), पद्य (कपाशी), गावडी (गाय), अंडोर (मुलगा), निस्ताईन. (हळहळू), गुमणे (हरवणे), गवांद्या (सोबती, मिहू), टिमकारणे (चोपणे), वा (वाप), अठे (येथे), चितांग (कुणबी वायकांच्या गळवांतील अलंकार), वऱ्ह (वर), जरुक्सा (थोडा), हाड्या (कावला), लव्हलव्ह (लवकर), खाशखाय (खोडकी), थाट (परात), गोठ (गोष्ट), ढोरकी (गुराखी), चिडी (चिमणी), वाहारी (सून), वगार (पारङ्ग), बडांग (कुंगण), टोच्यावापू (देवी डॉकटर).

अहिराणी भाषेचा नमुना:—एका पत्रांतील उतारा-तुम्हीने उये पत्र धाडलत, त्ये मर्यादे कालदी मंगय-वारी भेटल. मांगो दुला आठी कालदी उनता. त्याल्ये मिन सागल की वावरात पवर्यामध्युन सन तूर नी शेंग प्येरी दे. औंदां कपाशील्ये भाव नाही आन गेल्या वरसी भेवराजाकन कपाशीच येक वेंडवी भेटल नाही. माझी अवस्था मर्लूम की देवाल्ये मालूम. कसातरी दिवस काढी राहिनो आहे वारे. रववारच्या बाजाराल्ये दोन गोळे वेडसन टाकतो. नवरीचा चितांग अन वाकरवाळ्या गहान टाकीसन रुपये कहाडीन.

विस्तरवारी टोऱ्या वापू आमच्या गावाल्ये उनता. गणू बाज्याच्या दटल्यावर मंचकावर जपला व्हता. तठी त्याल्ये राती हळूच्नु शुंगला. गणू बाज्याचा अंडोर अन् माही वहारी गावल्ये जायेल शे. धन्याच्या पोरत्ये कुकु लायात्ये. धन्यान डाय पेर्यांने जेवन दिलत, गुयाचा शिरावी करलता. जडगावीं नयाच पानी लई येत, तरी होडी झाल्यावर जाने शे. वकील बुवाल्ये भेटीसन कागद करी टाकू. इ०

हळवी:—हळव लोक मध्यप्रांतील वस्तर आणि कांकर ह्या संस्थानांत व चांदा, रायपूर आणि भंडारा ह्या बाजूच्या आसपास पसरले आहेत. मध्यप्रांताच्या बाहेरहि कांहीं ठिकाणीं हळवी लोकांच्या तुरल्क वसाहती आहेत. बऱ्हाहांत एलिच्चपूर जिल्ह्यांत पुष्कळ हळव आहेत व ते कोष्ठाचा धंदा करतात. हळव हे गोंडापैकीं आहेत असे समजूऱ्यांत येते. मद्रास इलास्थांतील व रायपूर मधील हळव लोक गोंडापैकींच आपणास समजतात तर भंडारा येथील हळव आपला व गोंडांचा कांहीं संबंध नाहीं असे तितक्याच जोराने सांगतात. ओढथा प्रांताच्या राजांच्या तैनातीत हे लोक सेवाचाकरी करून राहत. मानवंशशास्त्राच्या दृष्टीने हळव लोकांवद्दल वरेंच मतवैचित्र्य दिसून आले तरी भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने ते मूळचे अनार्य एतंशीय असून त्यांनी आर्य भाषा स्वीकारित्या आणि भाषेवरोवर आर्यधर्मेहि स्वीकारला. हळवी लोकांच्या भाषेत मराठी, उरिया आणि छत्तिसगडी या तीन भाषांचे मिश्रण आढळून येते. वस्तर येथील हळवीच्या पुढील पोटभाषा आहेत. महारी किंवा मेहरी, अडकुरी, वस्तरी, चंदारी, गच्चिकोलो, मिरागानी, मुरिआ व शुंडी ह्या निरनिराळ्या पोटभाषा नातीच्या व धंशांच्या नांवांवरून मानल्या आहेत. वस्तुतः हळवीहून त्या भिन्न नाहीत. कर्नल ग्लासफर्ड हळवी भाषेसंबंधी पुढीलप्रमाणे लिहितो. ‘हळवी बहुतांशी छत्तिसगडी सारखी आहे. तीत मराठीचे पुष्कळच मिश्रण झाले आहे, किंवृहुना बहुतेक प्रयत्य मराठी आहेत. बहुधा असे होते की शुद्ध हिंदी शब्द घैऊन त्याला प्रत्यय इ० मराठी लाखिले जातात. उदा० ‘मी देखलेले नाहीं.’ हे जगदल्पूरजवळील मुरिया लोकांच्या तोंडांतील वाक्य. या ठिकाणीं मी नाहीं हे मराठी शब्द, ‘देख’ हा हिंदी शब्द व त्याला ‘ले’ हा भूतकाळचा मराठी प्रत्यय लागलेला आहे. एकंदरीत ही भाषा म्हणजे मराठी व हिंदी यांचे मिश्रण आहे; व त्यांत व्याकरण आणि वाक्यप्रचार यांचा तर पूर्ण गोंधळ झालेला आहे.”

या भाषेत शब्दांचा भरणा हिंदी असला. तरी त्यांना ज्या अर्थी प्रत्यय मराठी भाषेतील आहेत त्या अर्थी हळवी भाषा ही हिंदीची उपभाषा न समजतां मराठीची उपभाषा समजणे जास्त सशास्त्र आहे.

विशेष:—स्वरांच्या उच्चाराच्या वावतींतहि हिंदी आणि मराठी भाषांतील उच्चारांची सरभेसळ हळवी भाषेत ज्ञाली आहे. मराठीपेक्षां छत्तिसगडीकडे ओदा फार आहे. ‘अ आणि आं’ व ‘ऐ आणि उई’ हे एकमेकांवद्दल येतात. उदा० बलो, बोलो; मै, मुइ (मी); बैला, बुइला. त्याप्रमाणे ऐ आणि ए व औ आणि ओ एकमेकांवद्दल कर्धींकर्धीं येतात. उदा० मैं, मैं; गेला, गेलो; कौनीं, कोनी. तालव्यव्यंजनांचा उच्चार हिंदी तालव्याप्रमाणे होतो. डच्चा कर्धींकर्धीं छत्तिसगडीप्रमाणे ‘र’ असाहिहोतो. उदा० कपरा (कपडा) ‘ण’चा ‘न’ असा उच्चार करतात. ल चा र कर्धींकर्धीं झालेला दिसतो. उदा० परा (पटा), वेरा (वेळा); व वद्दल हिंदी व उरिया मापांप्रमाणे व येतो. वेर (वेळ), बीस (वीस).

नामेः——‘विता’ (व्यक्ति) ह्या शबदाचा उपयोग नामाशीं जोडून करतात व असा केला असतां मूळ शब्दांच्या अर्थीत वद्दल होत नाहीं. ‘वापविता’; वेटावितांक (मुलाला). लिंगे दोनच आहेत. पुलिंग व स्त्रीलिंग. मराठीतील नवुंसक लिंगाएवजीं येथे पुलिंगच वापरण्यांत येते. वच्ने दोन आहेत. पैकीं अनेकवच्नन ‘मन’ हा शब्द एकवचनाच्या रूपापुढे ठेवून तयार होते. उदा० वावामन; हूनमन (ते). कर्धीं कर्धीं अशा रीतीने अनेकवच्नन न साधतां एकवचनावूनच अनेकवचनाचा वोध पुष्कळ अशा अर्थांचा शब्द जोडून उत्पन्न करतात. उदा०-नोकर सवोके (सर्व नोकरांना), खुवं घोडा. नामाचे सामान्यरूप न होतां छत्तिसगडीप्रमाणे नुसता विभक्तिप्रत्यय लागतो. मुख्य विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणे:- चतुर्थी-के. पंचमी-ले, लगे, लले. षष्ठी-चो, के. सप्तमी-मे, ने. तृतीयंचा प्रत्यय नाहीं. दोरीने यांचे भाषांतर ‘दोरींसंगे,’ काठीने यांचे भाषांतर ‘बडगरीमे,’ असे करतात. विशेषणांच्या रूपांत लिंग आणि वचन यामुळे फरक पडत नाहीं.

सर्वनामेः—ह्या भाषेतील सर्वनामांचीं रूपे ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत.

प्रथमपुरुष	मुहं, मुहं, महं, महं, मे.	आमी, हममन
द्वितीया	मोके, मके	
षष्ठी	मोचो, माचो	अमचो, आमर
द्वितीयपुरुष	तुहं, तुहं, त्	तुमी, तुम
द्वितीया.	तुके	
षष्ठी	तुचो, तोर	तुमचो, तुमर

इतर सर्वनामें--तों, ये (हा), जो, जे, जउन, कोन (काचो-षष्ठी), हुन, हुनी (तो).

क्रियापदें--क्रियापदाचीं रूपें लिंगाप्रमाणे बदलीत नाहीं. 'ना' हें प्रत्यय पादपूरणार्थ लावतात.

उदा० तूचो नाव काय आये ना ? मुहं हिंडले ना.

असरें क्रियापदाचीं रूपे--वर्तमानकाळ

आसे	आसू
आसीस	असास
आसे	आसत.

इतर वातुंना हीं रूपें लागून त्यांचीं वर्तमानकाळचीं रूपें होतात. भूतकाळांत ल हें विकरण लागतें. प्रत्यय मराठी, उरिया व छत्तिसगढी भाषांतील आहेत.

राहणे--भूतकाळ

रले, रली	रले, रला, रलो
रला, रले, रली	रलास, रले
रलो, रले, रली, रला	रले, रला, रली, रलो.

छ ऐवजीं व लावून भूतकाळ साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे. उदा० मई करवेसे (मी केले आहे). मोके मारवा आसत (मला मारले).

भविष्यकाळीं 'दे' किंवा कधीं कधीं 'ते' प्रत्यय लागतो. उदा० मई मारेंदे, मारून्दे, बोलेन्दे, देदे. या दे ऐवजीं काचित् से आढळतो. मई करूनसे (मी करीन).

आज्ञार्थ नुसत्या क्रियापदाच्या रूपानेंच सिद्ध होतो. कधीं कधीं 'आस' लागून व मराठी आणि हिंदी-प्रमाणे आकारान्त व ओकारान्त आज्ञार्थाचीं रूपे होतात. उदा० वस, आनास, दियास, राखा, देखो हृ.

हा वरील विवेचनावरून हें कळून येईल कीं, हळीची भाषेचाचे काहीं नाहीं तरी तीनचार भाषांचे मिहण आहे. आमर तुमर ह्या रूपांत बंगालीचा अवशेष दिसतो. षट्ठीचा 'च' प्रत्यय आणि भूतकाळचा 'ल' प्रत्यय ह्या दोहोंत मराठीचा अवशेष दिसतो. शब्दांचे उज्ज्वार, नामांच्या विभक्ति, संस्थाविशेषणे, सर्वनामें व शब्दसंग्रह ह्यांमध्ये छत्तिसगढी भाषेचा ठसा चांगला दिसतो. उरिया भाषेचा हि संपर्क भूतकाळाच्या रूपांत दिसतोंच. ह्याशिवाय हळब लोकांची मूळची द्राविडी भाषा असत्यानें हळींयांच्या वोलींत त्याहि भाषेचे अवशेष दिसून येतातच. ह्यावरून ह्या भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणावी कीं नाहीं ह्याविषयीं विद्वानांना शंका आहे.

कांकेर येथील हळबीचा नमुना-- एक-दुन वाघ कोनी बनमें पडे सोउ रली. एकदम खुबझन हुनके पास अपलो विलले निकरलो. हुनके आरासे वाघ उठलो आउर हुनके डावला एकदम पडला. रीसमें हळो. वाघनें हुन मुसाको मारेवर तैयार हो रहिलो. मुसा अर्जी करलो. तुमचो आपन वाट देखो मोचो वोर देख मोचो मारलेसे तुचो का बडाई मीलेते. इतनो सुन वाघने मुसाको छोडेन थाती. मुसाने अर्जी करलो. वो कहलो, कोनी दिनमे आपलो येचे दायाका वदला दीहो. हुनकेसुन वाघ हसलो आउर बनवाट गैलो. थोडे दिन पाळे हुन वनके पासके रहिलो बीतामन फांदा लगावलो. वाघको फासावलो. क्योंकि हुन हुनके ढोरके कन्तु कन्तु मारते रेलो. वाघने फांदोसे निकलन रहलो, फेर निकल नहीं सकलो. आविर हुन दुखके मरे नरिआवलो. हुनी मुसाने जिनके वाघ छोडाउन दिले रहलो हुन नरिआलो सुनलो. हुन आपलो उपकार करियाके बोली जानलो आउर खोजत उथा उमरलो. हुता वाघ फडा रहलो. हुन आपलो तेजचो दांतोसे फांदाको कतरलो आउर वाघको छडावलो.

गण अथवा जातिभाषा:—ज्याप्रमाणे भौगोलिक दृष्ट्या पृथक् अशा निरनिराळ्या भागांत एकाच भाषेचे निरनिराळे प्रकार दृष्टीस पडतात त्याचप्रमाणे निरनिराळे व्यवसाय अथवा धंदे करणाऱ्या लोकांमध्ये ज्या बोली रुढ असतात त्यांतहि आपणांस थोडाकार फरक असलेला वारकारीहीने निरोक्षण केल्यास आढळून येतो. विशेषतः भरत-खंडामध्ये अनेक धंदे आनुवांशिक पद्धतीने कांही विशेष संघांमध्ये चालू असूण्याची प्रथा फार प्राचीन कालापासून पडली असून या बहिवाटीमुळे कांही धंद्यावरून स्वतंत्र जातीहि आस्तित्वांत आल्या आहेत. अशा जाती अथवा गण जरी सामान्यतः मराठीच भाषा बोलत असले तरी त्यांच्या राहणी व संवयी यांवरून कांहीं शब्दांचे उच्चार करण्याची विशेष लक्य त्यांच्यामध्ये उटूभूत होते. तरेच त्यांच्या व्यवसायासंबंधी अनेक शब्द त्यांच्यामध्ये तयार होतात. त्यांपैकी कांहीं शब्द इतके वैशिष्ट्यपूर्ण असतात कीं ते त्यांच्या व्यवसायाशीं संबद्ध असणाऱ्या लोकांसच परिचित असतात. अशा तन्हेचे अनेक शब्द निरनिराळ्या जातींत रुढ असून अस्तंत अनवर्थकहि असतात, परंतु त्यांचा बाड्यामध्ये काचितच समावेश होतो. कारण बाड्याची भाषा ही शिष्ट व सुशिक्षित लोकांचीच भाषा सामान्यतः असून तिला शीक्षणामुळे एक प्रकारचे ठरीव व एकसूत्री वव्याख्या येते व लेखकर्वर्गहि सामान्यतः नागर राहणीशीं विशेष परिचित असल्यामुळे व सामान्य जनतेशीं त्या मानानें कमी परिचित असल्यामुळे त्यांच्या लेखनात या अनागर गणभाषेचा काचितच संवंध येतो व त्यामुळे या बोलींतील शब्द किंवा विशेष लक्यी फक्त या जातींपुरत्या रुढ होऊन त्यांना सार्वत्रिक स्वरूप न येतां विशेष समाजनिवद्धता येते. अशा तन्हेच्या कांहीं भाषांची माहिती पुढे दिली आहे.

कोळी:—कोळी लोकांची वस्ती गुजराथ, कोळण व देश यांतील बहुतेक खेड्यांतून आढळते. अतिप्राचीन राष्ट्रजाती म्हणून ज्या मानल्या ज्यतात त्यांपैकीं मुंडा नांवाच्या राष्ट्रजातीशीं यांचा संवंध जोडला जातो. कोळ्यांत तीन भेद आहेत—(१) डोंगरावरील कोळी किंवा महादेव कोळी; (२) किनान्यावरील कोळी, किंवा मच्छमारी कोळी अगर सोन कोळी; व (३) या दोहोंहून कमी दर्जाचे कोळी.

कोळ्यांच्या भाषेतील विशेष लक्याः—नाकांतील उच्चार तर सर्व कॉंकणांत सर्वसाधारण आहेच; परंतु ह्या लोकांमध्ये हा उच्चार कर्धीं नासिक्य तर कर्धीं निर्नासिक्य होतो. तों व तो, तें व ते असे दोन्ही प्रकारचे उच्चार आढळून येतात. ओ आणि ओं त्यावृद्ध न्हस्व स्वर उच्चारण्यांत येतो किंवा त्यांच्यावृद्धल ऊ आणि ऊं येतात. होतोवृद्धल हुतूं असें रूप येतें. व्यंजनोच्चारांमध्ये अशीच अदलावदल होते. ल वृद्धल न, र वृद्धल न असे विषय येतात. रागवृद्धल नाग म्हणतात व नांव (लांव), नागला (लागला), नोटी (रोटी) असे शब्द आढळतात. श, ष, स ह्या तिन्ही उच्चारांवृद्ध एक 'स' चाच उच्चार करतात. उदा. देस (देश), जांवरी (जाऊनझी), जाईन वृद्धल जान येतें. त्याचप्रमाणे पुढील रूपे लक्ष देण्यासारखीं आहेत. मी, मे, मैं (मी ची तृतीया), तं (तं किंवा तृतीयेचे तं शब्दाचे रूप), हांता-ते = आहेत.

महादेव कोळी जी भाषा बोलतात ती पुष्कळ अंशांनी ठाण्यांतील पूर्वेकडील इतर भाषांप्रमाणे देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीच्या सारखी आहे. किनान्यावरील कोळी भाषा देशीला पुष्कळ दूरची आहे. ड व ल चा देशावरील लोकांप्रमाणेंच महादेव कोळी उच्चार करतात. उदा. पडला, दुकाळ. दर्तेमान काळाचीं रूपे देशीप्रमाणेंच आहेत. उदा. मी मरतो. विशेष रूपे पुढील आहेत:—माहा (माझा), तुहा (तुझा), त्यासा—त्याशा (त्याचा), दोघाली (दोघाना). वाकी इतर वावर्तीत कोळी भाषेचे विशेष हिच्यांत आहेतच. सामान्य कोळी भाषेचा एक नमुना पुढील गोर्धेंत पाहावयास मिळतो.

‘एक कुलबी आपल्या मरनाच्या येली आणल्या समद्या सोकन्यास जबळ वारून त्यास बोललो, “बालांनो मांजे जबळ तुमाला देयाला मांज्या सेतासिवाय विसरे काय नाय. आनी त्या सेताचे मिनी तुमाना सगळ्याना सारके बारस केले हातीन. मांजे जबळी जी काय संपाती हाय ती सगली मिनी त्या सेतात पुरलेली हाय. ती खनली ते तुमाला गेल. ” असा बोललो आनी त्यानी आपला परान सोरला. मंग ते सोकरे पावडी कुदली झेऊन त्या सेतातला धावत जेले, आन दरबे करता सेत खानायला लागले. त्यासनी ते सगला सेत खनला. त्यायला दरबे क्यांच गदला नाय. तवा त्याना वाईट वाटला आन ते घरा जेले. मंग त्यानी त्या शेतातला भात पंरला. तवां ती जमीन चकोट खनल्यामुळे त्या वरसी त्या सेतातला वर्सीपक्षी भात मोप ऐला. तवां ते सोकरे बोलले ‘आपल्या बाबांनीं रेतातला

દરવે પુરુણ ઠેબલા હાય તે આપુન ત્યાચી ચકોટ મેનત કરાવી મહૂનશાની સાંગળા આસવા વ ત્યા પરમાન આપલ્યાસ ત્યાચ ફલ ગાવલા.

કિરિસ્ટાંબ:—ઠાણે જિલ્હાંતીલ જે ક્રોલિક ખિશ્ન આહેત ત્યાંચી ભાષા કિરિસ્ટાંબ હ્યા નિરાળ્યા નાંવાને ઓળખિલી જાતે. હે મૂલ્યે કોળી પરંતુ પોર્ટુગીજ મિશનન્યાંની યાંના વાટવિલે, મહણુન ત્યાંચ્યા ભાષેત થોડાસા પોર્ટુગીજ શબ્દાંચા ભરણા જ્ઞાલેલા દિસતો. ઉદા૦ પાય (બાપ), માય (આઇ), મિસ્સ (માસ-પ્રાર્થના), ઇગાર (ઉપદેશક). યાંચ્યા બોલણ્યાંત 'ણ' અધિક યેતા. કાંઈં ચમત્કારિક રૂપે:—વોટલા (વોલલા), એકટલ (એકલે). ઇતર બાબતીં હી કોળી ભાષેહુન નિરાળી નાહીં.

કુણવી (કુણવાઊ):—કુણવી લોક હે સામાન્યત: શેતકરી આહેત. તે જેણે અસતાત તથીલ ભાષા બોલતાત. મુંઝી, ઢાર્ણે, જરિા ઇ. ટિકાણચે કુણવી તેથીલ ભાષા મહણજે ઉત્તર કોકણીચ બોલતાત. ત્યાંચ્યા ધંચાચા વગેરે ત્યાંચ્યા બોલીવર પરિણામ હોકન તિચાંત થોડી નિરાળી લક્ષ ઉપન જ્ઞાલેલી દિસુન યેતે. દુણ જિલ્હાંતીલ કુણવી કિંવા મરાઠે જી ભાષા બોલતાત તી હ્યા ઉત્તર કોકણાંતીલ કુણવાઊપ્રમાણેચ આહે. ફક્ત તિચાયાર દેશી ભાષેચા થોડાસા પરિણામ જ્ઞાલેલા દિસતો. ઉદા. ડ વ લ ચા ઉજ્જાર તે કરતાત વ વર્તમાનકાલાંચી રૂપે દેશી કિંવા પુણેરીપ્રમાણે અસતાત. ખાલીલ ગોધીવહુન હી કુણવાઊ ભાષા મહણજે એક સ્વતંત્ર બૌલી નસ્ન થોડાચા સ્થાનિક બદલાંની યુક્ત અદી ઉત્તરકોકણીચ આહે હેં દિસુન યેર્દીલ.

'એક રાંડમુંડ્ચા પોર હોતા, ત્યાલા એક વય હોતો. તી રાજ્યાકર દલાકાંડા કરાયા જાત આસ. તતના તી કોડામુંડા ઘેઝન યે. તવા ત્યા રાંડમુંડ્ચા પોરાચ્યા દોન ગાયા હોત્યા. તવાં એક તલા હોતા. ત્યા તલ્યાવર તો ગાયા ચરખીત આસ. તવાં ત્યાંચી વય ત્યા તલ્યાવર ભાકરતુકડા ત્યા પોરાસાઠના ઘેઝન યે. તવાં ત્યા પોરાચ્યા રખનાંત રાજાન આપલી ગાય દેલીં. તવાં તો પોર તલ્યાચ્યા પારીવર આપલી ભાકરી બસ્તું ખાતાય તવાં એક નાંગીન આનિ એક આરદ્ધયા યા દોગાચા મેલ લાગલા. તવાં ત્યા પોરાન ત્યા આરદ્ધયાવર કાઠી ટાકલાન. તવાં કાઠી ટાકલ્યા-બ્રોવર નાંગીન પાતાલાંત ગેલી. તી પાતાલાંત ગેલ્યાબ્રોવર તિચા બાપ પાતાલાંત વ્હતા. તવાં તી ત્યાસ આસી સાંગતાય રાંડમુંડ્ચા પોરાન માંશેવર કાઠી ટાકલાન. તવાં નાંગ દુસ્ન્યા સાપાસ મહંત, તુમી રાંડમુંડ્ચા પોરાસ ડસાયલા જા. તવાં થીતના ચ્યાર સાપ નિંગાલ આનિ જિત પોર વ્હતા તિથ આલ, આનિ ત્યાચ્યા બાટલ જ્ઞાલ. તવાં ત્યા પોરાન ચ્યાર પાંનાચ ચ્યાર દુરુન લાબલાન થાન એક ગાય ચ્યાર દુરનામંદી પાજલાન. થાન તે ચ્યાર દુરુન ચ્યાર સાપાચ્યા તોંડાંત બતલાન. તવાં સાપ ત્યાલા સાંગતાત. તુલા નાંગાની બોલવના કેલાય, તું ગેલ્યાબ્રોવર નાંગ તુલા હટકીલ કોં, નાગાનીની કસી કાય યેચેસ્તા કેલી, તાં સાંગ. તો તુલા ધનદૌલત દેલ. તવાં તું મહન, મના તુમચી ધનદૌલત નકોં. તુમચ્યા હાતી આંગઠી હાય તી મના દ્યા. મંસ ત્યા નાંગાન ત્યા લેકીચા સાત પાટ કાદ્દુન મુંઢ્યા ગાડવાવર વસવલાન, આનિ તિચો ધોંડ ગાવતના કાડલાન આનિ તિછા હાકલ્સુન લાબલાન.'

વન્હાડી કુણવાઊ:—ચાંદા જિલ્હાંતીલ કુણવી જી ભાષા બોલતાત તી એક સ્વતંત્ર બોલી કુણવાઊ યા નાંવાને ઓળખિલી જાતે. હી બોલી ભાત પિકવિણારે વ તથી વિહીરી વાંધણારે શેતકરી યાંચ્યા કોછીલી ભાષેહુન નિરાળી નાહીં. હિચા વિશેપ મહણજે નાંસુસકલિંગાવહ્લ પુછ્લિગ વાપરણે હા હોય, ઉદા. 'દોઘ લેકર હોતે.' 'લેક્ર ગેલા.'

પરભી:—પરભી મહણજે પરભુ કિંવા પ્રભુ લોકાંચી ભાષા; પરંતુ હિલા આણખીહિ નાંવે આહેત; કાયસ્થી, દમણી વ સુંવાપુરી. સુંવૈંતીલ સર્વ મરાઠી બોલણારે લોક વ ડાળે જિલ્હાચ્યા દમણપર્યેતચ્યા ભાગાંતીલ સર્વ લોક હી બોલતાત. હે પરભુ લોક ગુજરાથ વ ઉત્તરાંહદુસ્થાનાંતુન આલેલે આહેત અસેં સમજણ્યાંત યેતે. સત્રાદ્યા વ અઠ-રાધ્યા શતકાંત સુસલમાન વ મરાઠી રાજાંકડે હે લેખક મહણુન રાહિલે હોતે. એતિહાસિક બખરી પહિલ્યાને ગદ્યાંત લ્લિન ટેવિલ્યાને મરાઠી ભાષેચી સોઠીચ સેવા યાંની કેલી આહે. ણ, લ, વ ડ યાંચ્યા દેશીપ્રમાણે ઉપયોગ કેલા જાતો. ઉદા...થોડે દિસાન; ફાર દુકાલ પડલા. વર્તમાન ભવિષ્યકાલાંચી રૂપે મધ્યવર્તી મરાઠીપ્રમાણે હોતાત. 'મી મારતોં, મારતાચ,' 'મી સાંગન.' યા બોલીંત ગુજરાથી શાબદ આઢલ્યાત; વિશેષત: ઉત્તરકડ જ્યા ઠિકાણી ગુજરાથીચા નિકટ સહવાસ આહે તેણે તર જાસ્ત આઢલ્યાત.

આગરી:—આગરી લોક હે શેતકરી આહેત. કોળી લોકાંપૈકીંચ હે આહેત અસેં માનણ્યાંત યેતે. પુષ્કલસે આગરી લોક મીડ વ ખાન્યા જમિનીંતીલ ભાત પિકવિતાત. કુલાયા જિલ્હાંત યાંચી વસ્તી અમ્ભે. મારીલ કાંઈં

मध्यवर्ती मराठीपारूप ही फार भिन्न होती. परंतु सध्यां ती उत्तरकोंकणीहून भिन्न नाहीं; शिवाय ल चा उपयोग व कांहीं शुद्ध देशी रूपे यांत आढळतात. त्यामुळे ही मध्यवर्ती मराठीला पुष्कळच जबळची आहे.

धनगरी:—धनगर लोकांची ही बोली ठाणे जिल्हा, जव्हार संस्थान, जंजिरा व बेळगांव जिल्हा यांत आढळते. ठाणे जिल्ह्यांत मुख्याड तालुक्यांत धनगरांची वस्ती विशेष आहे. जंजिन्यांत जे आहेत ते देशावरून व कर्नाटकांतून आलेले आहेत आणि म्हशेळ्याला त्यांची पुष्कळ वस्ती आहे. बेळगांव जिल्ह्यांत सावंतवाडी संस्थानाच्या बाजूला ही भाषा बोलणारे लोक आहेत. ठायाच्या धनगरी बोलींत ड आणि ल चा उपयोग केला जातो. उदा. थोडा, सगळा. वर्तमानकाळचीं रूपे देशीप्रमाणे होतात. स्वरापूर्वी य घालण्याची विशेष पद्धत आहे. ‘व्याटा’ (वाटा), ‘त्यो’ (तो). जंजिन्याची धनगरी बोली उत्तरकोंकणीहून फारशी निराळी नाहीं, भूतकाळच्या तृतीय पुरुषांच्या एकवचनाचें रूप ‘आन’ लागू नाही. उदा. ‘वान सांगितलान.’ वर्तमानकाळचीं रूपे व डचा उच्चार देशीप्रमाणे केला जातो. ‘मी खातों;’ तूं खातोंस; ‘तां म्हंगतों’ इ०. बेळगांवांतील बोर्लींत ड, ल आणि ण चा उपयोग देशीप्रमाणे केला जातो. उदा. थोडा, डोळ, आणि, इ० ह्या बोलीचा विशेष म्हणजे अन्त्य स्वरोच्चार गाळणे हा होय. उदा. सोन (सोने), घोड (थोडा), वासर (वासर), तुज नांव (तुऱ्ये नांव) इ०. कांहीं विशेष शब्दोच्चार:—याक, योक (एक); द्योन (दोन); ईस (वीस); हा (आहे); हास (तूं आहेस); हा (तो आहे.); हाव (आहो) इ०. बेळगांव जिल्ह्याचा वायव्य भाग जरी सह्याद्रीच्या पूर्वेला आहे तरी भाषेच्या दृष्टीने कोकणांतच मोडतो. पुढील उत्तान्यावरून ही बोली जबळजवळ उत्तरकोंकणीप्रमाणेंच आहे हे दिसून येईल. (पुष्कळशी देशीप्रमाणेंहि दिसते.)

(बेळगांवी धनगरी). सकाळेपासून संध्याकाळपर्यंतचं काम—‘सकाळचा उठत्यावरोवर वासर सोडली. वासर सोडून मसीची वार राहिल्या त्यावद्दल दोन गडी पाठवून वशीद आनल. ते वशीद दोनतीन वशीद मिळवून मशीस घातल. तिथून पुढ ताक ढबळल. तिथून पुढ वाकरी खाऊन सात आठ आलाची लोक विलिवली. आलाची लोक वलवून कामास लाऊन वाकरी खाऊन गोराकडे गेलो. पुना गोराकड जाऊन मस पाइली. मस पाइली तर निकाल ठकली. तिथून पना ही मर्ते समजूत काहीतरी वशीद वगाव म्हणून दुर्गास गेलो. पुना मदकोपास गेलो, नागुरच्यास गेलो, अवशीद घेऊन तीन तास रात्रीस गरास गेलो. तिथून पुढे जेव्हारून ते वसाद मशीस पाजिवल. तुकडा खाऊन जरा पडलो. दोन तास रात्र असतांना गोर सोडली. तिथून गरास आनून वासर सोडली. वासर सोडून हातावर वेगी वेगी वाकरी घेऊन लवकर तीर्थकुंडेस आलो. तिथून कचेरीस आलो.’

बन्हाडांतील धनगरी ही बन्हाडीहून फक्त खालील थोड्या वावर्तींत भिन्न आहे. मध्यवर्ती मराठींत जेव्ये शब्दाच्या शेवटीं एं असतो त्यावद्दल बन्हाडींत अ येतो. व ह्या अचा उच्चार धनगरींत गाळतात. उदा. त्यान् सगळ भ्रन. आदर दाखविण्याच्या वेळचीं आज्ञार्थाचीं रूपें, येजो, पाहेजो. इ० होतात. त्याप्रमाणे वस्तेत (वसलां होतां), खाते (खातात), जातेत (जातात) इ., रूपे विशेष तदेचीं आहेत.

लोककथा—‘एक धनगर होता तो वकरे चारायले गेला. त्यान आपल्या सुनेले सांगितल, माही भाकर घेऊन येजो. बारा वाजाची येळ झाली. तिले त्या भाकरीची याद राहली नाही. एका आवरामंधी एक कुनवी आऊत वाहात होता. तो धनगर त्याच्यापाशी गेला. त्या कुनव्याला म्हनते कों माहे वकरे आंब्याखाले वसलेत. माहे वकरे पाहेजो; मी जेऊन येतो. तो जेवासार्टी गेला. जेऊन पुनः आला. वकरे वसलेच होत्या. पुन्हा त्यान आपल्या बकऱ्या घेऊन गेला चारायले.

भंडारी (हेटकरी):—भंडारी लोकांची भाषा ही उत्तर कोंकणीहून विशेष निराळी नाहीं. फक्त डचा उपयोग देशीप्रमाणे केला जातो; कधींकधीं डचा र होतो. उदा० ‘तुक्का शब्द मी कर्दीवी मोरला नाय.’

ठाकरी:—ठाकूर लोक गुजराथ देश व कोंकण यांत विशेष आढळतात. ते रजपूत आणि कोळी लोकांचे वंशज आहेत असें समजण्यांत येते. ठाणे, कुलावा व नाशिक जिल्ह्यांतील ठाकुरांची ही बोली देश व कोंकण यांच्या सांघीवर आढळते व ती ह्या दोहांमधील भाषेचा दुवाच आहे. कुलावा जिल्ह्यांतील ठाकूर जी भाषा बोलतात तिच्या वडे देशी मराठीचा पुष्कळ परिणाम झालेला दिसता. ‘ल’ व ‘ण’चा ‘ल’ व ‘न’ पासून भिन्न उच्चार मानला जातो. व ड ही तसाच राहतो. एकंदरीत ही भाषा म्हणजे उत्तर व मध्य कोंकणीची सरमिसळ होऊन झालंली

आहे. नाशिकची ठाकरी हिचा देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीशीं जास्त संबंध पोऱ्यतो. ड आणि ल हे उच्चार आहेत. ण चा कधीकधीं न असा उच्चार आढळतो. उदा. पानी. त्याप्रमाणे कौंकणी शब्दाहि पुष्कळ आढळतात. उदा. इस्तव, येळ, त्यान, झुकर, असन, डयेला, (गेला). ‘ती झुकर खात होते’ या बाब्यांत जें होते असें स्पष्ट आहे हे गुजराथीचा परिणाम होऊन झालेले आहे. वास्तविक नपुंसकलिंगी रूप पाहिजे तें पुलिंगी अनेकवचनाचें आहे. ताणे जित्थ्यांतील ठाकरींत गुजराथी मिसळलेली दिसते. उदा. देईजो, भुका (भुकेने), आखोन (अखेर). चतुर्थीचा प्रत्यय पुष्कळ वेळां ल असतो; आबाल (बापाला), माल (मला), त्याज्ञल (त्याला). पुरुषावाचक सर्वनामांची तृतीया ‘हान’ लागून होते. महान (भयां, माझ्याकडून), तुहान (तुझ्याकडून). त्याप्रमाणे माहा, तुहा अशींहि रूपे आहेत. त्याप्रमाणे करी (कां, कसे). बाकी इतरबाब्यांत ही त्या जित्थ्याच्या भाषेप्रमाणेच आहे.

दालदी:—दालदी हे मुसलमान असून यांचा धंदा मासे मारण्याचा आहे. ते स्वतःला अरवांचे वंशज असें मानतात. परंतु कौंकणी बोलीच बोलतात. हे कारवार, रनागिरी जिल्हा, जंजिरा, मुंबई व मद्रास इलाख्यांतहि आहेत. या लोकांची ही दालदी भाषा सर्व ठिकाणी सारखीच नाही. हे ज्या ठिकाणीं राहतात तेथील बोलीचे परिणाम होऊन ठिकठिकाणीं थोडथोडा फक्क यांच्या बोर्लींत पडलेला आहे. पुष्कळशा दालदी लोकांना हिंदुस्तानी येते व यामुळे हिंदुस्तानीचा थोडासा परिणाम यांच्या भाषेवर झालेला दिसतो. उदा० कांही शब्द व उच्चार-विशेष हिंदीतील आहेत, ल बदल ल येणे, स्वरंगधील ड बदल र येणे हे हिंदीवरूनच आलेले उच्चार विशेष होत. उदा० घोरा (घोडा). दालदी भाषा कुडाळी भाषेप्रमाणेच आहे. उदा० प्रथमपुरुष एकवचन ‘मी’ आहे व भूतकावचें तृतीय पुरुषाचें एकवचन ‘आन’ कारान्तच कुडाळीप्रमाणे आहे. ‘तेना बेळान’=तो बोलला. या भाषेचा विशेष ‘कर’ या धातूचे ‘केर’ मध्ये रूपांतर करण्यांत दिसून येतो. उदा. केस्ता (करण्याकरता), केगळा (केले). त्याप्रमाणे पुष्कळ रूपांच्या शेवटीं स असूणे हाहिं एक विशेष आहे. उदा. पुतुस, भावस, पुताच्चिस रहम. पुर्ढाल उताऱ्यावरून दालदीचीं स्वरूप वळून येईल.

‘एक फकीर साईं होते. त्याचे चार सोकरे होते. त्याची बायको आपल्या घोवाला बोलते, “तुमी घरांत वसून-रेल्यांब, धंदारोजगार नाय. तवां हीं लेकरां खातील पिंटील काय ?” तवां तो बायकोला बोलते, “यिवी आजचे दीस सबुर करा आनि सवा चार रोटी मला भुजून द्या, म्हनजे मी धंद्याला जान.” आहां बायकोनी सुवोच्ची आपल्या घोवाला चार रोटी भुजून दिलान. त्यो रोट्यो तो घो घेऊन जंगलच्या तरफ रवाना झैलो. तो मुस्त्या कोकस्थानात गेलो. त्याला दिसा वारा वाजन्याच्या शुमाराला एक बाब नजर पडली. त्या बाबीवर दैटून सोबनच्यो चार रोट्यो सोडून वाबीच्या चार कोनावर ठेवलान आनि बोलवे लागलो, “एककूं खांब की दोकुं खांब.” आबंयांत त्या बाबिला शेखनागाची धू होती. तवां बापानी धुवेला बोलवे लागलो कीं, “बाबीवर एक फकीर भुका येऊन बेठलेलो हाय त्याला काईं खाचेला द्ये.” धू बोलव्या लागली “आपल्याजदल खाचेला काय नाय. तंबा याप बोललो, आपली हांडी हाय तो वर्तीं घेऊन जा, आणि त्या हांडीच्या खलतीं लुवान जाल. म्हनजे त्या हांडींत काय तरी शिजून तयार होईल. तां त्याला खावे देस.” त्यापरमान धू वरती येऊन बापानें सांगितल्यापरमान करून फकिराला खाव्या घातलान आनि ती हांडी वी फकिराच्या हवालीं केलान. फकिरानें ती हांडी घेऊन थनशी चालतो झैलो. तो वाट चालतां चालतां एका खापरी चोराच्या गावात गेलो. शत क्षेली होती, आनि त्या गावचे सगले लोक चोरीला गेले होते. म्हनून एकाच्या ओटीवर त्यान आपला विरतार लावलान. चोराची बायको घरात होती. त्या बायकोनी त्या फकिराच्या सोबनची हांडी बगलान. तिच्या दिलाला लागलं कीं ही हांडी मुटी गुनवान् हाय. आबंयात तिचो घो चोरी कहन ऐलो. ती आपल्या घोवाला सांगते “ह्या फकिराजवल एक हांडी हाय, ती मोठी गुनवान् हाय. म्हनून फकिर निजल्यावर आपल्या घरानची एक हांडी नव्या आनि फकिराची हांडी हाय ती आपल्या घरांतला हना.” त्या परमाने तेच्या घोवान केलान. बायकोनी ती हांडी चुलीवर ठेविल्यावरोवर त्यांत आखर्ना विरयानी शिजली. ती दोघा घो शायलानी दैटून खाल्ये. तिनवरती बायको आपल्या घोवाला बोलव्या लागली, “तुमला आतां चोरी करण्या जान्याची काय जरूर नाय. आपस्याला आतां पोटभर खाल्याला मिळाय.” ’

कातकरी रिंवा काथोडी:—हा आणली एक कोंकणी भाषेचा प्रकार आहे. ही भाषा बोलणारे लोक कातकरी ह्या नांवानें ओळखिले जातात. त्याचे नांव कात ह्या शब्दावरून पटले असावे. कारण त्याचा खेगपासुन कात काढण्याचा धंदा आहे. हे लोक मूळचे उगर्य आहेत की काय ह्यावहल मतभेद आहे. ते सद्याद्रीच्या खबदारींत व कोंकणांतील दन्याखोऱ्यांत राहतात. यांची बोली ही मूळची खानदेशीशीं निगडित अदा एका भिळ भाषेकीं आहे. परंतु हिंचावर मराठीचा अतिशय संस्कार झाल्यानें ही कोंकणीची एक उपभाषा म्हणून मानली जाते. या बोलीला कातकरी, काथोडी किंवा काटवाडी असें भृणतात.

विशेष:—कातकरी भाषेत गुजराठी किंवा खानदेशी भाषेसारखा घटीचा प्रत्यय ‘ना’ आहे. उदा. वाहासना = वापाचा, यांत वाहास हें सामान्यरूप कोंकणी मराठीप्रमाणे आहे, परंतु प्रत्यय ना गुजराठी आहे. कधी कधी ‘चा’ ही यो जेतात. उदा० ‘माज्या वाच्या चाकराळा’ त्याप्रमाणे ‘घरामा’ व ‘घरात’ ही दोन्ही रूपे आहेत. ‘माना’ = माज्जा, ‘तुना’ = तुज्जा. क्रियापद सामान्य कोंकणीप्रमाणे चालते.

असणे

ए. व.	अ. व.
-------	-------

प्र. पु.	आहां	आहांव
----------	------	-------

द्वि. पु.	आहोस	आहां
-----------	------	------

त्रु. पु.	आहां	आहात, आहांत.
-----------	------	--------------

‘मा पाप करा हा’ (मी पाप केले) असे प्रयोग होतात. पुढील गोष्टीवरून काथोडी ही जरी हळ्ळी मराठींत मोडते तरी ती भूळची वेगळी भाषा होती असें दिगुन घेईल.

गोष्ट:—“दोन दोस एकेच वाटन संगत जाहंव. त्याना नदरमा एक आस्वल पडनेऱ्य. त्यामा एक विहीनी एका झाडावर चढनेल, आन झाडाच्या खांच्यामा आरना जीव जगवा दपना. वीसरा आपल्या एक्षळ्याच्यान अश्वला समोरानी नीचाव लागार नाहा, आसा हेरानी जमिनीवर पडना आन मरनाना नीमीत लीदा. त्यान मरना दोंग लीदाना कारन त्यान ऐकेला बळाता, आस्वल मुरदाना सीवत नाहा. तो पडना आहा ती आस्वल त्याच्या ढोयपा आनी आन त्याना काळीज कान आन नाक गंदंश पर त्या मानसान हालवेल नाही, दम धरी रहना, आन ती आस्वल तो मरीगई ये ध्यानमा लीदा. ती आस्वल हेरी गई. ती आस्वल दूर पडनी पीहोला मानूस झाडावरून खाल उतरना आन वीसंन्याना आखा, “आस्वल तुज्या कानामां काय गुंदव हती.” तो आखा, “मी त्याना तोंड तुज्या कानापा हेरा.” त्याना दोसदार बोला, “त्यामा मोठासा दपाढा नाहा. त्यान वडाच आखा जा मानूस कासनीमा आहा ता आरल्या वचावाचा ईच्चार करवाहा आन आपल्या दोसदाराना फसवाहा ये लोकासी संगत करवा नाही.”

वारली:—कातकरी लोकासारखीच वारली म्हणून एक रानटी लोकांची जात ठाणे जिल्ह्यांत आहे. त्याची वस्ती डहाणूजवळ फार आहे. हे मूळचे सातुड्यांतील भिळ लोक असल्यानें त्यांची मूळची भाषाहि भिळ भाषाच होती. परंतु पुष्कळ काळच्या मराठीच्या मुलखांतील रहाणीने या वारली लोकांची भाषा मराठींची उपभाषा बनण्याइतका तिच्यावर मराठीचा संस्कार झाला आहे. **विशेष:**—ह्या बोलींत दोर्घे स्वर न्हस्व उच्चारण्याची फार लकडव आहे. ‘कोठं जातोस’ याच्यावहल ‘कोठ जास’ असे न्हस्व उच्चारणें वाक्य म्हटलें जाते. ‘तेथे’ द्विल ‘तथ’, ‘दिले’ बहल ‘दिल्ह’, ‘बापाल’ बहल ‘बासला’, ‘भाऊ’ बहल ‘भास’ सामान्यरूप ‘ए’कारात होणे इ० वारली भाषेचे विशेष आहेत, नांगरणे = पहाणे असाहि शब्द आढळतो. ही बोली म्हणजे निरनिराळ्या बोलींचे मिश्रण आहे. पुष्कळ अंशीं ती टाण्याड्या बोलीशीं जुळते. इतर वायतींत ती मध्यवर्ती किंवा पुणेरी मराठीप्रमाणे आहे व शिवाय तिच्यावर गुजराठी भाषेचा पारिणाम झालेला आहेच. उदा० तथ, सांगन, पटल इ० रूपे कोंकणीप्रमाणे आहेत. ण, ड आणि छ यांचा देशी भाषेप्रमाणे उपयोग केला जातो व गुजराठी शब्द विजा (दुसरा), पांते (स्वता), त्याने (याचा), मेरेल (मेलेला) इ० आहेतच.

वाडवळ:—पांचकलशी कुणदी जातीची वाडवळ या नांवाची एक पोटजात आहे. ठाणे जिल्हांतील समुद्रकांच्या वसई, माहीम व डहाणू या तालुक्यांत यांची वस्ती जास्त आहे. इतर पांचकलशी लोकांप्रमाणेच हेहि

ગુજરાથમધ્યન આલેલે આહેત અસેં સમજલે જાતે. યા લોકાંચ્યા બોલીને કાંઈ વિશેષ આહેત વ ત્યાસુછે તિલા એવા સ્વતંત્ર ઉત્તમાષા માનલી આહे. ‘ચ’ ચા ઉચ્ચાર યા બોલીંત ‘સ’ કિંબા ‘શ’ હોતો. ઉદા૦-સાકર (ચાકર), સંદ (ચંદ્ર), શાર (ચાર). ‘સ’ આણિ ‘શ’ શ્વાચ્યાવદ્દલ હ યેતો. ઉદા૦-હોન (સોનેં), વાહ (વસ), હાંગિ-તલા (સાંગિતલા), હેત (શાંત), હેંભર (શંભર); ‘હ’ ચા કધ્બી કધ્બી લોપ હોતો. ઉદા૦ આત (હાત), આય (હાય, અહે). અસરોં યા કિયારદાંચે વર્તમાનકાળચે તિન્હી પુસ્થાંચે એકવચ્ચન હાય કિંબા આય અસેં હોતેં. અનેક-વચ્ચન અનુક્રમાનેં ? આત (હાત), ૨ આહા, આત, ૩ આત, હાત અસેં આહે, ભવિષ્યકાળચી કાંઈ રૂપેં : અહેન (અસેન), સાલાન (ચાલેન, જાઈન), હાંગેન (સાંગેન), મારિહાલ (મારશિલ). કાંઈ શબ્દ વ રૂપેં ગુજરાથી આહેત. ઉદા૦-સા, છ (સહા), મેરે (જવલ), પોતેહી (સ્વતઃચી), મુકે (મુકેને), ત્યાતના (ત્યાંચ્યાપૈકી). યા બોલીને ઇતકે વિશેષ અસલે વ ગુજરાથીંચે યાંત મિશ્રણ અસલે તરી હિંચા ઉત્તરકોકણીશી અધિક સંવંધ અરૂહ્યાને તિચ્યાંત હિંચા સમાવેશ કેલા જાતો.

કુણ્ઠા:--ઠારેં જિલ્દ્યાંતીલ એક ભટક્યા જાતીચી હી બોલી આહે. હી વાડવલ બોલીહૂન નિરાળી નાઈ અસેં માનણ્યાઇતકા અગર્દીં થોડાસાચ મેદ દોહેત આહે. ઉદા૦ સાકર, સાર, ઘોડા ઇં શબ્દ દોહેત આહેત; આણિ ‘તુયા વાવા હ્યા ઘરાત કબડેર પોર હાત’ ઇં વાક્યરચ્ચના વ શબ્દાંચી રૂપેંહિ દોન્હી બોલીંત એકલું આહેત.

સામવેદી:--ઠારેં જિલ્દ્યાંતીલ વસ્રી વ માહીમ યા તાલુક્યાંત સામવેદી બ્રાહ્મણાંચી વર્ત્તી આહા. તે સર્વ શેતકીચા કિંબા ગવલ્યાચા ધંદા કરિતાત. યા લોકાંચી ભાષા મરાઠી વ ગુજરાથી યાંચે મિશ્રણ હોઊન ઝાલેલી આહે. યાંચ્યા ભારેંત વાડવલ ભાવેપ્રમાણે ચ વદ્દલ સ કિંબા હ યેતો. મરાઠિચ્યા પ્રાંતાંતુન જસજસે આપણ ખાનદેશી કિંબા ગુજરાથીંચ્યા પ્રાંતાકંડે જાતોં તસત્તે ‘ચ’ વદ્દલ ‘સ’ વાપરણ્યાચી પ્રવૃત્તિ દિસૂન યેતે. ઉદા. સાકર(ચાકર), નાસ્તયાત (નાચ્યાતાત), અડ્બળ (અડંચણ). ષઠીંચે પ્રસ્તય હો, હા કિંબા આ આહેત. વાપાહા, રાંડાઆ. ‘સ’ ચા હ હોતો. ઉદા. દિહાત (દિસાત, દિબસાંત), હોકરો (છાંકરા). બોલિંદો, ઘાલિલી યાંચ્યાવદ્દલ બોલ્લોં, ઘાઇલી અશી રૂપેં હોતાત. પ્રથમેંચે પુલિંગી રૂપ ગુજરાથી વ કોકણીપ્રમાણે ઓકારાન્ત હોતેં. ઉદા૦ હોકરો, વાટો. તૃતીયા એ, હે વ દે લાગૂન હોતે. ઉદા. નિર્મેયે, આનંદાહે, મુકેદે, ચતુર્થી દૌ લાગૂન હોતે. માહણાદા. કિયાપદાંચી રૂપે ઠાંધ્યાંતીલ ઇતર બોલીપ્રમાણેંચ મુખ્યત: હોતાત. ભૂતકાળ ખાનદેશીપ્રમાણેં હોતો.

અસરોં ભૂતકાળ

એ. વ.	અ. વ.
-------	-------

એ. વ.	અ. વ.	અ. વ.
પ્ર. પુ.	હાત	હાતાંબ
દ્વિ. દુ.	હાતસ	હાતા

એ. વ.	અ. વ.	અ. વ.
તૃ. પુ.	હાત	હાતાત, હુતાત.

‘હા’ ચા એવજોં ‘હી’ હેં અંગ ઘેઊનહિ ભૂતકાળચી ‘દુસરી રૂપેં હોતાત. ઉદા૦ હિનાત; હિનાત.

મહારી:--મહાર સુંવર્દી ઇલાખ્યાંત સર્વત્ર આહેત. હે જેથે અસતાત તેથીલ બોલી બોલતાત. મહાર, ઘેડ, હંલિઅા વ પવરીં યા નાંબાંનીંહિ ઓલાખિલે જાતાત. ઠારેં જિલ્દ્યાંતીલ મહાર હે મરાણાંની દેશમુખ વ દેશપાંડે યાંના મદત કરણ્યાકરિતાં મહ્યાન દક્ષિણાંતુન આણિલેલે આહેત અશી સમજત આહે. કોકણાંતીલ યા મહારાંચી બોલી હી મુખ્યવેક્રણ ઉત્તરકોકણીહૂન નિરાળી નાઈ. થોડે જે વિશેષ મેદ આહેત તે પુંદે દિલ્યાપ્રમાણેં:-‘એ’ આણિ ‘ઓ’ હે ‘યા’ આણિ ‘બા’ હોતાત. ત્યા (તેં), ધારા (ધોડા). ‘યાંચ્યા એવજોં ય ય યો હીં કધ્બી કધ્બી આદાંતાત. યક, યોક. ણ, ડ, લ ચા ઉચ્ચાર ન, ર આણિ લ કરતાત. હાટ (આઠ), ન્હવ (નજ), ધાત (દાંત), જ્યેલા, ગ્યેલા (ગેલા) ઇં શબ્દ વ રૂપેં આદાંતાત. નપુંસકલિંગ જવલજવલ નાઈસેં ઝાલેલે આહે, વ ત્યાએવજોં પુલિંગ યાંજિતાત.

અસરોં

એ. વ.	અ. વ.
-------	-------

એ. વ.	અ. વ.	અ. વ.
પ્ર. પુ.	હાયેસ, હાયસ	હા
તૃ. પુ.	હાયં, હાય	હાયેત, હાયેતી.

इतर क्रियापदांची रुपें सरळ होतात. सांगला, चारायास्नी, गंगायला, वाटुनशानी ह० रुपें पाहण्या-सारखीं आहेत.

वन्हाडांतील महारी:—महार जेथें असतात तेथील भाषा बोलतात. उदा० ठाणे जिल्हांतील महार कोंकणी व वस्तरमधील महार हलवी भाषा बोलतात. त्याप्रमाणे वन्हाडांतील वन्हाडी बोलतात. त्यांच्या जातीमुळे व धंद्यामुळे कांहीं कांहीं रूपांत व उच्चारांत फरक होतात. दोन स्वरांमधील ड चा र उच्चार होतो. उदा० परला (पडला), घोर (घोडा), इस्तु, ईस, पानी, मी आसल (असेन), तो मारीन (मारील), मारतन (मारतात), मानसान त्याले टेवलन, 'मी तुही चाकरी केले' ह० शब्द, रुपें व प्रयोग पाहण्यासारखे आहेत.

झारपी:—एलिच्पूर जिल्हांतील पांच हजारांवर लोक ही बोली बोलतात. डच्या पूर्वी जर स्वर असेल तर त्या डव्हल 'ळ' उच्चारिला जातो. उदा० घोला (घोडा). ज्या शब्दांत मूळचा 'ळ' असतो तेथें त्या लव्हद्वल र येतो. उदा० कार (काळ, दुष्काळ), ईर (वेळ). शिवाय डव्हल येणारा ल हा सुद्धां र सारखाच कांहींसा उच्चारला जातो. म्हणून झाडपी असेहि नांव या भाषेचे आहे असेहि म्हटलें जातें. राखवाले, धाडलान् ह० रुपें लक्ष्यांत टेवण्यासारखीं आहेत. इतर वाबर्तीं ही बोली वन्हाडीहून भिन्न नाहीं. या बोलींतील एक लोकगीत पुढे देतो.

गोपिचंद राजियाचे सोनियाचे बाल | विजल्या घोळिवर स्वार झाला ||

आंगी लेला झागायागा कानी कुंडल लिक्केला | चेला गोसायाचा झाला ||

माता बोलली मैनावंती जोगदंड नोको घेऊ | राज कोनाले देऊ भोवर वंगल्याचा ||

गोपिचंद जाते वना रथत रळते छुरदुर | नाहीं नेतराले जल मैनावंतिच्या ||

गोपिचंद जाते वना रथत मनी गयवरली | मनी खुशाल झाली मैनावंती ||

वारा गोपिचंदा जोगदंड देईन | पुल चालवून घेर्ईन भोवर वंगल्याच राज ||

लव्ह नको झुरु नोको चंफावती वहेनी | आला जोग घेऊनी गोपिचंद राजा ||

गोपिचंदन भाया पोरा आला सन | वैला जेवू वाहले कोन वहीन बोलली चंफावन ||

गोपिचंदन भाया आसीन आला सन | पाढी वसवल कोण माहा काशीच्या वरजुन ||

गोपिचंदन माहा भाया दिवारी आला सन | बोखन करल कोन सजना वाचुन ||

वारा वरस झाले गोपिचंदाच्या ज्यानीले | सुंदरका येनीले वहीनी चंफावंतीच्या ||

भाया माहा गोपिचंदा वारा वरसाची तुही जानी | कोन देर्हील पानी तुहा अंघोरीले ||

गोपिचंद बोलला वरसाची माही जानी | अलचा वरसाची माही राणी देर्हीन मले पानी अंघोरीले ||

भाया माहा गोपिचंदा कोवरी तुही जानी | तुह्या अंघोरीले कोन्या धागरीचा पानी ||'

गोवारी:—वास्तविक ही स्वतंत्र बोली नाहीं. हुशंगायादमधील गोवार लोक बुंदेली भाषा बोलतात. छिंदवाडा, चांदा आणि भंडारा जिल्हांतील कांहीं भाषा एवढ्या प्रांतांतील गोवार वन्हाडी बोलतात. परंतु त्याचे असे कांहीं विशेष त्यांच्या बोलींत आहेत ते पुढीलप्रमाणे:—१ तृतीयेच्या शेवटच्या एचा व क्रियापदांच्या रूपांतील अंत्य एचा लोप होतो. उदा० त्यान्, भुक्त, पांट भराव. २ कर्वीकर्धीं इ दद्दल ए आणि उ दद्दल ओ येतात. उदा० देल, दिला, तोहा (तुक्का). ३ 'ण' चा 'न' आणि 'ल' चा 'ळ' नेहमी होतो. ४ कांहीं विशिष्ट शब्द:—तुत (तं), तुंया, तुच्या (तुह्या), ते खाते. गोवारी बोलींत जे विशेष दिसतात ते पुष्कळ अंशीं शेजारील बुंदेलीच्या सहवासाने आलेले आहेत. एरवीं ती वन्हाडीच आहे. ५ पुलिंग आणि नपुंसकलिंग यांमध्ये घोटाळा आहे. उदा० 'इतले वर्सा झाले,' 'आपला काम ?'

कोर्टी:—अकोला, एलिच्पूर आणि बुलढाणा या जिल्हांतील कोष्ठांची ही बोली आहे. अकोला बुलढाणा येथील कोष्ठी शुद्ध वन्हाडीच बोलतात. फक्त एलिच्पूरमधील कोष्ठी किंवा रंगारी यांच्या बोलींत थोडे विशेष दिसतात. १ झारपीप्रमाणे स्वरांमधील ड चा ल उच्चार करतात. उदा० पोळा, मूळच्या ल दद्दल य किंवा ड येतो. उदा० डोळा-डोया, जोळ-जोड (जवळ). २ अव, अवि यांवद्दल ओ येतो. उदा० जोळ (जवळ), 'समृद धन उडाला.'

कुमारी:—अकोल्यांतील कुमार शुद्ध वन्हाडा बोलतात; परंतु बुलदाण्यांतील कुमार बुदेलीची एक बोली बोलतात. छिंदवाढ्यांतील कांहीं बुदेली व कांहीं मराठी बोलतात. चांद्यांतील कुमारी कोमटाऊ नांवाची तेलणूची उपभाषा आणि भंडागा जिल्ह्याची कुमारी भाषा ही बघेलीची एक बोली आहे. छिंदवाढ्यांतील कुमारी ही तेशील इतर धनगरी, गोवारी इ० बोलीप्रमाणेच आहे. तिचे असे विशेष नाहीत.

नटकानी:—चांदा जिल्ह्यांतील सिरोंचा तद्दिशीर्णील थोडे लोक ही भाषा बोलतात. तेथें मुख्य भाषा तेळगू आहे व तिचा परिणाम या मराठीच्या उपभाषेवर झाला आहे. अ चा कर्धी कर्धी ओ होतो. उदा० मौत-लोन, मंतलन. नको, नोको. दीर्घ स्वर वरचेवर न्हस्व केलेले आढळतात. उदा० मि, ति, त्याच बाप. महाप्राण-युक्त उच्चार यहुधा गाळ्ये जातात. उदा० माजा, माझा. लिंगमधील फरक नीटपणे पाळला जात नाही. उदा० त्याले दया आला. त्याले राग आली. क्रियापदाच्या पुष्कल रूपांच्या अंतीं न आढळतो. ‘मी जातन’, ‘मी मंतोन’, ‘तुजा भाऊ आलन’. सरकंके क्रियापदांचा भूतकाळ नपुंसक दिग्गंगत अंतीं ‘वन’ येऊन होतो. ‘मी पाप केळन’, ‘तू पिलु नही देलन.’ खाउतु (आग्ही खावै), राहुतु (राहावै), पाये (पहा), ज्याय (जा), इ० विद्युष रूपे पादप्यासारवी आहेत. उकारान्त रूपे हीं तेलगूच्या परिणामांने आलेली आहेत.

नटकानीचा नमुना:—‘एके गांवामंदे वीरपा मनाचा लेकर राहिणन. एके दिसि त्याचे बाप त्याले बोलविलन, त्याले भाजेचि टोपलि देलन. आपले दोस्तिले देयाले सोगितलन. मंग वीरपा टोपलि ढोकिवर घेतलन. अभिराममाजवर जाऊन ते तिले दिलन. भाजि घेऊन अभिराममा मनालि, माझे लरका वीरपा तू साठि भू रोज इयाले बाट पाहलन.’

कतिआ किंवा कतियाई:—मध्यप्रांतांत कतिआ नांवाची विणकऱ्याची एक जात आहे. ते सात-पुऱ्याच्या दन्याखोन्यात व हुशगावाद जिल्ह्यांत आहेत. हुशगावाद, शिवणी व हिंदवाढा या जिल्ह्यांत यांची बस्ती लोकसंख्येच्या ईंकडा दोन या प्रमाणांत आहे. छिंदवाढ्यांत या भाषेला कतियाई व नरसिंगपूरमध्ये कतिआ गृहणतात. ही भाषा गृहणजे मराठी व हिंदी यांचे मिश्रण आहे. बोलण्याची लक्क हिंदीप्रमाणे आहे; परंतु नामे व क्रियापदे यांची रूपे मराठीप्रमाणे होतात; व त्यामुळे हिला मराठीची उपभाषा मानली आहे. कन्दित हिंदी प्रत्यय लागूनहि रूपे होतात. उदा० धरी, धरांत, धरमे, पुरुषवाचक सर्वनामांची रूपेहि दोन्ही तंदैने होतात. मे, मी, मै. मेने (माझ्याकूऱ्य), हम्, आग्ही. असरें या धातूची रूपे मराठीप्रमाणेच आहेत. काचित है, था, इ० हिंदी रूपे आढळतात. क्रियापदाच्या भूतकाळ ल प्रत्यय लागून होतो. उदा० गेला, करले (मी केले), केला (त्याने केले). अन आणि तन लागून छिंदवाढ्यांतील भाषेत भूतकाळचै तृतीय पुरुषाचै एकवचन होते. उदा० ‘बोलन’ (तो बोलला), ‘करन’ (त्याने केले), देतन, देतम (त्याने दिले). एकंदरीत ही भाषा हिंदी व मराठी यांच्या मिश्रणाने बनलेली मिश्र भाषा आहे.

भुंजिआ:--भुंजिआ लोक हुशगावाद, रायपूर, संबलपूर, पाटना, कलहंडी इत्यादि मध्यप्रांतांतील जिल्हे व संस्थाने यांत आणि मद्रास इलाल्यांतील जयपूर प्रांतांत आढळतात. भुंजिआ लोकांची बोली हल्कीहून फारशी बेगळी नाही. उच्चारांची पद्धत व नामांची रूपे हल्क्यांप्रमाणे आहेत. हल्क्यांचा षष्ठीचा ‘के’ प्रत्यय नामाना आणि ‘चो’ प्रत्यय सर्वनामाना लागतो. उदा० मानुशके, माचो, तूचो. चतुर्थीचा के, को, का या प्रत्ययांशिवाय आणली ‘ला’ हाहि प्रत्यय आहे. तूचो (तू) यांतील च है शुद्ध शब्दयोगी अव्यय आहे. षष्ठी तूचो यांतील चो हा प्रत्यय निराळा आहे. त्याप्रमाणे, काचो=कांहीं. हापा=तो. हा शब्द हुन याशीं जोडप्याचा प्रशात आहे. उदा० हुनहारा. क्रियापदांची रूपेहि मुख्यत्वे हल्क्यांसारखीच होतात. असरें याचीं वर्तमानकाळचीं एकवचनाची रूपे पुढील प्रमाणे, प्र. पु. आछे, आये; दि. पु. तूचो आछत; तु. पु. आछे, आहे. भूतकाळच्या रूपांत ल ऐवजीं न दिसतो. उदा० करनी (मी केले). बडीनी, बडीनीत (तो शाळा). भक्तियांकाळचीं कांहीं रूपे नमुन्यादाखल देतो. जाइदे (जाईन), गुथियाचा (गृहणन); खावन (खाऊ); रहन (राहू). भुंजिआ भाषा ही हिंदीची अपभ्रंश भाषा आहे व हे लोक गोड लोकाशीं-मिसळत्यांने या बोलांत गोड शब्द आले आहेत. भुंजिआ लोकांची स्वतांची निराळी भाषा नाही, असे कांहीचे मत आहे. बरील विंचनावरून भुंजिआ ही हल्कीहून भिन्न नाहीं हैं दिसून येईल.

नाहरी:—नाहरी है नांव नाहर नांवाच्या लोकांच्या नांवावरून आले आहे. हे लोक रायपूर, बिलासपूर, संबळपूर, आणि छत्तिसगढ व उरिया यांतील बारीकसारीक संस्थाने यांत आहेत. नाहरी ही भुजिभापमाणे हल्कीची पोटभाषा आहे. आणि उच्चार व नामांची रूपे हल्कीसारखीच आहेत. चतुर्थीचे प्रत्यय के, क, को, का आणि ला हे आहेत. पंचमीचे से आणि वे, उदा, दूरवे; षष्ठीचे प्रत्यय हल्कीतील आहेत. कांहीं विशेष रूपे:— मानेचा (मनुष्याचा), दयाकरलो बदला (दयेची परतफंड). अनेकवचनांत छत्तिसगढी रूपे आढळतात. उदा० मितान-संगे (मित्रांवरोवर), क्रियापदांची रूपे हल्कीप्रमाणे होतात. उदा० रहले, रहले, रहला (तो होता); चाहो (त्याने इच्छिले), गइलो (तो गेला), करवे (मी केले), जाईदे (जाईन), सांधुदे (सांगेन), देहो (दईन). कांहीं विशेष रूपे:—आसत् (आहेस), रहवो (होता), हांसिडा (हंसला), हालिस (आला), दिलास (दिले), खाड्लू (खाऊ), पीलू (पिंड). पुढील उताऱ्यावरून ही नाहरी वोली हल्कीसारखीच आहे असे दिसून येईल.

नमुना:—‘एकलो वाघेडो कोनटा बनमे पडदो सोबवो. हुरहा सुवसे उचेलो हुनाचो पास आपलो बीलमेसे निकरलो. हुन आरोसे वाघेडो उठलो और हुनाचो ढौलो एकले उचेलोपर हुरहा पडलो. रीसमें ऐना वाघेडोने हुन उचेलोको बीधाना चाहो. उचेलोने अरजी करलो “आपलो तुचो वोर और मोचो बार देख. हमचो मारीदासे आपले केदा बढाई होलो” इहचो सुनलो वाघेडोने उचेलोके छाडून दिलो.’

कमारी किंवा कंवारी:—कमार किंवा कंवार नांवाच्या एका अनार्य जातीच्या लोकांची ही भाषा आहे. मध्यप्रांतांतील पुढील जिल्हे व संस्थाने यात हे लोक आढळतात. रायपूर, बिलासपूर, संबळपूर, वरतर, काकेर, रायगड, बाष्ट्रा, रहरखोल, सोनपूर, पाटना, कलहंडी. सामान्यतः मध्यप्रांतांत उरिया भाषा ज्या ज्या जित्यांत किंवा संस्थानांत बोलली जाते तेयें तेयें हे लोक आहेत, आणि रायपूर व बाष्ट्रा यांवर उपजीविका करतात. कमारी ही द्राविडी भाषा भृणून मानली जात होती, परंतु हल्की तिला आर्यभाषांपैकीच एक मानली जाते. कारण, हिचे रूपे वैमेरे आर्यभाषेप्रमाणे होतात. हल्की भाषेसारखीच ही भाषा आहे. छत्तिसगढी, उरिया आणि मराठी या भाषांतील रूपे आणि वाक्प्रचार हिच्यांत घुसडलेले दिसतात. हल्कीहून हिच्यांत हपांची ह० सुसंगतता कमी आहे. कमारीचे हॅल्लोंचे स्वरूप अगदी अलीकडचे आहे, आणि त्यामुळे एकाच रूपावर निरनिराळ्या विभक्त्यांच्या रूपांचे काम भागते. उदा० ‘हुना-चे’ ही ‘हुन’ (तो) याची षष्ठी, चतुर्थी किंवा प्रथमाहि होते. कमार हे गोड लोकांसारखे दिसतात आणि यावरून त्यांची मूळची भाषा गोडी असण्याचा फार संभव आहे. शब्दोच्चाराची पद्धत हल्कीप्रमाणे असून छत्तिसगढीदी तर ती फारच जुळणारी आहे. हल्कीप्रमाणे या बोर्लीत नामांचे सामान्यरूप निराळे होत नाही. विभक्तिप्रत्यय उद्दीलप्रमाणे आहेत: तृतीया-ने, चतुर्थी-को, पंचमी--से, षष्ठी--के, का, दे, सप्तमी--मे. हे प्रत्यय लागून रूपे होतात. उदा० अभारके उलटा (आकाशाच्या विशद), नाच दे शबद (नाचाचा आवाज). ‘हो’ आणि ‘आछ’ या असणे या धातृच्या दोन अंगांवरून निरनिराळी रूपे होतात. हो (आहे), आछे (आहेस, आहे, आहेत). हल्कीप्रमाणे या भाषेतील क्रियापदांच्या रूपांनाहि ‘दे’ हैं विकरण लागलेले दिसते. उदा० कर्दे (करतो), मर्हदे (मी मरत आहे), जाऊदे (मी जाईन), बोलुदे, बोलादे, बटदे (तो बोलला). ‘दे’ ऐवजी ‘दी’ कर्धी कर्धी दिसते. उदा० परेदी (पडला), देवदी (दिले). अशा तंहेची रूपे तिन्ही काळीं योजिलीं जातात. प्रयोजक रूपे मराठीप्रमाणे कंलीं जातात. वरील सर्व गोर्धनवरून ही कमारी भाषा हल्कीप्रमाणे निरनिराळ्या भाषांच्या मिश्रणांने बनली आहे असे दिसून येईल.

काह भाषा:—ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या जाती अथवा गण यांमध्ये एकांगा भाषेचे विशेषस्वरूप अथवा कांही व्याकरणविषयक, उच्चारविषयक भेद व कांही विशेष वावपचार हृषीस पडतात त्याप्रमाणेच निरनिराळे व्यवसाय करणरे जे धंदवाईक अथवा जातिमूलक संघ असतात, त्यांमध्ये कांहीं भाषाविषयक विशेष आपणांस दृष्टीस पडतात. निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये त्यांची साधने, क्रिया व तथार होणारे पदार्थ हे निरनिराळे असतात त्यामुळे सामान्य भाषेमध्ये जे सामान्य शब्द असतात ते विशेष धंदवाईल जवळ जवळ सारखीच पण परस्परांपासून आकार, उपयोग हल्यादीमुळे भिन्न अशीं जीं साधने असतात, त्यांस विशेषत्व येण्यासाठीं हे व्यवसायी लोक निरनिराळों नांवे देतात व अशा-

रीतीमें नवीन नवीन विशेष शब्द तयार करून त्यांच्या अर्थकक्षा अधिक निश्चित करतात. उदाहरणार्थ— एखादा पदार्थ धरण्याकरितां सामान्य व्यवहारांत चिमटा हा सामान्य शब्द आहे परंतु सोनारास किंवा लोहारास निरनिराळ्या आकारांचे जिन्नस निरनिराळ्या पद्धतींमधीं पकडावयाचे असल्यामुळे त्यांस मिन्न मिन्न आकारांचे व मिन्न मिन्न उपयोगांचे निरनिराळे अनेक प्रकारांने चिमटे वापरावे लागतात, व विशिष्ट चिमट्याचा वोध होण्याकरितां त्यांस स्वतंत्र नांवे याचीं लागतात. अशा रीतीमें चिमटा, सांडस, सवाणा, गावी इत्यादि शब्द प्रचारांत येतात. अशाच तन्हेने आपणास जरी सर्व प्रकारच्या कातड्यांस चामडे हा सामान्य शब्द चालतो तरी चांभारास निरनिराळ्या जनावरांची कातडीं निरनिराळ्या शब्दांनीं दर्शविणे जरूर असल्यामुळे तो स्वतःच आपले निरनिराळे शब्द वनवून आपले काम भागवितो. उदा० म्हसडे (म्हशीचैं), वालदी (वैलाचैं), गायवट (गाईचैं), मेसी (मेंडराचैं), सागळ (बकन्याचैं), हरणाळे (हरणाचैं), वासुरें (वासराचैं), पाढके (म्हशीच्या पारडाचैं), खारडे (करडाचैं), चरकी (कॉकराचैं) इ०. तसेच बुरुड आपल्या निरनिराळ्या आकारांच्या टोपल्यांस निरनिराळीं नांवे देतो. उदा० पाटी, टोपली, टोपला, दुरडी, रोवळी, हारा, मंजा, कणगी, दुळारा, खुराडे, करंडी, कुंकुले, घायसांडे, डालगें, टोकरी इत्यादि. तसेच तो मिन्न मिन्न जातींच्या वांवूसहि निरनिराळीं नांवे देतो. उदा० चेबली, चिचा, वेळू, बांबू, मेस, मैच, तारापुरी, उदा०, गळू, माणगा, कळक वर्गेरे.

याप्रमाणेच कुंभार आपल्या मटक्यांस त्यांच्या आकारावरून व उपयोगावरून निरनिराळ्या संज्ञा वापरतो. उदा० मटके, लोटा, घागर, माठ, तवली, एकोटी, खापर, बांडगी, सुगड, कलश, डेरा, हांडा, रांजण, बोळके, गुंडी, खारा, कोयमें इत्यादि. दासोपांतीने तर शब्दसंपत्तीच्या बाबतीत प्राकृत भाषेने संस्कृत भाषेसहि मार्गे टाकले आहे असें म्हटले आहे व त्यांने संस्कृत घट शब्द हात्त दृष्टांतादाखल घेऊन प्राकृत भाषेत घटाच्या प्रकारागणिक अनेक नांवे प्राकृत भाषेत आढळतात म्हणून तिचैं संस्कृतवर वर्चेस्व आहे असें दाखविले. आहे. तो म्हणतो, ‘संस्कृते घटु म्हणती। उतां तथांचे भेद किती। कवणा घटाची प्राती। पावावी तेणै॥ हारा, डेरा, रांजण॒। मुढा, पडगा आनु॑। सुगड, तौली, सुजाण॑। कैसी वोलेल॑॥ घडी, घागरी, घडौली॑। अलंदे, वाचिके, वौळी॑, । चिंठकी, मोरवा, पातली॑। सांजवणे॑तै॥ ऐसे प्रांतभाषे वेगळाले॑। घट असती नामाथिले॑। एके संस्कृते सर्वे कळे॑। ऐसे कैसेन॑॥’ तसेच नाविकास निरनिराळ्या दिशांनीं वाहणाच्या वान्यांमध्ये भेद करून निरनिराळी नांवे याचीं लागतात. उदा० हेटवारा, उपरवारा, मतलई, बारदानी, करपट हेलमी, सूरमदी, सोसावारा, गारवान, पोयशी, सप्तविंशारा इ०. याप्रमाणेच तो आपल्या कामास लागाण्यांच्या अनेक प्रकारच्या लहानमोळ्या दोन्यांस, निरनिराळ्या आकारांच्या शिडांस स्वतंत्र नांवे देऊन अनेक शब्दांची भर भाषेत घालीत असतो. अशाच तन्हेचे अनेक व्यवसायी लोक आपली विशिष्ट भाषा व शब्दसंपत्ति तयार करीत असतात व अनेक शब्दांची भर सामान्य भाषेत घालीत असतात. उदा० एक वैलर्हाट घेतला तरी त्याच्या निरनिराळ्या अनेक अवयवांस निरनिराळीं नांवे असून त्यामुळे अनेक शब्द मराठी भाषेत आले आहेत व त्यांतील कांहीं फांर गमतीचेहि असून त्यांवरून कांहीं वाकप्रचाराहि वनले आहेत. उदा० कनेकडांचे खांपिकड करणे, यांत कनेकड हैं लांकूड वरेंच मोठे असून तो रहाटाचा मुख्य आंस असतो व त्यावर रेव ठोकून रहाटाचैं भले मोठे नक्त तयार होते तर खांपिकड ही फक्त वीतभर लांबीची एक इंच जाडीची काठी असून तिला खांचा पाडलेल्या असून ती माळेच्या दोरखंडांत वसविलेली असते व तीवर लोटा वांथला जातो. तसेच महारहाट हैं लांकूड रहाटांपक्षां मोठे तर नसरूतेच पण तो केवळ एक वांसा असून विहीरीच्या तोंडांवर माळ सरकून नये म्हणून आडवा टाकलेला असतो. अशा तन्हेने अनेक विशिष्ट शब्द या भिन्नभिन्न व्यवसायांतील लोकांकडून भाषेत रुढ असतात. अशा तन्हेचे कांहीं व्यवसायांतील शब्द पुढे दिले आहेत.

चांभारी-रवांद, मुख्याळ, शिरामें, वास, आरी, शेज, जिभी, टाळा, खुरा, ढैपर, पान, अघोड, खुरे, चीप, गोठ, वचकते, पायतण, खोडसा, निकाटणी, शिसी, इत्ताव. इंग्रजी तन्हेच्या जोड्यावरोवर अनेक इंग्रजी शब्दही या बोर्डीत दुसर्ले. उदा० टो, प्लेट, कटीन प्लेशर, पंच, शेप, ट्रूक, बॉर्ड, पेंट, पॉलिस, लेदर, हाफकुरम इ०. निरनिराळ्या जोड्यांच्या पद्धति, बुटांचे प्रकार, वहाणा व चपलांच्या तन्हा यांना प्रत्येकीं निरनिराळीं नांवे असून त्यांच्या योगानें एक जात किंवा तन्हा दुसरीपासून स्पष्टपणे निराळी दर्शविली जाते. यांच्या धंद्याला लागणांच्या कांहीं हत्यारांचीं नांवें--रापी, आरी, दस्ती, खुरेपे, इंगा, कोळळेव,

कलभूत, शिंगाडी, पुडा, टेपा, चीप, निषाणपलसनी, तेव्हण इ० एकाच दृत्याराचे अनेक प्रकार असल्यास त्यांना परत निराळी नावें आहेत. उदा० आरीचे प्रकारः--आडआरी, फेराची आरी, रेशमाची आरी, तवाची आरी, कटार आरी.

न्हावी:--घोकटी, शीळ, नन्हाणी, शेवटणे, पलाटणे, आयना, मळी, मळई, कोयरी, चौंच, चौंच करणे, टाळू, कवडी, खुंट, कारागीर, फ्रेंचकट, शेंबूडकट, मद्रासीकट, क्षौरीकट.

बुरुडः:--पिठें, किंकरे, पाते, वेळसा, अर्धफोड, वरकारी, पाऊक, तावडीतासन, वळ, अढण, सर्वई-वाकूट, वंद.

नाविकः--भंडारी दालदो आणि कोळी हे सामान्यतः दर्यावर्दी आहेत. निरनिराळ्या समुद्रयानांना, त्यांच्या मागांना, अधिकारी लोकांना, निरनिराळ्या दिशांकडून येणाऱ्या वाघांना या लोकांची स्वतंत्र नांवें आहेत. उदा० समुद्रयानांचे प्रकारः--नौका, महागिरी, ताऱू, गलवत, फतेमारी, मच्वा, वस्यांब, पडाब, खपाटा, दोण, बोट, कोटवा, बतेला, मंजी, डाव, छविना, पगार, इ०. इतर शब्दः--सुकती, ताण, जुवें, हेट, खोंची, नस्त, चिरण, दर्या, पोय, खांजण, तड, झुंगी, हेस, टास, सवार, तोडेल, नाखवा, नाळ, उल्लाडी, आडावणी, बावकांड इ०. यांच्या भाषेत दो-यांसहि उपयोगप्रमाणे निरनिराळी नांवें असून सर्वीत मोठया व मजबूत दोरास मराव्यांचा उगरमारसंस्थापक 'शिवाजी' याचे नांव दिलेले आहे.

सुतारः--रंधणे, अरेकसणे, घोळणे, शारणे, खतावणी, गोळ्या, खचरा, कुंडली, निशाणा, पोगर, फिनफिन, चापन, दारण, शेजोट, मैडला, टिटव इ०

सोनारः--निखुड, पगे, नाळ, गावा, घाव्या, वाली, ढाळणी, हात, बंकनळी, जंतरपट्टी, गवली. सवारी, उवाळा, वटंग, खालें, आवटी.

तेलीः--धार्याच्या भागांची नांवे--चौकट, लाट, ढोक, जांगी, मुडो, नाडवळ, कुपरी, गरवखिळी, वढ जोखड, हतो, शेळू. इतर शब्दः--सापटी, डोळे दापणे, पहार, सुडके, पातेले, टोप, टवणे, टीप, नांद.

कुंभारः--चाक, बुडी, गुंडा, फळा, सुरा, फळाटी, चिरोट, घाटणे, एकोटी, वाडगी, ढापे, गुंडग्या, खारा, कोयमे.

विगकरः--मागाचे भाग—घोडी, फाळका, असारा, वरी, ताणसाळ, फासा, फणी, वैली, लासनकाठी असरड, वैलके, घाड, डांग, गातडी, घोटा, सटेल इ०. लुगळ्याचे वाणः—गंगाजसनी, वळस्बुगडी, पेंच्या, पाटली, गोमी, जिरते, खांबला, धनवड, बावधनी, करवती, रुईफूल, बुगडी, पडवळी, अंजिरी, रास्ता, चंद्रकठा, वैंगणी, मुगी, दोरवा, फुटाणी, वांड, पोफळी, चंचणी इ०

धनगरीः--खांड, खंडी, पाजणी, लाणी, लाखा कातरणे, सांडोर, वासर, वाखुर, भाला, परणु, मैळ्यांचे प्रकारः--भोरी, मळी, कवरी, खदरी, इजारी, मोरी, टिकी इ०

खियांची भाषा---आतांपर्यंत या प्रांतवारीने व निरनिराळ्या धंयांप्रमाणे मराठीच्या वोली असितत्वांत आलेल्या आहेत त्यांची माहिती व नमुने दिले. आतां एकाच घरांत व एकाच कुटुंबांत वावरणाऱ्या लोंगी व पुरुष यांच्याहि भाषेत, सूक्ष्मपणे अवलोकन केल्यास आपणांस जो फरक दिसतो त्याकडे लक्ष्य देऊ. खियांची भाषा ही पुरुषांच्या भाषेहून अगदी मिन्ह नाही. तथापि तिच्यामर्ये कांहीं सूक्ष्म भेद आहेत. खियांच्या भाषेत असा फरक पडण्याची कारणे दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत सविस्तर आली आहेत, तेव्हां त्यांची पुनरावृत्ति करण्याचें येथे कारण नाही. पंतु खियांच्या बांटणीस आलेले सामाजिक निर्वंध, नैसर्गिक कोमलता, त्यांची भावनावशता, परंपरेला चिकटून राहण्याचा गुण इत्यादि गोष्टी कारणीभूत आहेत, एवढेच थोडक्यांत सोईकरता देतां येईल. खियांच्या वोलींतील कांहीं शब्द व प्रयोग पुढे लिहिस्याप्रमाणे आढळतात.

शब्दः--अगवाई, अद्रष्ट, अन, अवदसा, आकावाई, आपले, इथं, इश्वा, ईनमीन, कनी, किनई, किनी, काकण, कित्ती, खेडूर, गडे, घरी, जलम, जळू मेल, डोंगल, तिकडे (नवरा), धुणारा (परीट, कारण रात्री नांव घेत नाहीत), नी, न्हातीधुती, ध्यान, पोतर, पावतर, बाइवाई, बाहेरची, मार्गेसर किंवा मार्गेश्वर, मेला, म्हटलं, लगीन,

बन्स, वरीस, वेरी, सवाण, सवरणे, सैपाक, स्वतः (नवरा), खिंडका, उजवरें, पुनव, अवस, ब्रेप्तवार, कुबारीण, द्रुष्ट, आखाड, पूस, माही ह०

प्रयोगविशेषः——अंगावर विटाळ जाँणे, घर पाहणे, जिवांत धस्स होणे, वाहेरची होणे, ओटीत घासणे, घरी येणे, दहिभात लिंपणे, देवाळा जाणे, लगीन काढणे, सोबले घेणे, मांडीवर येणे, जीभ रंठना, नांब घेणे, पदरांत घेणे, माणसानें काय बोलायचे ? कुंकु बाढवणे, थोर करणे, ओटी भरणे, ओवटणी काढणे, काळ्या दगडावरची रेष इ.

मुलांची भाषा:—**क्लियांची भाषा** पुरुषांच्या भाषेहून निराळी झाली आहे, ती लिंगमेदाने झाली आहे. या भेदाप्रमाणे वयाच्या भेदानेहि भाषेत भेद होत असतो. मुलांची भाषा आणि थोरांची भाषा असा फरक मराठीमध्येहि झाला आहे. मुलांची अशी निराळी भाषा होण्यास मुख्य कारण गृहणजे त्यांच्या कंठनाडथांची व जिभेची कमावणी छाव्याची असते. मुले अनुकरणशील असतात व त्या स्वभावानें तीं ऐकलेले शब्द पुढ्हां उच्चारण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु असें करताना एक तर त्यांच्या स्वरोत्पादक नाडथांची भरपूर वाढ झालेली नसते व त्यांना तसें नीट बढणाहि लागलेले नसते, आणि दुसरे गृहणजे त्या मुलांना तो शब्द जशाचा तसाच आठवतो असें नाहीं. यामुळे नागर शब्दाला मुलांच्या भाषेत विकृत रूप प्राप्त होते. एका शब्दासारखेच दुसरे रूप करताना त्यांना घुपतिज्ञान अगर व्याकरणज्ञान इत्यादि नसल्यानें भलेतेंच रूप प्राप्त होते. परंतु मुलांसंबंधांच्या मायेने मोर्टी माणसे त्यांच्यादीशी बोलताना तेच शब्द त्याच्या स्वरूपांत योजतात आणि अशा रीतीने मुलांची अशी वेगळी भाषा बनते. शिवाय ‘प’, ‘ब’, ‘म’ हे वर्ण मुलांस प्रथमतः उच्चारावयास येतात व या वर्णांनी युक्त असे शब्द तीं बनवितात. यांचिष्यी दुसऱ्या भागांच्या प्रस्तावनेत विवरण आले आहेच.

मुलांच्या भाषेत वर्णव्याख्यास कसा होतो याची कांहीं उदाहरणे पुढे दिलीं आहेत. ‘क’च्या ठिकाणी ‘ट’, ‘स’, ‘च’ किंवा ‘क’ याक्खल ‘त,’ ‘ल’च्या ऐवजी ‘द’, ‘र’ बदल ‘ल’ इत्यादि. सामान्यतः कठोर व्यंजनांबद्दल मृदु अधिक येतात. शिवाय पुष्कळ ठिकाणी वर्णांचा लोप होतो. एका मुलांच्या वाक्तीत जो वर्णव्याख्यास आदलतां तांच दुसऱ्या वावर्तीत आदलतो असें नाहीं. एखादे मूल ‘क’ दहल‘त’ गृहणेल, दुसरे ‘ट’ गृहणेल. कांहीं शब्द मात्र स्व-सामान्य मुलांच्या भाषेतील गृहणून मानले गेले आहेत. उदा० पापा, काऊ, माऊ, चिऊ, बू, माई, हमा, ग्यंवग्यंव, भोंभो, तोतो, नतो, पाणी, भाता, अंगाई, मंमं, ह०

स्वभावोक्ति साधण्याकरितां ग्रंथकार मुलांच्या बोक्डधा बोलाचा उपयोग करतो. त्यांची कांहीं उदाहरणे:-
बालभाषा—उच्चित नावदसाकल खोबले खजुल देउनि गाय वले वले ।

बसुनियां मम तूं गलुलावली मजुलुळे उलवी बलि बाशली ॥

चाळांलियां देइन गोल गोला गोलांविया देइन फाळफाळा ।

मी ईहुनी आवलतो खले कीं ऐसा हली खेळवि लेकले की ॥

—वामन, द्वारकाविजय, सर्ग तिसरा, २१ व २२.

माळा आहे उथीव लौकल वले अंगास मी लाबिन । दादाच्या गृहनुनी गले उथव तूं हांका मला माळुन ॥

—केशवसुतांची कविता, दिवाळी.

गोपशिष्य गृहणते पलिसा ललता हस्तिनेच झालिला पाय । गाला उलोनि पलल्या सलव खले नवल कलितसा काय ॥

मोरांपंत कृ. बि.

नंदभाषा:—ही व्यापारी लोकांची सांकेतिक भाषा आहे. वस्तूची किंमत किंवा इतर फायदा ह० गोष्टी नोकर किंवा इतर लोक यांना कळून नये गृहणून संख्यावाचक शब्द व नाण्यांचे शब्द यांच्याबद्दल व्यापारीवर्गात अस्तित्वात आहे. ज्ञानेश्वराच्या कालापासून आजपर्यंत गृहणजे सुमारे सहाशे वर्षे ही भाषा महाराष्ट्रात अस्तित्वात आहे. ही कोटून कशी आली व हिला नंदभाषा कां गृहणतात इत्यादि माहिती अजून उपलब्ध झाली नाहीं. फक्त संख्यावाचक शब्द व नाण्यांचे शब्द यांच्याबद्दलच सकेत आहेत. कारण व्यापार्यांना वस्तूची किंमत गुप्त ठेवताना हेच शब्द लागतात. इतर शब्द नेहमीच्या बोलींतील असतात. विसावा लेचेचाचे अभंग, महिपतीच्या भक्तिविजयातील अठरावा व वेचालिसावा अध्याय व तुकारामाचे कांहीं अभंग यांत ही भाषा सांपडते.

या भाषेतील शब्द येणेप्रमाणे:—केवली (१) अवारू (२), उधानु (३), पोकू (४), मुळ (५), शेली (६), पवित्र (७), मंगी (८), तेदस् (९), लेवन् (१०), अंगुळ (१०), एकद्व (११), रंघा (१२), ठेपरू (१३), चोपङ्ग (१४), तळी (१५), ताज (१६) सुरकातान तर्डी (१७), उधानुतान तर्डी (१८), काटी (२०), सुरका तानकाटी (२१), विटी (१००), ढका (१०००), फाटा (१ आणा), अवारू फाटं (२ आणं), दुकार (आणेली), चकार (चवली), पकार (पावली), टाली (अभेली), भुरका (दपया), ढोकळा (एक पेसा).

आभार:—ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कार्मी संपादकवर्गापैकीं रा. विहूल दिनकर आघारकर, वी.ए., यांची मदत वरीच झाली आहे, हे येथे नमूद करणे इष्ट आहे. तसेच पुढे दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहों. (१) Dr. Grierson :—Linguistic Survey of India, Vol. VII. (२) Proceedings and Transactions of the Seventh All-India Oriental Conference, Baroda. (३) रा. रा. कृ. पा. कुलकर्णी:—मराठी भाषा, उद्भव व विकास. (४) कै. वाळकृष्ण अनंत भिडे:—मराठी भाषेचा व वाळग्याचा इतिहास. (५) रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर:—मराठी वाळग्याचा इतिहास, खंड १ ला आणि २ रा. (६) कै. विश्वनाथ काशीनाथ राजबाडे:—ज्ञानेश्वरीचे व्याकरण, ज्ञानेश्वरी, मराक्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १० आणि २०. (७) प्रो. पोतदार—मराठी गवाचा इंग्रजी अवतार. (८) भा. इ. सं. मं. वार्षिक इतिवृत्त शके १८३३, १८३७.

निरनिराक्षया प्रांतांच्या निरनिराक्षया बोलीचे नमुने आम्ही अनेक गृहस्थांस पैरे लिहून मागविले होते. त्यापैकी पुढील सदूगृहस्थांनी पाठविले त्यावहाल आम्ही त्यांचे आभारी आहों. (१) रा. रा. हरिशंद्र विनायक धर्माविकारी, मु. पोफरण, जि. ठाणे. (२) रा. रा. कृ. ना. देशपांडे, कोल्हापूर. (३) रा. रा. मु. श. देशपांडे, फलटण (माणदेशी). (४) रा. रा. विश्वनाथ नारायण कोल्हारकर (नगरी). (५) ग. रा. रा. रखमाजी गणपत योंदरडे भिंगार (नागपुरी). (६) ग. रा. रा. म. काटे (घाटी). (७) रा. रा. विणु गणेश क.विस्मृत, मेहेकर (वळाडी). (८) डॉ. ह. सी. राजदेकर, राजदा, (वळाडी). (९) रा. रा. वि. बा. जोशी, चांदा (चंद्रपुरी). (१०) ग. रा. कृष्णाजी गोविंद साठे, देवाचे गोटणे, रत्नागिरी (चित्तपानी). (११) रा. रा. परशुराम गोगळ मंडपे, दापोली, रत्नागिरी (वाणकोटी). (१२) रा. व. वासुदेव अनंत बांबऱ्येकर, मुंवई (कुडाळी). (१३) डॉ. रघुनाथ सिताराम देसाई, पेणणे, गोवा (कुडाळी). (१४) रा. रा. बाळकृष्ण अनंत पाटील, मुंवई (कुडाळी). (१५) रा. रा. विणु काशीनाथ प्रभु शिखरे, फोडा, गोवा (कोंकणी). (१६) रा. रा. गोपाळ बलबंत आमंणकर, ग्हापसे, गोवा (कोंकणी). (१७) रा. रा. नारायण भास्कर नाईक, गोमंतक (कोंकणी). (१८) रा. रा. गंगाधर आवाजी भागवत, सुसावळ (खानदेशी). (१९) रा. रा. य. रा. लाळे, कासारे, मलकापूर (खानदेशी). (२०) डॉ. भी. गु. चिकेहर, जलगांव (खानदेशी). (२१) रा. रा. पुरुषोत्तम पांडुरंग गोखले (कन्हाड). सर्वेच आलेल्या उतान्यांस स्थलाभावामुळे स्थान देतां आले नाही, त्यांतून कांहीं निवङ्गन घतले आहेत.

यशवंत रामकृष्ण दाते